

89

Л 64

Ніжинський державний педагогічний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

*Полісся та Лівобережна Україна в історичному
та культурологічному контексті*

Випуск 17

Ніжин-2002

УБК 821.161.2'06+94(477)'9"

ББК 83.3(4Укр)5 + 63.3(4Укр)52

84

Л 64

Л 64
83.3(4Укр) + 63.3(4Укр) 0-7 + 83.3(4Рое) 5-8

Л 64

Збірник друкується за рішенням вченої ради Ніжинського державного педагогічного університету ім.Миколи Гоголя

Протокол № 5 від 27.12.2001 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України. - 1999. - № 4. - С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. - 2000. - № 2. - С. 73)

Збірник засновано у 1990р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко (відп. ред. і упорядник), докт. філол.н., проф. Н.М.Арват, докт. істор. н., проф. М.К.Бойко, канд. філол. н., доц. Н.І.Бойко, докт. істор. н., проф. А.О.Буравченков, канд. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська, докт. філол. н., акад., проф. А.Л.Гриценко, докт. істор. н., проф. В.М.Даниленко, докт. істор. н., проф. В.О.Дятлов, докт. філол. н., проф.З.В.Кирилук, канд. філол. н., доцент П.В.Михед, докт. філол. н., проф. А.Я.Мойсієнко, докт. мистецтвозн. О.С.Найден, докт. мистецтвозн., проф. В.І.Рожок, докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан, докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко, канд. мистецтв., доц. Ю.І.Чекан, докт. істор. н., проф. Ю.І.Шаповал.

Л 64 Література та культура Полісся. Вип.17. / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. - Ніжин, НДПУ, 2001.- 240 с.

У збірнику друкуються статті з філології, історії та історії культури Полісся та Лівобережної України.

ББК 83.3(4Укр)5 + 63.3(4Укр)52

© Самойленко Г.В.

© Ніжинський пед. університет

Сучасна регіональна політика як фактор державотворення

Спираючись на вже відомі наукові розробки, в тому числі і вчених Інституту регіональної економіки, Інституту економіки НАН України, можна окреслити такі основні напрями національної регіональної політики. Перш за все, це поглиблення демократичних, самоврядних засад управління економічними процесами як в самих регіонах, так і в його органічних інтеграційних зв'язках з іншими регіонами і виробничим комплексом країни в цілому. При цьому внутрірегіональні, міжрегіональні і зовнішньоекономічні зв'язки мають будуватись на конституційних засадах, виходячи з принципу верховенства державних законів. Важливим напрямом регіональної політики є також поглиблення територіального поділу праці і спеціалізації виробництва з урахуванням, звичайно, природно-географічних умов регіону та сучасного комплексного розвитку виробництва і його інфраструктури. Неодмінним напрямом регіональної політики є структурна оптимізація виробництва на основі науково-технічного прогресу, широкого застосування маловідходних і безвідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, а також форм організації виробництва з високою кінцевою результативністю, екологічною чистотою, збереженням і своєчасним відтворенням природи.

Дотримання балансу інтересів держави і регіонів, цілісність національної економіки і неухильний розвиток всіх її частин та утворень можуть бути забезпечені за умов чіткого розмежування і взаємодоповнення поля діяльності держави у регіонах і регіональної влади на місцях. Йдеться про те, щоб, з одного боку, зростала ініціатива й відповідальність кожного регіону за реалізацію власної соціально-економічної програми, за ефективне використання місцевих ресурсів, а з іншого боку, – щоб неодмінно враховувались загальнодержавні інтереси та пріоритети. Конкретніше це має означати зростання ролі регіонів в управлінні майном територій, регулюванні використання природних ресурсів, у здійсненні регіональних програм соціально-економічного розвитку, у розвитку міжрегіонального та прикордонного економічного співробітництва. Водночас питання стоїть про посилення ролі держави у сприянні та координації діяльності місцевих органів виконавчої влади у сфері забезпечення економічної безпеки країни, проведенні єдиної економічної, науково-технічної, інвестиційної, структурної, екологічної політики, а також інших загальнонаціональних пріоритетів і програм.

Будь-яка, навіть найдосконаліша концепція регіонального економічного розвитку лишатиметься абстрактною, коли вона не буде прив'язана до конкретних економічних районів. Висловлюється чимало пропозицій зокрема щодо виділення в Україні восьми крупних економічних регіонів за спеціалізацією та структурою виробництва, природними і трудовими ресурсами, із врахуванням усього комплексу притаманних їм географічних, історичних, економічних та екологічних ознак. Маються на увазі такі регіони: Донецький (Донецька, Луганська області), Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська),

Східний (Полтавська, Сумська, Харківська), Центральний (Київська, Черкаська області, м.Київ), Поліський (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська), Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька), Причорноморський (Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м.Севастополь), Карпатський (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області). Зрозуміло, це не означає ні повернення до раднаргоспів, ні голого переключення адміністративного поділу держави. Йдеться про дуже непросте визначення критеріїв економіко-географічного районування країни. Тому і донині не встигають дискусії навколо цього питання. Але значно більшої уваги і відповідальності вимагає проблема визначення пріоритетних напрямів розвитку господарських комплексів регіонів на перспективу. Адже визначення цих пріоритетів матиме сенс лише в тому випадку, коли в цілісній єдності братимуться до уваги вимоги соціальної, науково-технічної, економічної політики держави, які застосовуватимуться, звичайно, цілком конкретно, зважаючи на специфічні особливості і потенційні можливості кожної території, агломерації, кожної системи розселення. Слід зважати й на те, що хоча регіональні особливості потрібно враховувати в повній мірі, але не з метою їх консервації, а для того, щоб процесам розвитку регіонів надати більшого динамізму, сприяти дальшій інтеграції їх у суспільстві. Для ілюстрації того, який конкретний вигляд можуть мати перспективні моделі розвитку господарських комплексів регіону, можна послатись на деякі приклади.

Так, для Центрального регіону виключне значення мають структурні зрушення в економіці, які спрямовані на посилення її соціальної орієнтованості; прискорений розвиток машинобудівних галузей (авіабудування, електроніка, точна механіка та оптика, сільськогосподарське машинобудування); реконструкція та технічне переоснащення підприємств хімічної промисловості; пріоритетний розвиток наукоємних виробництв, створення технополісів на основі науково-технічного потенціалу м.Кієва; вирішення еколого-економічних і соціальних проблем, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Іншу своєрідність має Причорноморський район. Його обличчя визначатиме пріоритетний розвиток морегосподарського комплексу, зокрема, рибного господарства; комплексне використання рекреаційних ресурсів, розвиток індустрії туризму, відпочинку та лікування; удосконалення галузевої структури промисловості, прискорення розвитку наукоємних, екологічно безпечних виробництв, суднобудування та судноремонту; освоєння паливно-енергетичних ресурсів шельфової зони Чорного моря; підвищення ефективності та вдосконалення спеціалізації сільського господарства та у виробництві зерна, соняшнику, овочів, фруктів, розвитку виноградарства та виноробства; раціональне використання біоресурсів Азово-Чорноморського басейну.

Стратегія розвитку Карпатського регіону свідчить про можливість високої ефективності рекреаційно-туристичного та оздоровчо-лікувального комплексів; структурної перебудови промислового комплексу шляхом підвищення питомої ваги сільськогосподарського машинобудування, автомобільного, електронного та електротехнічного виробництва; реконструкції виробництв у хімічній промисловості, впровадженні в ній нових технологій, орієнтованих на випуск кінцевої продукції; відновлення та розвитку художніх промислів і народних ремесел; подальшого розвитку лісового господарства і ліспромислового

комплексу, розширення площ природоохоронних територій.

Окремої уваги заслуговує прикордонне співробітництво. Враховуючи, що 19 із 25 областей України мають статус прикордонних, вчені, господарники, підприємці слушно порушують питання про необхідність гнучкішого і ефективнішого центрального та регіонального управління з питань прикордонної співпраці. Йдеться, зокрема, про відслідковування реалізації відповідних міжнародних конвенцій, координації кадрової, фінансової політики, уніфікації методичної роботи. Виникає потреба у тіснішому співробітництві центральних і регіональних органів за умови створення спільних міжнародних об'єднань - єврорегіонів. До речі, вивченню досвіду функціонування єврорегіонів (а їх у Європі - сотні) в Україні не надається достатньої уваги. Лише восени 1998 р. вперше було організовано "Круглий стіл" на цю тему за допомогою фонду Ганса Зайделя на базі кількох академічних інститутів, зокрема, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. У травні 1999 р. аналогічна дискусія відбувалась в Санкт-Петербурзі. На наш погляд, їх результати мають винятково велике значення для карпатського і дунайського єврорегіонів, налагодження прикордонного співробітництва, особливо з Росією.

Підвищення рівня центрального і регіонального управління економікою залежить від цілого ряду факторів, в тому числі від вмілого і ефективного використання того могутнього інтелектуального, інноваційного, безпосередньо продуктивного потенціалу, який має сучасна наука. Тому однією з вирішальних передумов забезпечення реалізації регіональних соціально-економічних програм є створення в кожному регіоні могутнього й багатогалузевого наукового комплексу. Національна Академія наук України має багатий досвід плідної і продуктивної роботи регіональних наукових центрів в Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Одесі, Львові, які свого часу відіграли значну роль у започаткуванні і налагодженні у відповідних областях цілого ряду сучасних виробництв. За своєю якістю і науково-технічними параметрами продукція деяких з них досягла світового рівня. Не можна не згадати і про позитивні сторони в діяльності міжгалузевих регіональних науково-виробничих комплексів та об'єднань, у здійсненні республіканських цільових комплексних програм "Металомісткість", "Енергомісткість", "Продовольча програма" щодо підвищення якості трудового потенціалу. Правда, не всі результати праці вчених доходили до виробництва, на їх шляху часто виникало чиновницьке свавілля, байдужість керівників деяких підприємств. Однак це не може служити приводом до того, щоб ігнорувати ті цінні зерна досвіду, які вони, безперечно, мали. Саме життя вимагає тепер значного посилення уваги до діяльності регіональних наукових центрів, тим більше, що їхня діяльність координується і Академією Наук і Державним комітетом у справах науки та інтелектуальної власності, а тепер - Міністерством освіти та науки.

Будувати виважену і ефективну регіональну політику неможливо, не спираючись на висновки і рекомендації етнополітологі. Щоб не йти в політиці старим методом спроб і помилок, треба уважно вивчати інтереси регіонів, тенденції їх економічного і етносоціального розвитку, мотивації і спрямованості дій місцевих лідерів. Не менш важливо відчувати особливості менталітету, психології населення того або іншого регіону, рівень і традиції його політичної культури. Тільки на такій основі вдасться створити надійний політичний прогноз, прийнятну модель розвитку подій.

Хоча ми не можемо сказати, що етнонаціональні і відцентрові регіональні проблеми набрали в Україні вкрай небезпечного вигляду, проте не маємо підстав закривати очей на те, що ці проблеми існують і можуть легко стати детонатором для інших, конфліктогенніших процесів. Не можна не рахуватися з тим, що соціологічні дослідження фіксують у ряді випадків прояви регіонального партикуляризму. Дедалі виразніше виявляються ознаки клановості на управлінському рівні, внаслідок чого політичний простір перетворюється на арену суперництва "груп тиску", відвертого лобізму. У порівнянні з регіональним етнічне протистояння виявляється слабше, але й тут є чимало явищ, які мають насторожувати владні структури. Вони детерміновані значною мірою історичними причинами. Зокрема, може йтися про Одеську, Чернівецьку і Закарпатську області. Північна Буковина та Закарпаття тривалий час розвивалися поза основним масивом українських етнографічних земель. Тут виявляються особлива ментальність і специфічні проблеми, породжені як поліетнічністю, так і прикордонним статусом цих територій. Окремі етнічні групи мають, крім загальноукраїнської, ще й локальну самосвідомість. Щодо Одещини, то специфіка цього регіону впливає насамперед з його пізньої колонізації. Причорноморські степи заселялися одночасно українцями та росіянами; паралельно вони притягували до себе підприсмливих людей різного етнічного походження. Так сталося, що тепер тут живуть представники більш як 40 етнічних груп. Порівняно високий відсоток росіян у населенні регіону і помітніший, аніж у центрі України, русифікаторський "спадок" зумовили ефект значної денационалізації місцевої людності. Активним асиміляційним процесам тут, по суті, довгий час ніхто не чинив спротиву.

Є ще одна спільна риса, яка зумовлює специфічні проблеми Чернівецької, Закарпатської та Одеської областей. Надто близько від них лежить так звана "свразійська дуга етнополітичної нестабільності", що простягнулася від Афганістану до Балкан. Про неї зараз часто пишуть, можливо, перебільшуючи цей феномен. Проте, фактом залишається те, що тут дійсно проходить той цивілізаційний розлом, на який звертає особливу увагу американський політолог і соціолог С.Хантінгтон. Прикордонний статус областей, про які йдеться, зумовлює значно жвавіші контакти, у тому числі і на особистісному рівні, із сусідніми державами. Оскільки порівняння якості життя "у них" і "у нас" складається, як правило, не на користь України, певна частина населення виявляє схильність до зарубіжних цінностей, на жаль, не завжди кращих, аж до зразків девіантної поведінки. Зокрема, така цінність західної цивілізації, як прагматизм, будучи засвоєною беззастережно примітивно, інколи породжує так звану "ситуативну етнічність", коли належність до певного етносу чи культури пояснюється суто меркантильними розрахунками. Всі три регіони переважно аграрні, з порівняно меншим рівнем кваліфікації робочої сили, що знижує її конкурентоздатність на ринку праці - не лише зарубіжному, а навіть і вітчизняному.

Наводячи ці приклади, ми не маємо на меті знижувати планку виміру регіональної політики, зводячи все до окремих культурно-етнічних проблем. Навпаки, життя вимагає піднімати ще вище вимоги до її змісту і критеріїв результативності. Тільки врахування всього комплексу чинників - економічних, соціальних, етнічних, культурних, конфесійних, які зумовлюють; конкретну міру співвідношення центральних і місцевих, загальнодержавних і регіональних інтересів, дає державі той необхідний теоретичний орієнтир і політичний простір,

де вона і може здійснювати історично перспективну і соціально-виправдану політику.

Здійснення регіональної політики безпосередньо пов'язане з її державно-правовим забезпеченням. Досить суттєвою ланкою у цьому контексті постає діяльність місцевих (обласних і районних) державних адміністрацій і самоврядування громадян як однієї з форм розвитку місцевої демократії. Відомо, що на конституційному рівні місцеве самоврядування в Україні не лише гарантоване, а й визначені його принципова модель, засади повноцінного функціонування. У відповідності з Конституцією розроблений і прийнятий закон "Про місцеве самоврядування в Україні" (травень 1997 р.), а через два місяці (в липні 1997 р.) Верховна Рада ратифікувала Європейську хартію про місцеве самоврядування, що наочно демонструє збіг поглядів України з європейськими країнами на принципові засади цього демократичного інституту.

Отже, можна було б сказати, що демократичним перетворенням не тільки в масштабах всієї країни, а й на місцевому рівні надано широкий простір, що може служити ще одним могутнім фактором для цивілізованого вирішення існуючих болючих регіональних проблем. Але, виявляється, самі по собі згадані кроки ще не достатні. Тільки-но почалася практична робота щодо формування самоврядних структур і державних адміністрацій на місцях, як виникли дискусії про двовладдя на рівні областей і районів, про те, хто старший в них - голова ради чи голова адміністрації. Не підлягає сумніву, що певною мірою ці суперечності спричиняються амбіціями або ж певними практичними інтересами, для чого кожна зі сторін прагне як можна більше реальної влади перебрати на себе. Але не можна не бачити присутності тут і причин більш масштабного плану. І нині не стихають дискусії з приводу того, яка з концепцій місцевого самоврядування придатніша для України. Так звана "громадівська", коли територіальний колектив (громада) та його органи розглядаються як джерело і суб'єкти влади на рівні населеного пункту, а сама ця влада є цілком самостійною і не належить державі? Чи "державницька", яка ґрунтується на ідеях децентралізації державної влади і трансформації її на рівень територіальної спільноти громадян? Можна відчувати голоси і прихильників "муніципального дуалізму", тобто шукачів істини десь посередині.

Варто зазначити, що схильність до тієї чи іншої концепції не обов'язково зумовлена міркуваннями суто теоретичними. Взагалі в політології будь-яке, здавалось би, суто теоретичне положення настільки тісно пов'язане, нерозривно переплетене з практичною політикою, що його дійсний, глибинний зміст ніяк не можна зрозуміти, якщо не брати до уваги відповідний політичний контекст. Ось і в даному випадку проти послідовної демократизації місцевої влади виступають нерідко саме ті, кого не можна зарахувати до принципових прихильників демократії взагалі. Щоб виправдати своє неприйняття місцевого самоврядування, дехто з них посилається на відсутність начебто таких традицій в попередній історії України. Але цей аргумент не може бути прийнятним, оскільки він не відповідає дійсності.

Річ у тім, що Україна має достатньо глибокі традиції самоврядування. Вони започатковані ще Київською Руссю, коли у деяких містах, в тому числі Києві, Новгороді, Пскові, існувало віче. Самоврядним міським організмом були Київ, Львів, Кам'янець на Поділлі, коли в них діяло Магдебурзьке право. Ради - цей суто національний витвір українського народу - теж поєднував в собі як риси

державництва, так і громадського самоврядування. Матся на увазі Козацька рада в Запорізькій Січі, Центральна Рада, що започаткувала Українську революцію 1917-1920 рр., Ради народних депутатів, принаймні в 20-х роках. До речі, М.Грушевський і його прихильники були прихильниками місцевого самоврядування.

Гадається, немає жодних підстав боятись дійсно широкої і послідовної демократизації як в центральних органах влади, так і на місцях. Місцеве самоврядування, якщо воно здійснюється у відповідності із Конституцією України (розділ XI), Європейською хартією з цього питання виступає як інтегративний фактор суспільства, держави. Воно об'єднує людей, що проживають в межах територіальної громади, незалежно від їх соціального статусу, національної належності і політичних переконань; виступає придатною формою реалізації принципу національно-культурної автономії; сприяє попередженню міжетнічних і міжконфесійних конфліктів, оскільки будується не за етнічними і релігійними ознаками; нарешті, – що особливо важливо, повсякденна робота людей в доступних для них органах місцевого самоврядування сприяє формуванню політичної, громадянської культури, привчає до відповідальності за відправлення суспільних справ. Одним словом, чітко виявлена політична воля до розширення прав, компетенції і відповідальності самоврядних структур за стан справ і благополуччя людей на місцях - це єдино правильна і політичне виправдана позиція.

Правда, не можна не зважати й на іншу небезпечну тенденцію, коли при запровадженні самоврядування на місцях забувають про необхідність дотримання балансу інтересів і, посилюючись на необхідність покінчити із бюрократичним свавіллям центру, намагаються розглядати самоврядні структури як своєрідну і незалежну “державу в державі”. В цьому випадку, по суті, відкидається необхідність свято зберігати нерозривність місцевих регіональних інтересів із загальнонаціональними інтересами, необхідність розвивати місцеве господарство, збагачувати комунальну власність тільки за умов дотримання єдиних принципів і однакових для всіх вимог, передбачених державним законом. Можна почути міркування на зразок того, що місцеве самоврядування - це самостійна четверта влада поряд із законодавчою, виконавчою і судовою державною владою. Не зважаючись судити про аргументованість такого порівняння, зазначимо лише, що поділ влад не можна сприймати як наявність непроникних перегородок між ними. До того ж у суспільстві існує єдине джерело влади і носієм цієї влади є народ.

Ми змушені були зробити відступ у теоретичні засади розвитку місцевого самоврядування, оскільки, не маючи чіткого уявлення з цих питань, важко розраховувати на проведення грамотної і соціально виправданої регіональної політики. А з іншого боку, практичне здійснення цієї політики, її позитивний, та й негативний, досвід виступають своєрідною лабораторією перевірки слабких і сильних сторін як наукових рекомендацій, так і правових актів, що регулюють взаємовідносини центральних і місцевих (регіональних) політичних, економічних, адміністративно-управлінських структур. Той факт, що за роки незалежності в країні не вдалося нагромадити масштабного досвіду як самоврядування, так і державного управління територіями, можна вважати однією з основних причин недостатнього і суперечливого правового і теоретичного забезпечення регіональної державної політики. співробітництва водночас більші вимоги постають і перед законодавством, покликаним регулювати всю сферу державної і громадської

діяльності.

Вже нині дається взнаки відсутність комплексного законодавства з проблем місцевого самоврядування. З часом ця вада визначатиметься все виразніше, якщо не вдасться, нарешті, ще тісніше і органічніше поєднати законотворчий процес з реальною практикою соціального і економічного реформування. Тому цілком слушно звучать вимоги громадськості про створення сприятливіших правових умов для ефективної керованості соціально-економічним розвитком регіонів і інших територіальних утворень. Прийняття Верховною Радою України Концепції державної регіональної політики дозволило б зміцнити правове поле для цілеспрямованого і взаємоузгодженого проведення урядом країни, центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування комплексу заходів з адміністративно-територіального устрою України. На черзі конкретні заходи щодо здійснення адміністративної та муніципальної реформи в країні. Одна з її основних цілей - чітке розмежування повноважень і вдосконалення на практиці правового механізму взаємодії регіональних органів державної влади і органів місцевого самоврядування в управлінні соціально-економічними процесами в містах, областях, територіально-виробничих комплексах. Виключно важливого значення набуває визначення правового статусу загальнонаціональних, галузевих, регіональних і місцевих програм соціально-економічного розвитку з урахуванням формування оновленого механізму координації їх реалізації.

Політичні та економічні перетворення, що відбуваються в країні, беспрецедентні за своєю суттю і формою. Їх здійснення потребує тісного співробітництва, творчої наукової думки і всебічно зваженої, озброєної багатим досвідом політичної практики. Цей союз вкрай необхідний не лише для того, щоб виключити блукання потемки, а й для досягнення, нарешті, системи, структурної і регіональної доцільності в соціально-економічному розвитку країни.

Ю.І.Шаповал

Сучасний стан дослідження політичного терору в Україні у 20-50 ті роки

Упродовж багатьох років центр критичних досліджень історії і реалій комунізованої України знаходився за межами самої України.

Однак з проголошенням у 1991 році незалежності України ситуація почала поволі змінюватись. В самій незалежній Україні спостерігались дві тенденції: перевидання емігрантської української літератури і поступова трансформація колишньої советської історіографії.

Враховуючи, що Україна фактично до 1989 року залишалась "заповідником комунізму", це була тема, до якої підходили надто обережно. Лише з кінця вісімдесятих років також і в Україні стали можливими публікації про злочини комунізму. Публікації останніх 10 років в Україні дозволяють говорити про нову парадигму української історичної науки у справі дослідження "репресивної" проблематики.

Серед праць узагальнюючого характеру, що вийшли друком в останні роки, варто назвати дослідження Богдана Яроша “Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття. Історико-політологічний аспект”, Станіслава Кульчицького “Комунізм в Україні: перше десятиріччя, 1919-1928”, Сергія Білокозя “Масовий терор як засіб державного правління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження”.

Поповнились новими виданнями теми голоду в Україні початку 20-х і 30-х років, 1946-1947 років, депортацій з України, політики і репресивних акцій щодо національних меншин, культурного життя Західної України у 1939-1953 роках, діяльності Інституту історії України за умов тоталітаризму. Триває видання науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією” про репресії в різних областях України, що дає можливість “панорамного” бачення дій комуністичного режиму, підкреслити специфіку цих дій у різних регіонах.

Продовжується розробка проблем, пов'язаних з діяльністю Організації Українських Націоналістів (ОУН) і діями Української Повстанської Армії (УПА). Нещодавно надруковано кілька збірників, у якому вміщено документи про що діяльність. Цікаво те, що в інших публікаціях читачеві надається можливість порівняти советські, нацистські і, власне, документи ОУН і УПА.

Все ще занадто мало відомо про комуністичні концтабори всередині України і про місця масових поховань. Нині і в цьому питанні є зрушення. Зокрема, видано збірник документів і свідчень про масові розстріли у Вінниці у 1937-1938 роках, з'явилась і книжка про ще одне місце масових розстрілів і поховань – про селище Биківня під Києвом. У минулі роки було видано чимало цікавих спогадів. Ці видання разом з такими класичними працями української мемуаристики, як “Історія мого покоління” Івана Майстренка і “Зустрічі і прощання” Григорія Костюка складають важливе джерело для досліджень подій 20-40-х років.

Одне з найприкметніших явищ в українській історіографії – це початок публікації недоступних раніше оригінальних документів ЧК-ГПУ-НКВД. Одним з перших блок таких документів було вміщено у журналі “Наше минуле” (1993.- № 1.- С. 39-150). З 1994 року на базі Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ) почав видаватися журнал “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, в якому друкуються закриті раніше матеріали. Почалося видання документів і матеріалів регіональних відділень колишніх комуністичних спецслужб.

В Україні не існує спеціальної установи або якогось центру, які б займалися винятково історією терору, історією тоталітаризму, послідовним виданням документів з цієї тематики (скажімо, так, як це робить у Москві Міжнародний Фонд “Демократія”). Такого роду дослідження здійснюються передусім фахівцями, які працюють в Інституті історії України НАН України, в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, у Національному Київському університеті, у інших дослідницьких і учбових закладах Києва та в інших містах.

Однак питання, сказати б, інституалізації досліджень тоталітарної проблематики залишається гострим і нагальним для України. По суті це є питання організації установи, яка б професійно і цілеспрямовано займалася неупередженими дослідженнями тоталітарної доби в Україні, створила б відповідний архів, реалізувала відповідні проекти, в першу чергу видання фундаментальної документальної серії і спогадів свідків подій та ін.

Значну публікаторську роль – і це по суті є своєрідним сучасним українським феноменом – після 1991 року почав відігравати (звісно, у межах своєї відомчої приналежності) Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ). З 1996 року ДА СБУ разом з Центральним архівом Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польщі, а також з Центром історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України розпочато роботу над багатомною видавничою серією “Україна і Польща у 30- 40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спецслужб”, перший том якого, присвячений польському підпіллю у Західній Україні у 1939-1941 роках вийшов друком у 1998 році. Другий том підназвою “Польсько-українські переселення 1944-1946 років” побачив світ у 2000 році.

Разом з Українським дослідницьким інститутом Гарвардського університету (США) та історичним факультетом цього університету розпочато дослідницький проект “Суспільство очима чекістів. Інформаційна діяльність ЧК-ГПУ-НКВД в Україні у 1920-1941 роках”. Останній дослідницький проект, зокрема, має винятково важливе значення для наукового розуміння специфіки і своєрідності комуністичної суспільно-політичної системи, де каральні органи виконували не лише необхідні правоохоронні функції, а й грали одну з ключових ролей у політичній боротьбі і у здійсненні глобальних соціально-економічних перетворень.

Як засвідчують документи, основною особливістю терористичних акцій в Україні у 20-50-ті роки є те, що вони завжди мали “антинаціоналістичне” забарвлення. Більшовицькі органи безпеки завжди розглядали українців як потенційно небезпечну масу, завжди, незалежно від декларованої офіційно партією політичної лінії, ретельно збирали компрометуючий матеріал проти тих, хто виявляв симпатії чи співчуття до ідеї української самостійності або навіть просто ідентифікував себе українцем чи українокою. Збереглися численні спеціально доповіді ЧК-ГПУ-НКВД про настрої серед різних категорій населення України, а окремо по особливо уважної відстежуваній чекістами категорії “української контрреволюції” або “української шовіністично настроєній інтелігенції”. Цей матеріал на сьогоднішній день вивчений ще дуже слабо. Тим часом він має неабияке значення, оскільки переконливо засвідчує, що чекісти - і цей феномен ще належить проаналізувати - ніколи не ідентифікували (і навіть не прагнули) себе з місцевим населенням. Вони завжди відчували себе якоюсь “третьою силою”, що спостерігала і “обслуговувала” націоналістично налаштованих “тубільців”.

Хто саме був у цьому “обслуговуючому персоналі”? У пошуках відповіді на це запитання також зроблено новий крок. У 1997 році вийшла друком книжка “ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи” (Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ, 1997). Крім іншого, вона містить також біографічні нариси про кількох впливових чекістів, які працювали в Україні, а також майже 200 коротких довідок про чекістів різного рівня.

Про підґрунтя багатьох терористичних акцій початку 30-х років тепер стало відомо значно більше, ніж раніше, завдяки розшуканим нещодавно матеріалам про українців-в'язнів Соловків, одного з найсуворіших таборів доби комуністичного панування. Сталося так, що 1997 року, коли виповнилося шість десятиріч з часу масових соловецьких розстрілів, працівники ДА СБУ, Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України і

ентузіасти із Санкт-Петербурзького науково-інформаційного центру “Меморіал” об'єднали свої зусилля у з'ясуванні нових обставин загибелі в'язнів з України. Відраджена СБУ пошукова група привезла з Архангельська та із Соловків цікаві і цінні матеріали, які увійшли до тритомного науково-документального видання “Остання адреса” (Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1997-1999. - Т. 1-3).

Ця унікальна публікація, у підготовці якої я брав участь, містить подробиці, що стосуються розстрілів 1111 в'язнів в урочищі Сандормох під Медвеж'єгорськом (Карелія), а також “розстрільні” протоколи засідання особливої трійки Управління НКВД по Ленінградській області, на підставі яких, власне, і відбулася каральна акція. До неї включено також документи і матеріали з Регіонального управління ФСБ РФ по Архангельській області, а також з Соловків.

Насильницькі акції і масові вбивства з початком війни досліджені відносно добре.

Недостатньо дослідженими залишаються проблеми політичного терору проти України у повоєнний час, хоча тут також були свої закономірності. Розгорнуті під час “ждановщини” пошуки “українського буржуазного націоналізму” у творах науковців, літераторів, митців наприкінці у 40-ві роки переросли у відверто антисемітську кампанію, пошуки “єврейського націоналістичного підпілля”.

Докладно нерозроблено досьогодні залишається та проблема, що невдовзі після смерті диктатора “українську карту” у боротьбі за владу намагався розіграти Лаврентій Берія. 16 травня 1953 року він підготував спеціальну записку про недоліки в роботі колишніх органів МГБ УРСР по боротьбі з націоналістичним підпіллям, в якій йшлося про ситуацію у Західній Україні.

Завдяки цій записці (яку деякі дослідники помияково кваліфікували виключно як провокативну) і подій навколо неї стають ще більш зрозумілими негативні наслідки жорстокої політики режиму на західних теренах України. 26 травня 1953 року на засіданні Президії ЦК КПРС було ухвалено постанову “Питання західних областей Української РСР”. Це цікавий документ, в якому, зокрема, наводились такі цифри: з 1944 до 1952 року у західних областях України різним формам репресій було піддано близько 500 тисяч осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тисячі, вбито понад 153 тис., вислано довічно за межі УРСР понад 203 тис. осіб, близько 8000 молоді перейшло на нелегальний стан.

До речі, записку на таку саму тему Л.Берія 8 травня 1953 року підготував і по діяльності органів МГБ Литовської РСР. Після його поразки у боротьбі за владу і арешту 2 липня 1953 року Президія ЦК КПРС ухвалила рішення про вилучення обох записок з протоколів Президії, а затверджені по них рішення відмінила як такі, що сприяють “активізації буржуазно-націоналістичних елементів”.

Очевидно, що багато ще належить зробити, щоб написати повноцінну історію політичного терору в Україні. Зрозуміло, що цього неможливо досягнути без зіткнення думок, без серйозної полеміки, а тому необхідна більш концептуальна і методична дискусія щодо історії України у добу комуністичного панування.

Останній гетьман Лівобережної України (нові штрихи до соціально-політичного портрету Кирила Розумовського)

Влітку 1744 р. імператриця Єлизавета здійснила тривалу подорож до України-Гетьманщини, зокрема міст Києва і Глухова, а також відвідала рідні місця свого фаворита Олексія Розумовського – м.Козелець на Чернігівщині. Після Петра I це були перші відвідини України російським монархом. Сама ж поїздка цариці відзначалася надзвичайною помпезністю й урочистістю. Тільки на станціях страшинською адміністрацією було виставлено під кортеж імператриці з її почтом 23 тис. коней [1].

Цікаві спостереження про цю надзвичайну на той час подію для України викладено в “Записках” генерального підскарбія Якова Марковича від 6 серпня 1744 р.: “Рано-вранці її величність виявила бажання їхати з церемонією до Глухова. Біля карети з оголеними шаблями їхали старшина й бунчукові. Коли підїхали до міської брами, імператриця вийшла з карети, де її вітав чернігівський єпископ. Потім цариця пішки попрямувала до жіночого монастиря, де слухала обідню і службу (предику) чернігівського архієрея. Після обідні у тому ж супроводі поїхала до двору резидента, де ми мали аудієнцію. Вітальну промову виголосив Михайло Скоропадський Після сніданку імператриця насолоджувалася танцями наших дружин, польськими і козацькими...” [2].

Заключним акордом усіх цих урочистостей у м.Глухові стало подання 7 серпня 1744 р. старшинською верхівкою через О. Розумовського прохання до імператриці про відновлення в Україні гетьманства. Аналогічні прохання були подані й полковниками усіх десяти українських полків, козаки яких перебували для охорони царського почту на усіх подорожніх станціях до Києва.

Хоча цариця, зважаючи на підтримку й прохання свого фаворита, поставилася до самої ідеї відновлення гетьманства досить прихильно, вона, безперечно, враховувала ту традиційну політику своїх попередників, особливо Петра I, спрямовану на всіляке обмеження (а то й повну ліквідацію) автономії України. Тому й з остаточним вирішенням цього питання в Санкт-Петербурзі не квапились.

Надзвичайно важливим для російського уряду було й питання щодо кандидатури гетьмана. Ймовірно, що в середині 40-х рр. XVIII ст. найреальнішим претендентом на цю посаду міг бути Олексій Розумовський, якому Україна завдячувала багатьма позитивними зрушеннями в суспільно-політичному житті.

Дивовижно й щасливо склалася його особиста доля. Ще 22-річним юнаком (народився 1709 р.), маючи неабиякі вокальні здібності, Олексій потрапив до придворного хору в Петербурзі, куди привіз його полковник Федір Вишневський. Останній проїздив на Різдвяні свята 1731 р. через с. Чемер, що на Чернігівщині, і випадково почув у місцевій церкві спів молодого козака з сусіднього села Лемеші Олексія Розума. Чудовий голос і приваблива зовнішність юнака зробили свою справу - Вишневський запросив його до Петербурга співати в придворному хорі.

У Петербурзі на Олексія чекала приємна несподіванка. Тут він зустрів багато своїх земляків (придворні співаки тоді набиралися до хору майже виключно з України). У м. Глухові функціонувала навіть спеціальна музична школа, де навчали обдарованих хлопчаків для придворного хору в Петербурзі. Однак, у придворному хорі Олексій Розум надовго не затримався, бо сталася подія, що остаточно визначила його подальшу долю. Цесарівна Єлизавета, яка полюбляла хорові співби і сама часто співала в хорі та відвідувала богослужіння в придворній церкві, була вражена красним голосом молодого українського співака. Коли ж на її вимогу юнак постав перед нею, то зачудування вокальними здібностями переросло у справжнє захоплення: високий, стрункий, дещо смаглявий, з чудовими чорними очима, Олексій Розум був справжнім красенем, який одразу ж припав до серця молодоті цесарівни. Так козацький син опинився при “малому дворі” доньки Петра І.

В тому ж таки 1731 р., коли після арешту і катування у Тасмній канцелярії за образливі слова на адресу тодішньої імператриці Анни Іоанівни, “офіційного фаворита” Єлизавети, прапорщика Семенівського гвардійського полку Олексія Шубіна, було заслано до Сибіру, його місце остаточно зайняв Олексій Григорович, який на той час прибрав нове прізвище – Розумовський (це нове прізвище було з часом поширене на всю родину Розумів).

Зберігши вплив на царівну і не видавши її кохання, Олексій був деякий час бандуристом, а потім став управителем усіма мастками Єлизавети. Про зросле в 30-х рр. XVIII ст. значення при “малому дворі” О. Розумовського засвідчували численні листи і чолобитні, що надсилалися на його ім'я прохачами різного рангу. Вплив Олексія Григоровича зріс після сходження Єлизавети на царський престол і особливо після їхнього тасмного вінчання. Біограф родини Розумовських князь О. Васильчиков, у своїй праці “Родина Розумовських” зазначав, що тасмне вінчання цариці з Олексієм Розумовським мало місце восени 1742 р. у церкві підмосковського села Перова [3]. За версією ж Дмитра Яворницького, це вінчання відбулося 1744 р. під м. Козельцем, у дерев'яному палаці, побудованому для імператриці на березі р. Остер під час її поїздки в Україну. Вінчав їх Кирило Тарловський, який після цієї події переїхав до Петербурга і став духівником і вчителем Катерини – дружини спадкоємця престолу Петра Федоровича [4].

Якщо факт тасмного шлюбу між імператрицею Єлизаветою та її фаворитом Олексієм Розумовським (хоча й за відсутності відповідних документальних джерел) визначається в історичній літературі як цілком можливий (а то й безсумнівний), то історія з начебто існуючими їхніми дітьми – так званими князями Таракановими – виглядає зовсім заплутаною і непереконливою. Скажімо, той же авторитетний дослідник роду Розумовських князь Васильчиков категорично відкидав усі чулки і припущення як про ув'язнення у монастирі дочок Єлизавети і Олексія, так і про родину Тараканових у цілому. Саме ж походження прізвища Тараканови він виводить від співзвучного прізвища племінників О. Розумовського Даргани, які користувалися особливою прихильністю Єлизавети Петрівни, виховувалися при царському дворі і були відомі в російській столиці як Дарганови. Ця версія Васильчикова видається переконливою і сучасному російському дослідникові С. Анісімову. Останній цілком слушно підтримує й ту думку Васильчикова, що у XVIII ст. мати позашлюбних дітей не вважалося таким, що заслуговувало на осуд, і якби вони (ці діти) були у Єлизавети, то навряд чи їх переховували б по монастирях або за кордоном. Як приклад на підтвердження цієї

думки може бути щаслива доля позашлюбного сина Катерини II і Григорія Орлова - відомого графа О.Бобринського [5].

Стосунки О.Розумовського з імператрицею Єлизаветою - рідкісний і, власне, єдиний випадок в історії російського фаворитизму, коли незаперечний вплив фаворита на монарха тривав так довго понад 20 років. Не обіймаючи офіційно жодної державної посади і, тим паче, не маючи жодного стосунку до військової служби, Олександр Розумовський вже одразу після сходження Єлизавети на престол одержав, поряд з такими відомими урядовими чиновниками, як брати О. та П.Шувалови, а також М.Воронцов, високий придворний чин дійсного камергера і звання генерала-поручика. Наступного року, на честь коронації імператриці, він уже обер-егермейстер і кавалер ордена Андрія Первозванного, володар величезних маєтків. З 1744 р. Олександр Розумовський стає високотитулованим дворянином – спочатку одержує від імператора Карла VI, за клопотанням Єлизавети Петрівни, титул графа Священної Римської імперії, а за два місяці по тому стає вже графом і Російської імперії.

З появою на початку 50-х рр. XVIII ст. у імператриці Єлизавети нового фаворита І.Шувалова, вплив О.Розумовського як на саму царицю, так і, відповідно, на усі сфери внутрішньої і зовнішньої політики російського уряду помітно зменшився. Хоча, заради справедливості, слід сказати, що монаршу увагою і ласкою Олександр Григорович не був обділений аж до упокоєння імператриці.

Велич і могутність Олександра Розумовського, звичайно ж, не могли не позначитися на становищі його чисельної родини в Україні, з якою він підтримував постійні зв'язки і якій допомагав матеріально. З часом усі його родичі стали заможними й посіли чільне місце серед представників української панівної верхівки.

Та особлива увага була звернута на молодшого брата фаворита – Кирила, доля якого виявилася не менш дивовижною, до того ж тісно пов'язаною з долею України.

Найбільш поширеною в історичній літературі датою народження Кирила Розумовського вважається 18 березня 1728 р. (зазначена у написі на його могилі в м.Батурині). За іншими даними, що спираються на власноручну записку К. Розумовського про його рід, датою його народження слід вважати 18 березня 1724 р. [6].

Юнаком Кирило Розум потрапив з глухого українського села до царського двору, де під керівництвом кращих тогочасних педагогів і вихователів вдосконалював свою освіту, початки якої одержав на Батьківщині. Для завершення освіти у березні 1743 р. Олександр Григорович відправив Кирила за кордон під ім'ям дворянина Івана Обидовського. Наставником при цьому було визначено ад'юнта Російської академії наук Григорія Теллова, якому судилося впливати не тільки на подальше життя молодого Розумовського – майбутнього Гетьмана України, а й на остаточну долю самої української державності. Перед від'їздом Кирило одержав від брата інструкцію, що була написана, найвірогідніше, близькою до Олександра Григоровича людиною – В.Адалуровим. Окрім загальних настанов молодій людині стосовно поведінки за кордоном, інструкція містила головну вимогу – здобути належні знання, аби бути в майбутньому гідним для служби її імператорській величності. Водночас, за іменним указом імператриці, від Г.Теллова вимагалось

під час перебування за кордоном самому ретельно вивчати досвід роботи іноземних академій і прилучати до цього і свого підопічного.

Навчаючись у Німеччині (Кенігсберг, Берлін, Геттінгем) під керівництвом таких відомих вчених, як Ейлер та Штрубе – членів Російської академії наук, а також у найпрестижніших навчальних закладах Франції та Італії, Кирило Розумовський здобув досить ґрунтовну європейську освіту. Є також підстави гадати, що під час навчання в Берліні він вступив до масонської ложі [7].

Навесні 1745 р. Кирило прибув до Петербурга. Отримавши невдовзі придворний чин дійсного камергера, молодий Розумовський з головою занурився у веселе, безтурботне життя вельмож Єлизаветиного двору. Маючи гарну зовнішність і природний розум, він, за свідченням майбутньої імператриці Катерини II, зумів зажити у вищому світі загальної пошани, навіть любові. Не без особистої симпатії Катерина у своїх мемуарах при цьому додавала, що особливою популярністю й успіхом Кирило Григорович користувався у придворних красунь [8]. До успіху при дворі та прихильності імператриці Єлизавети додалося ще й престижне одруження у 1746 році з родичкою цариці Катериною Нарішкіною. У травні того ж року Кирило Розумовський був призначений президентом Російської академії наук. Водночас, з огляду на молодість і недосвідченість президента, фактичне керівництво академією було доручено його вихователю Г. Теплову, який офіційно зайняв посаду асесора при академічній канцелярії.

Слід зазначити, що діяльність К. Розумовського на посаді президента з перших кроків була виваженою і конструктивною та свідчила про неабиякий його особистий інтелект. Перший виступ президента Розумовського перед професурою у червні 1746 р. мав, по суті, програмний характер і передбачав значні позитивні зміни у діяльності академії. Висловивши, зокрема, думку про те, що слава академії не може бути великою і шляхетною, якщо вона не поєднується з користю, молодий президент, вже як державний діяч, зажадав, аби академія мала не тільки науковий напрям у своїй діяльності, а й навчальний. Тобто академія, за задумом К. Розумовського, мала стати ще й університетом, загальноросійським вищим навчальним закладом. Не зайвим, вочевидь, буде підкреслити, що це було сказано за дев'ять літ до заснування Московського університету.

У самій же академії відчайдушну й непримиренну боротьбу із засиллям німців вів тоді геніальний російський учений Михайло Ломоносов, який свого часу навчався в Києво-Могилянській академії. К. Розумовський одразу ж перейнявся глибокою повагою до Ломоносова і, незважаючи на те, що останній мав багато ворогів серед керівної академічної верхівки (Теплов, Шумахер, Тауберт та ін.), часто підтримував його і морально, й матеріально.

За час президентства К. Розумовського, що тривало майже 20 років (до 1765 р.), в академії з'явилася ціла плеяда місцевих академіків і ад'ютантів. Окрім Ломоносова, це були: Тредіаковський, Крашениников, М. Попов, Котельников, Козицький, Розумовський, Сафонов, Красильников і Матоніс.

Тим часом у політичному житті України визрівали визначні події. Останнім поштовхом до остаточного прийняття імператрицею Єлизаветою рішення про відновлення гетьманства стало ускладнення на цей час міжнародного становища Росії (на заході погіршилися стосунки з Прусією, на півдні – з Туреччиною). Не бажаючи за такої ситуації викликати невдоволення української старшини й розпалювати її сепаратистські настрої, Єлизавета 5 травня 1747 р. підписала указ

“Про обрання Малоросії Гетьмана за дотеперішніми правами і звичаям” [9]. При цьому українській офіційній делегації, яка до того вже тривалий час перебувала в Петербурзі, водночас дали зрозуміти, що мова може йти про обрання лише молодшого Розумовського. Однак через те, що останній не поспішав міняти лиск придворного життя в столиці на гетьманські турботи і на сіре, буденне, як йому видавалося, життя в глухій провінції, “обрання” Гетьмана затягнулося до початку 1750 р. За цей час у Кирила Григоровича народилися дочка й син (Наталка й Олексій), а сам він одержав почесний чин підполковника лейб-гвардії Ізмайловського полку.

Проте у січні 1750 р. члени української делегації, генеральні старшини Гудович і Ханенко нарешті привозять до Глухова царську грамоту, в якій мовилося: “Бути в Малій Росії Гетьману як і досі”. Під останнім визначенням малися на увазі сумнозвісні умови, на яких після справжнього погрому України Петром I в 1708 - 1709 рр. Гетьманом став Іван Скоропадський. Водночас у цій же грамоті імператриця урочисто обіцяла своїм “вірним підданам малоросійського народу” “всіх вольностей, прав і привілеїв, які від часу прийняття під державу Всеросійську Гетьмана Богдана Хмельницького з Військом Запорозьким і всім малоросійським народом... мала, свято, непорушене і ціло дотримуватись” [11]. Хоча всім вже було зрозуміло, в тім числі й самій Єлизаветі, що “Березневі статті” (1654) на той час майже повністю були перекреслені і йшлося про жалюгідну їхню тінь.

Проте українська старшина, радше її найбільш передова і свідома частина, жадібно вхопилася за цю, хоча й хитливу, можливість відродити, а то й зміцнити українську державність, здобуту в тяжкій боротьбі сто років тому, яка потерпала під важким чоботом російського централізму.

Відтак, сценарій “обрання” Гетьмана, розроблений і санкціонований у Петербурзі, почав утілюватися в життя. Його режисером-постановником в Україні став спеціальний царський посланець граф Гендриков, який прибув з цією метою до Глухова, доправивши й спеціальну жалувану грамоту на гетьманство. Заручившись повною підтримкою старшини, духовенства й козаків щодо бажаної кандидатури на посаду Гетьмана, він розпочав активну підготовку офіційної церемонії.

22 лютого 1750 р. мешканці Глухова стали свідками урочистої події. З самого ранку за гарматними пострілами, що пролунали як сигнал, на міському майдані зібрався великий натовп міських мешканців. Сюди ж прибули і розташувалися навколо самого майдану та на прилеглих до нього вулицях усі десять козацьких полків. Водночас до будинку, відведеного для графа Гендрикова, почали збиратися представники старшини, а також українського вищого духовенства на чолі з митрополитом Щербацьким. О 9-й годині ранку розпочалася сама церемонія обрання Гетьмана. З двору російського посланця у супроводі загону озброєних козаків і російських grenадерів, а також військових музик виїхала багато споряджена карета, в якій перебував граф Гендриков зі своїми асистентами та секретар Колегії іноземних справ Степан Писарев. Останній тримав у руках велику срібну з позолотою тарелю, на якій лежала царська жалувана грамота. Слідом за каретою представники старшини, зокрема: генеральний судія Яким Горленко, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський, генеральний хорунжий Микола Ханенко, генеральний бунчужний Дем'ян Оболонський,

776488

бунчукові товариші Іван Гамалія, Яків Маркевич, Федір Ширяй, Іван Журавко, Ілько Журман та інші - несли українські та російські прапори, а також гетьманські клейноди: булаву, бунчук, печатку. З прибуттям карети на майдан, до місця, де містилася спеціально споруджена трибуна, царська грамота і гетьманські клейноди були покладені на два столи, вкриті червоним сукном. Прапороносці стали обіч столу. Тут же розташувалися почесні гості й генеральна старшина. Решта – навколо. Відкрив “Раду” граф Гендриков, який у короткій промові нагадав про волю імператриці відновити гетьманство в Україні і закликав присутніх “вибрати між себе, природних своїх людей, Гетьмана, за малоросійськими своїми правами й вольностями, вільними голосами”. С.Писарев голосно зачитав жалувану грамоту, а митрополит Т.Щербацький висловив глибоку подяку цариці Єлизаветі за “високоматеринське визнання і до малоросійського народу милосердя”. Затим граф Гендриков, продовжуючи розігрувати відведену йому в Петербурзі роль, обертаючись на всі боки, голосно кілька разів запитав у присутніх, кого вони бажають собі в Гетьмани? Відповідь вже давно заготовлена, була одноставною: “Графа Кирила Розумовського!”.

Та особливо голосно вигукували ім'я молодшого Розумовського найбільш обізнані у всіх деталях церемонії - старшина і духовенство. За стародавнім козацьким звичаєм усі присутні тричі підтвердили свою згоду на обрання Гетьманом К.Розумовського.

Після святкової канонади зі 101 гармати і пострілів угору з козацьких рушниць царська жалувана грамота і гетьманські клейноди були занесені до Миколаївської церкви, де відбувалася урочиста літургія. Потім у резиденції Гендрикова відбувся великий бенкет, під час якого особисто господарю генеральна старшина подарувала 10 тис. руб., а усьому графському почту - 3 тис. руб. Подбали й про простолоддя, якому на відзначення свята, що під гуркіт гармат тривало до пізна, було видано понад 200 відер горілки [11].

Такою була остання в історії Гетьманщини Рада з нагоди обрання Гетьмана. І хоч вона більше нагадувала добре організовану виставу, головна чинна особа якої була відсутня, а абсолютній більшості присутніх взагалі незнайома, все ж сама по собі подія, безперечно, була знаменною. Адже відновлювалася не тільки найвища посада в українській державності, але й, разом з цим, зростали сподівання усіх верств населення на (хоча б часткове) повернення Україні тих “прав і вольностей”, що були здобуті нею внаслідок переможної Визвольної війни XVII ст. і так нещадно знищувались російським самодержавством. Щоправда, подібні сподівання на краї змінні з'являлися неодноразово. Та цього разу, видавалося, випадок був особливий. По-перше, гетьманство відновлювалось після досить-таки тривалої перерви (16 років минуло по смерті Гетьмана Данила Апостола). А по-друге, зараз Гетьманом України ставала незвичайна у традиційному розумінні для такої посади людина -представник вищої петербурзької еліти, рідний брат всемогутнього царського фаворита. Ця друга обставина, мабуть, найбільш розпалювала сподівання багатьох українців щодо можливостей політичного розвитку своєї Батьківщини.

Царським указом від 5 червня 1750 р. було затверджено “обрання” К. Розумовського Гетьманом України [12], а в жовтні цього ж року під його владу було передано й Запорозьку Січ [13]. Резиденцією нового Гетьмана стало місто

Батурин [14], що свого часу зазнало страшних руйнувань і пограбувань російським каральним загоном на чолі з О. Меншиковим.

13 березня 1751 р. новообраний Гетьман, який усе ще залишався в Петербурзі, урочисто присягав імператриці у придворній церкві "вірним, добрим і слухняним рабом і підданим бути... чин гетьманства над Військом Запорозьким і над народом малоросійським вірно та постійно тримати, і все те Військо і народ малоросійський до вірності, служби та послуху приводити, і з жодними сторонніми государями без відома і без указу її і. в. ніякої переписки й пересилки собою не мати..."[15].

Виголосивши і підписавши присягу, текст якої однозначно засвідчував вкрай підлегле становище Гетьмана України від Російської імперії, Кирило Розумовський одержав з рук цариці Єлизавети гетьманську булаву та інші клейноди. Нарешті, в середині липня 1751 р. Гетьман з величезним почтом прибув до Глухова, де йому була влаштована помпезна зустріч [16].

З відновленням гетьманства дещо змінилася попередня структура органів управління Гетьманщини. Було ліквідовано Правління гетьманського уряду, фактично перестала діяти Загальновійськова Козацька Рада, компетенція якої остаточно перейшла до Старшинської Ради, очолюваної Гетьманом. До Ради входили члени Генеральної військової канцелярії й Генерального військового суду. В адміністративному апараті ще більше посилилась роль його верхівки – генеральної старшини.

Загальна кількість усіх старшин (генеральних, полкових і сотенних), які знаходилися безпосередньо в органах управління на початку гетьманства К. Розумовського, становила близько 750 чоловік. Окрім цього, було збережено постійний резерв для старшинської адміністрації в особі бунчукових, військових і значкових товаришів, кількість яких на той час, відповідно, становила 202, 85 і 539 чол. [17].

Зберігався і традиційний козацький військово-територіальний поділ Гетьманщини, а також її збройні сили - козацьке військо. Гетьман К. Розумовський почав призначати й полковників, хоча ще з часів Петра I такі призначення вважалися справою царського уряду. Під впливом Гетьмана в Україні з'явився й царський указ від 13 січня 1752 р., який підтвердив усі попередні заборони щодо поширення на українців холопства [18]. Без дозволу Гетьмана заборонялося арештовувати українців, окрім карних злочинців [19].

Водночас К. Розумовський переконався в необхідності радикальних перетворень у системі управління гетьманського адміністративного апарату. Передусім він почав з реформи судочинства, що відзначалося на той час строкатістю і плутаниною своєї структури. За гетьманськими універсалами від 17 листопада 1760 р. і 17 лютого 1763 р. в Україні значно зменшувалася кількість судових інституцій, скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії, а Генеральний суд остаточно ставав вищим апеляційним органом [20]. Та надзвичайних змін зазнало українське судочинство наприкінці 1763 р., коли на території кожного полку було створено станові шляхетські суди: земські, підкоморські і городські. Назва нововведених судів була запозичена з термінології судової системи шляхетської Польщі, що мала місце в Україні до Визвольної війни XVII ст. Сфера діяльності створених судів регламентувалася відновленими положеннями Литовського статуту 1588 р.

Значну увагу в цей період Гетьман К. Розумовський приділяв й економічним проблемам. Так, намагаючись покласти край надмірному поширенню винокуріння, що почало негативно впливати на розвиток продуктивних сил, він 6 липня 1761 р. видав універсал, за яким займатися винокурінням дозволялося лише старшині й козакам, які мали земельні й лісові угіддя. Заборонялося мати в Гетьманщині гуральні й шинки російським поміщикам, а також вихідцям з інших регіонів і країн. На полковників і сотників покладался обов'язок стежити за суворим дотриманням вимог цього універсалу [21]. Отже, з відновленням гетьманату відбувалося відродження й зміцнення тих автономних "прав і вольностей", що їх Україна була втратила.

Значно активізувалася на той час і діяльність К.Розумовського як президента Російської академії. Просвітянські дії К.Розумовського не обмежувалися лише Петербургом і Москвою. Гетьман, всіляко підтримуючи діяльність Києво-Могилянської академії, все більше проймався ідеєю створення університету й в Україні, зокрема в новій столиці – м.Батурині. В 1760 р. Г.Теплов, узявши за зразок статут німецьких університетів, створив проект Батуринського університету, фундатором і протектором якого мав стати Гетьман К.Розумовський. В університеті передбачалося функціонування 9-ти кафедр ("професур"), як-то: латинського красномовства, філософії, юриспруденції, історії, математики, теоретичної і практичної фізики, анатомії, хімії, ботаніки і природознавства. Професори університету, крім публічних лекцій для всіх студентів, могли, за бажанням студентів, читати ще й приватні лекції.

Курс самого навчання повинен був тривати три роки. Після цього студенти мали готувати дисертації на вчений ступінь і публічно захищати їх. Випускники університету одержували перевагу при влаштуванні на цивільну й військову службу. Правом вступу до університету користувалися учні існуючих на той час на Україні колегіумів (в тому числі й на Правобережжі), які успішно закінчили клас риторики і вище. Вступний екзамен приймав особисто ректор. У разі успішної здачі ректор, відповідно до виявлених схильностей, визначав і напрямок майбутнього навчання абітурієнта. Вступниками до цього вищого закладу могли бути молоді люди – представники всіх верств населення, крім кріпаків. Останні мали право на вступ до університету, лише одержавши звільнення від свого поміщика. Документ про звільнення від кріпацтва повинен був зберігатися в архіві університету і в разі виключення студента повертався поміщику, а сам студент знову мав стати кріпаком.

За згаданим проектом при Батуринському університеті передбачалося утворення підготовчої семінарії на 40 здібних учнів – вихідців зі збіднілих шляхетських родин і "різних чинів", яким надавалася спеціальна стипендія. В семінарії учні мали вивчати латинську, французьку і грецьку мови, історію та географію. Діти зі шляхетських сімей навчалися також фехтуванню й танцям. Після закінчення університету колишні семінаристи, як правило, мали займатися викладацькою роботою - спочатку в тій же семінарії, а потім і в університеті.

Однак всі проекти створення й функціонування першого в Україні світського вищого учбового закладу, на жаль, так і залишилися на папері.

Подібна самостійність українського Гетьмана викликала невдоволення царського уряду й спонукала його до активного втручання в справи управління Україною: вже у березні 1754 р. імператриця Єлизавета спеціальним указом

заборонила Гетьману самостійно призначати полковників, залишаючи за ним право його попередників лише добирати кандидатів на цю посаду. Тоді ж було офіційно підтверджено становище, за яким українським Гетьманам (починаючи зі Скоропадського) було заборонено вести самостійну переписку з іноземними державами, а при них самих (Гетьманах) знаходились російські радники - міністри. Все це відтепер безпосередньо стосувалося й К.Розумовського. Під особливо суворий нагляд були поставлені фінансові справи Гетьманщини. Указ 1754 р. вимагав, щоб Гетьман надсилав до Петербурга докладні звіти про всі прибутки і витрати. К.Розумовський просив звільнити його від такого звітування, проте канцлер Воронцов повідомив, що імператриця категорично відхилила це клопотання і зобов'язала Гетьмана неухильно виконувати царський указ. Того ж 1754 р., з метою підірвати економічну незалежність Гетьмана, в Україні царським урядом були ліквідовані всі внутрішні мита, відомі під назвою "індукта" та "евекта". Щоправда, трохи пізніше, ця втрата частково компенсувалася К.Розумовському у вигляді щорічної сплати йому 50 тис. руб. з прибутків прикордонних митниць.

На початку 1756 р. вирішення усіх справ Гетьманщини було перенесено з Колегії іноземних справ до сенату. І хоча це офіційно відбулося за бажанням самого К.Розумовського, який на той час перебував у поганих особистих стосунках з головою російського уряду Бестужевим, факт безпосередньої підлеглості Гетьмана відтепер вищій російській державній установі, безперечно, негативно впливав на його престиж. До цього ж, через деякий час додався й царський указ 1761 р. про відокремлення від Гетьманщини і підпорядкування сенату м.Києва (1762 р., в період короткотривалого правління Петра III, Київ було повернуто під відомство Гетьмана, але на початку 1764 р. знову вилучено). Об'єктивно це вже були перші офіційні кроки царського уряду початку другої половини XVIII ст. на шляху остаточної ліквідації автономної Української держави.

Однак особисті позиції й становище самого К.Розумовського ще досить тривалий час залишалися міцними. Активно проводячи реформаторську діяльність як Гетьман України, К.Розумовський водночас пильно стежив за політичним життям у Петербурзі. Понад те, як досить впливова особа при царському дворі, він брав у політичному житті безпосередню участь. Часто навідуючись до Петербурга й Москви, Розумовський підтримував міцні зв'язки з багатьма найвищими царськими сановниками й вельможами. Саме в цей період К.Розумовський встановив дружні стосунки з великою княгиною Катериною Олексіївною - майбутньою імператрицею Росії [22].

25 грудня 1761 р. упокоїлась імператриця Єлизавета Петрівна. Всупереч загальному очікуванню, вона, очевидно, так і не наважилась за життя позбавити права престолонаслідування Петра Федоровича на користь малолітнього Павла. Тож в Росії з'явився новий імператор під іменем Петра III. Знаменно, що у Маніфесті про сходження останнього на престол немає жодного слова ані про дружину Катерину, ані про наступного спадкоємця, тобто принца Павла Петровича [23]. Цим офіційним документом імператор Петро III не тільки проігнорував факт існування імператриці в особі Катерини, але й публічно, по суті, на весь світ оголосив про свою переконаність у тому, що принц Павло не був його рідним сином. Якщо припустити, що це справді так, то логічно, що імператор Петро Федорович був останнім з династії Романових, яка припинила своє існування з

його насильницькою смертю в липні 1762 р.! Яке ж тоді було справжнє прізвище наступних російських імператорів включно до лютого 1917?

Прибувши до столиці наприкінці 1761 р. в зв'язку зі смертю імператриці Єлизавети, Гетьман України незабаром опинився в найближчому оточенні нового імператора Петра III. Щоправда, теперішнє його становище при дворі значно відрізнялося в гірший бік, ніж воно було за часів Єлизавети. Якщо раніше він почувався незалежним і гордовитим вельможею, який більшість свого часу в столиці проводив у розвагах і бенкетах, то зараз майже постійно знаходився при особі імператора без дозволу виїзду зі столиці. За словами князя Васильчикова, Гетьман "не міг при своєму світлому розумі, з перших же днів нового царствования, не зрозуміти жалюгідної ролі, яку йому надав новий імператор". До того ж, Петро III, незважаючи на те, що К.Розумовський був Гетьманом, змушував його особисто, як підполковника гвардійського полку, займатися військовими справами і нерідко публічно насміхався над ним за виявлену при цьому незграбність. Запобігаючи цьому, К.Розумовський, подібно до багатьох інших з оточення імператора, змушений був тримати у себе досвідченого офіцера, у якого кілька разів на день брав уроки пруської муштри, яку так полюбляв Петро III.

Таким чином, при всьому зовнішньому благополуччі свого становища і навіть, до певної міри, особистої прихильності до нього імператора, К.Розумовський фактично перебував у надзвичайно принизливому становищі. Ця обставина, а також зростаюче невдоволення політикою Петра III (особливо зовнішньою) серед дворянства спонукали Гетьмана України придатися до змовників, на чолі яких стояла дружина імператора Катерина, і взяти активну участь у дворцовому перевороті, що стався у червні 1762 р. При цьому Ізмайловський гвардійський полк, командиром якого був К.Розумовський, відіграв чи не найвирішальнішу роль у скиненні з престолу Петра III і проголошенні імператрицею Катерини II. Усі активні учасники перевороту були щедро нагороджені новою імператрицею. К.Розумовський, зокрема, одержав, окрім усіх своїх прибутків, пожиттєвий оклад у 5 тис. руб. на рік, був пожалуваний у сенатори і генерал-ад'ютанти імператриці. Цілий рік він ще залишався при царському дворі, користуючись повним довір'ям і прихильністю Катерини II. І лише у червні 1763 р., остаточно зіпсувавши стосунки з фаворитом цариці Григорієм Орловим, Гетьман виїхав до України.

На цей час успішно завершувались перетворення в суспільному й економічному житті, що їх розпочав Гетьман Розумовський в Україні в другій половині 50-х років. Сам К.Розумовський перебував у ореолі слави й пошани - як один з тих, кому Катерина II завдячувала своїй владі.

Та як виявилось, цього Гетьману-графу було вже замало. Тривале перебування при царському дворі на перших ролях сприяло зростанню не тільки його економічної могутності, але й політичних амбіцій. Мається на увазі, зокрема, спроба К.Розумовського встановити спадкоємне гетьманство. Вперше це питання було порушене на Старшинській Раді, скликаній Гетьманом наприкінці 1763 р. Поряд з прийняттям ряду інших питань на цей рік Радою було вироблено 23 спеціальні пункти [24], що лягли в основу складеної пізніше чолобитної на ім'я імператриці Катерини II з проханням дати дозвіл на встановлення спадкоємного гетьманства родини Розумовських. Пропонуючи встановити спадкове гетьманство, Кирило Григорович намагався зберегти як започатковані ним перетворення, так і в

цілому той політичний курс, що був спрямований на збереження державно-політичної автономії України. Разом з тим, у цій спробі зміцнити політичну владу гетьманства не можна не вгледіти й прагнення української старшини створити в Україні, бодай у майбутньому, державне утворення, а саме – монархічного типу. В свою чергу, це логічно передбачало повний вихід України – Гетьманщини зі складу Російської імперії та утворення самостійної Української держави.

Як засвідчили подальші події, цього було більше ніж досить, аби викликати різке невдоволення царського уряду і в першу чергу – самої Катерини II, яка небезпідставно вгледіла в такому проханні (і особливо – про повернення “затверджених прав і вольностей, і привілеїв”) небезпеку для сталої вже на той час схеми відносин між російським самодержавним центром і українським державним утворенням. Гетьман Розумовський, який щойно відправив підписану старшиною чолобитну Катерині II, у січні 1764 р. був викликаний до Петербурга. Слідом за тим приголомшеному й глибоко ображеному надзвичайно холодним прийомом імператрицею, К.Розумовському було заборонено взагалі з'являтися до двору, поки він не подасть прохання про своє звільнення від гетьманства.

Однак К.Розумовський досить тривалий час не піддавався цій вимозі. Серед придворних кіл, де було чимало друзів Гетьмана, почали навіть лунати голоси, що засуджували дії Катерини II та її уряду. Більше того, в Європі наполегливо поширювалися чутки про змову в Петербурзі проти Катерини II. Занепокоєна імператриця у листі від 17 лютого 1764 р. до кабінет-секретаря і сенатора Адама Олсуф'єва просила, аби той усім розповів про суть “гетьманської справи”, про його (Гетьмана) “поведінку в Малоросії”, що вона (Катерина) “два місяці про те знала і не вірила”. З листа видно, як було стурбоване “гетьманською справою” найближче оточення Катерини II, зокрема такі члени її уряду, як І.Неплюев, О.Шаховської, А.Олсуф'єв, М.Панін, А.Голіцин. Двоє останніх навіть виявляли готовність поїхати до Глухова, аби “розгумачити Гетьману непорядність його поведінки”.

Коли ж К.Розумовський прибув до Петербурга, то, начебто (за словами Катерини II), саме Панін і Голіцин “йому радили, аби з цього з честю вийти, що іншого шляху немає, як тільки просити про звільнення від цієї посади”. Наприкінці листа Катерина II категорично відкидала досить розповсюджену в Петербурзі думку про те, що начебто “все відбувається від гоніння на Гетьмана графа Г.Орлова” [25].

17 серпня 1764 р. в столиці Російської імперії був опублікований сенсаційний документ -маніфест Катерини II про смерть принца Іоана Антоновича, колишнього імператора Росії. Останній, як повідомлялось у маніфесті, був убитий у Шліссельбурзькій фортеці, де він перебував у багаторічному ув'язненні, двома гарвізонними офіцерами - капітаном Власєвим і поручиком Чекіним - наглядачами экс-імператора. Разом з тим, імператриця підкреслювала, що вбивство було вимушеним, оскільки сталося в зв'язку зі збройною спробою визволення з ув'язнення колишнього російського імператора підпоручиком Смоленського піхотного полку, українцем за походженням, Василем Мировичем.

Як з'ясувалося, це був онук Федора Мировича - одного з найбільш послідовних соратників Гетьмана Івана Мазепи, який був оголошений Петром I зрадником і найбільшим державним злочинцем Російської імперії. У свою чергу, Катерина II оголошувала в маніфесті В.Мировича бунтівником, який був “по крові своїй Вітчизні віроломним” [26].

Тексти зазначеного маніфесту, а також відповідного царського указу про “змову Мировича” було розіслано по усій імперії. Потрапили вони й до України, написані на ім'я Гетьмана Кирила Розумовського, який в цей час знаходився в Петербурзі і чекав на вирішення долі як своєї, так і всієї Української автономної держави. – Зокрема, “Маніфест” було надіслано накладом в 200 примірників, а указ – в 50, з вимогою розмноження і розіслання в усі полки і сотні, а також на Запорізьку Січ [27]. Цікаво, що в особистому зверненні імператриці до Гетьмана Розумовського з цього приводу не було жодного натяку на можливість його відставки: як і в усіх попередніх документах К.Розумовський фігурує як “високо- і благоуроджений, нам люб'язновірний, наш підданий малоросійський. Війська Запорозького обох сторін Дніпра Гетьман, сенатор, наш генерал-фельдмаршал” і т. ін. [28]. – В свою чергу, К.Розумовський, виконуючи волю імператриці, у вересні 1764 р. гарячково віддає з Петербургу відповідні розпорядження українському урядові – Генеральній військовій канцелярії [29].

Однак, як засвідчує ретельний аналіз історичних подій і фактів, це була одна з найбільших політичних провокацій XVIII ст., ініціатором і натхненником якої виступила Катерина II. Серед тих, хто спричинився до втягнення у цю провокацію 24-річного онука мазепинця, окрім російських масонів на чолі з М.Паніним, був і член масонської ложі Розумовський. Відомо, що В.Минович, намагаючись повернути родинні маєтки, що були конфісковані ще за часів Петра I, неодноразово звертався до Сенату і самої імператриці. При цьому він шукав підтримки й у могутніх своїх земляків - братів Розумовських. Досить часто В.Минович бував і в будинку Паніних – родичів подруги і соратниці Катерини II княгині К.Дашкової [30], особливо сподівався на допомогу Гетьмана України. Однак сподівання молодого українця на позитивне вирішення його питання виявилися марними: За загальноприйнятою версією, єдине, на що спромігся К.Розумовський, так це порадити В.Миновичу “самому брати фортуна за чуба”, тобто самостійно й енергійно вирішувати свої життєві проблеми. До того ж, Гетьман був одним з небагатьох державних діячів Російської імперії, обізнаних із тривалою й активною антиросійською (читай – патріотичною) діяльністю в еміграції Федора та Івана Мировичів. Зокрема, Федір багато років виконував дипломатичні й розвідувальні доручення Гетьмана в екзилі Пилипа Орлика і його сина Григора. Молодший брат Федора Іван, який ще немовляем, разом з усією великою родиною Мировичів, був засланий до Сибіру і перебував там багато років, будучи вже офіцером російської армії, втік за кордон і перейшов на службу до кримського хана. Ще в 50-х рр. XVIII ст. діяльність українських політичних емігрантів, зокрема братів Мировичів, настільки дошкуляла російському урядові, що їхньою “справою” займалася безпосередньо й імператриця Єлизавета [31]. В свою чергу, Гетьман Розумовський в одному з листів до російського канцлера Воронцова у 1757 р. пропонував навіть здійснити терористичний акт проти Ф.Мировича і його побратима Ф.Нахимовського – людей вже похилого віку, які перебували на той час у Криму і намагалися звідти підбурювати запорозьких козаків проти Росії [32].

В зв'язку з цим цілком припустимо, що саме К.Розумовський, вступивши у таємну змову з Катериною II та її найближчим оточенням з числа масонів (насамперед з М.Паніним), безпосередньо підштовхнув В.Миновича, який на той час теж став масоном, на безглузду авантюру. Справжньою ж метою останньої було заздалегідь заплановане змовниками вбивство реального на той час

конкурента Катерини II на царський престол Іоана Антоновича. Не виключено, що К.Розумовський намагався у такий спосіб зберегти гетьманську владу.

Однак після підступного вбивства экс-імператора Іоана Антоновича, що до речі, було здійснено невдовзі після вбивства імператора Петра III (липень 1762 р.), а слідом за тим швидкого “розслідування” “змови” Мировича і страти останнього (вересень 1764 р.) К.Розумовський, під натиском Катерини II, все ж змушений був подати “прощення” на звільнення від “такої тяжкої та небезпечної посади”.

За царським маніфестом від 10 листопада й сенатським указом від 17 листопада 1764 р., К.Розумовського було звільнено, а саме гетьманство в Україні – остаточно ліквідовано. Для управління країною створювалася так звана Малоросійська колегія на чолі з графом П.Румянцевим. Останній була підпорядкована й Запорозька Січ. Автономії України було завдано смертельного удару. Здійснювалася одна з настанов Катерини II, висловлена в відомій інструкції (1764) генерал-прокурору В'яземському: “коли в Малоросії Гетьмана не буде, то треба намагатися, аби час і ім'я гетьманів зникли, а не те щоб персона якась була піднесена в це достоїнство”[33].

Щодо подальшої долі самого К.Розумовського, то навесні 1765 р., склавши перед цим функції президента Академії наук, він відправився в подорож за кордон, що, по суті, було почесним засланням. Щоправда, з нагоди третьої річниці двірцевого перевороту 1762 р. за особливі заслуги перед імператрицею К.Розумовський, незважаючи на свою відсутність у країні, був першим у списку нагороджених. Та попри те, що колишній Гетьман формально продовжував займати високе становище при царському дворі та в уряді (як сенатор і генерал-фельдмаршал), Катерина II понад 11 років не дозволяла йому навіть з'явитися в Україні. Під час своїх мандрів за кордоном К.Розумовський особливу увагу приділив Франції, зокрема Парижу і Страсбургу. В університеті останнього, що вважався одним з найкращих вищих навчальних закладів тогочасної Європи, навчалися двоє його синів – Андрій і Петро. В свою чергу, французький королівський двір люб'язно прийняв экс-Гетьмана і приділив його особі велику увагу. Енциклопедист Вольтер називав його Кандидом (герой відомого філософського роману Вольтера), французький поет тих часів Лягарп писав українському Гетьману панегирики. За деякими даними, Розумовський зустрічався і вів бесіди з Руссо [34]. Поряд з тим, К.Розумовський, як іноземець, перебував і під таємним наглядом агентів королівської поліції, які щодня надсилали спеціальні звіти про його життя в Парижі [35]. Особа К.Розумовського цікавила французький уряд починаючи ще з перших його кроків у якості Гетьмана України. Особливо ж активно різного роду агентурні дані щодо Гетьмана Розумовського надходили за життя Григора Орлика, який, як відомо, перебуваючи на високих посадах у дипломатичній і військовій службах Франції, не поривав зв'язків зі своєю Батьківщиною і уважно стежив за всіма в ній подіями. Саме за ініціативою і наполяганням Г.Орлика, в шифрувальних записках якого Гетьман України фігурував під числом 1017, у родину Розумовських під виглядом домашнього лікаря свого часу було заслано французького таємного агента Леклерка [36].

Лише на початку 1776 р., за сприяння Г.Потьомкіна - нового на той час фаворита Катерини II, з яким Кирило Григорович перебував у дружніх стосунках, він зміг уперше після тривалої відсутності приїхати на Батьківщину.

Навесні 1787 р., відійшовши від усіх державних справ і одержавши повну відставку, К.Розумовський спочатку переїхав до Москви, а 1794 р. остаточно повернувся в Україну і поселився в Батурині. Останні роки життя Кирило Григорович присвятив будівництву церков і кам'яних будинків у своїх численних володіннях: Батурині, Баклані, Почепі, Яготині та ін., а також активній господарсько-промисловій діяльності. Він був одним із перших в Україні зачинателів вівчарства, а також промисловців, котрі почали застосовувати капіталістичні методи виробництва на своїх підприємствах, зокрема на шовковій фабриці в Яготині, на свічковій й сукняній фабриках у Батурині тощо. Своє величезне багатство після смерті брата Олексія і дружини Катерини він розділив між дітьми - п'ятьма синами і чотирма дочками.

Помер К.Розумовський 3 січня (за старим стилем) 1803 р. і був похований у трапезній держкві Воскресіння Христового в Батурині. Так мирно й тихо, на відміну від багатьох своїх попередників, закінчив життя останній Гетьман України. Та й прожив він його, власне, не по-гетьманськи, а як граф і вельможа царського двору.

Ніколи не відав він відчуття полководця з приводу перемоги над ворогом чи гіркоти поразки, не знав пекельних труднощів козацьких походів. Та все ж Гетьман К.Розумовський залишився в історії України як один з її славних синів і патріотів. Своєю державницькою і реформаторською діяльністю він вніс певний вклад у тривалу й трагічну боротьбу, що її вів український народ за свої національні визволення і створення незалежної держави.

Література :

1. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. - М., 1993. - Т. 23. - С. 39.
2. Дневные записки Малороссийского подскарбея генерального Якова Маркевича. - М., 1859. - Ч.2. - С.210.
3. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. - СПб., 1880. - Т. 1.
4. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - Т. 1. - С. 309-310.
5. Анисимов Б. В. Россия в середине XVIII в. - М., 1988. - С. 184.
6. Оснадацятый век. - М., 1869. - Кн. 2. - С. 264.
7. Вернадський Г. В. Русское масонство в царствование Екатерины II. - СПб., 1999. - С. 342.
8. Записки императрицы Екатерины II. 1859. Лондон. Репринтное воспроизведение - М., 1990. - С.80-81.
9. Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ). - СПб., 1830. - №9400.
10. Там же. - №9758.
11. Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДА України), ф.54, оп.1, спр.1245, арк. 27, 32, 33, 43, 181.
12. ПСЗ.-№9758.
13. Там же.- №9808.
14. Там же.- №9786.
15. Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА), ф.13, оп.1, спр.46, арк. 6.

16. ЦДІА України, ф.269, оп.1, спр.4301.
17. Там же, ф.51, оп.3, спр.19649, арк.1-а-91.
18. ПСЗ.- №9925.
19. Там же.- №10554.
20. ЦДІА України, ф.54, оп.1, спр.3520, арк.4; ф.54, оп.3, спр.17715, арк.12.
21. Там же, ф.269, оп.1, спр.3781, арк.2.
22. Записки імператрици Катерини II... - С.80-81.
23. ПСЗ.- Т.15.- С.875.
24. РДАДА, ф.13, оп.1, спр.58, арк.3-4.
25. "Русский архив".- 1863.- Кн.3.- С.184-185.
26. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі – "Чтения...").- М.,1863.- Кн.3.- С.184-185.
27. ЦДІА України, ф.269, оп.1, спр.4150, арк.1-5.
28. Там же, арк.2 - 3.
29. Там же, арк.4-5.
30. Записки княгини Е.Р.Дашкової. 1859. Лондон. Репринтное воспроизведение.- М., 1990.- С.92-94.
31. Путро О. З історії першої української політичної еміграції (за архівними документами XVIII ст.) // Сіверянський літопис.- 1998.- №5.- С.3-9.
32. Там же.- С. 9.
33. "Чтения...".- 1858.- Кн.1.- С.104.
34. Боршак Ілько. Слідами гетьмана Розумовського у Франції.- Мюнхен, 1957.- С.34 - 35.
35. Там же.- С.34.
36. Там же.- С.11, 13-14.

О.Д.Бойко

Перебудова та формування "кризового синдрому модернізації" в Україні (друга половина 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.)

Надзвичайно важливим фактором, що визначав стартові умови та потенційні можливості України на шляху самостійного державотворення на початку 90-х рр. були характер та наслідки суспільних модернізацій, які проводилися у попередній історичний період. Так склалося, що українські землі, що протягом тривалого періоду перебували у складі різних держав, підпадали під дію, як правило, наздоганяючої модернізації, якій притаманні:

- поява нових прогресивних явищ та процесів завдяки силовій модернізації - "революції згори", а не еволюції "знизу";
- вибіркове, а не системне запозичення та використання світових досягнень, фрагментарне врахування світового досвіду суспільних трансформацій;
- пріоритетність трансформування окремих сфер, напрямів та галузей, яка в перспективі веде до деформацій суспільної структури;
- збереження на тривалий час багатуокладності в економіці, паралельне існування нового, набираючого силу укладу, та попередніх укладів, які не досягли піку свого розвитку та цілком не вичерпали свої можливості, що робило можливим контрреформи;

□ відсутність, як правило, у моделі наздоганяючої модернізації внутрішніх джерел розвитку (вона могла рухатися вперед по інерції, а потім руйнуватися в міру накопичення внутрішніх протиріч);

□ порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціальної напруги у суспільстві [1].

Принциповою особливістю наздоганяючої модернізації завжди було різке зростання ролі держави, що виявлялося у намаганні встановлення державного контролю за всіма сферами суспільного життя, активному втручанні державних структур у хід реформ. Історія свідчить, що реалізація такого сценарію на практиці веде до зростання авторитарності влади, посилення централізму, збільшення ролі чиновництва, бюрократизації управління тощо. Як правило, наздоганяючі модернізації не створювала власну гармонійну модель суспільного розвитку, а повторювала окремі фрагменти вже визнаних зразків, що служили своєрідними еталонами.

Горбачовська перебудова 1985-1991 рр. по-суті була класичним варіантом наздоганяючої модернізації, яка в силу низки обставин не була реалізована в повному обсязі і зазнала поразки. Ця доба залишила нам непросту спадщину у різних сферах суспільного життя, яка й до нині накладає свій відбиток на протікання суспільних процесів. З одного боку, саме у той час з'явилися нові явища та процеси, відбулась ціла низка радикальних трансформацій, які по суті розчистили будівельний майданчик для вітчизняного державотворення, дозволили мобілізувати сили та ресурси, відкрили нові перспективи та шляхи суспільного розвитку. Мова йде в першу чергу про руйнацію політичної монополії КПРС, усунення диктату союзного центру, закладення юридичних підвалин національного суверенітету, початок формування нової політичної структури суспільства, наповнення лозунгу народовладдя реальним змістом, появу на політичній арені цілої плеяди демократичних лідерів, розгортання розбудови громадянського суспільства, утвердження політичного плюралізму, різке зростання ступеню реального включення у політичне життя широких народних мас, поглиблення процесу національного відродження.

Разом з тим, ціла низка сучасних суспільних проблем та негараздів веде свій родовід саме з доби перебудови. Не слід забувати, що політично самостійною Україна стала несподівано, практично внаслідок своєрідної "закономірної випадковості", пов'язаної більшою мірою з зовнішнім чинником – невдалим серпцевим путчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР, а не з внутрішніми політичними процесами – національно-визвольними змаганнями української політичної контреліти. В результаті прийняття Акту проголошення незалежності не було свідченням перемоги опозиції та поразки консерваторів, воно по суті юридично закріпило компроміс, що склався на фінішному відрізку доби перебудови між прагматичною частиною старої партійно-державної номенклатури та лідерами націонал-демократичних сил. Саме він і став наріжним каменем стартового етапу вітчизняного державотворення. Втім досить швидко цей хиткий альянс перетворився по на основний камінь спотикання, оскільки кожна з сторін прагнула (і прагне) використати іншу у своїх власних, часто протилежних цілях.

Слід визнати також, що українське суспільство було недостатньо підготовлене до державотворчого процесу. Короткочасного спалаху активності національної еліти та широких народних мас, що мав місце у добу перебудови

виявилось недостатньо, як для самоусвідомлення та згуртування політичних сил так і для набуття ними досвіду масштабного реформування суспільства. За цих обставин на час проголошення республікою незалежності у суспільній свідомості ще не встигло сформуватися і закріпитися розуміння масштабу нових завдань, більшість населення не визначила чітко свого місця у процесі державотворення.

В результаті рішуча відмова від існуючого до серпня 1991 р. зразка суспільного розвитку в умовах відсутності науково обґрунтованої моделі побудови незалежної держави зумовила на перших порах втрату орієнтирів, розгубленість, розчарування, а в результаті - тривалий "урочистий марш на місці" на роздоріжжі реформ.

Оцінюючи стартові можливості України на шляху самостійного державотворення доцільно охарактеризувати не лише основні параметри її природних ресурсів, а й звернути увагу на особливості форм і методів їх використання в радянський час, адже лише такий комплексний підхід може дати уяву про реальний економічний потенціал на початку 90-х рр. У цей час ситуація в економічній сфері визначалася впливом цілої низки чинників тривалої дії:

1. Тотальне одержавлення економіки. Загальносоюзні міністерства і відомства розпоряджалися 95% усієї власності, розташованої в Україні. Відсутній був плюралізм власності, панував монополізм. 75-80% продукції української промисловості вироблялося підприємствами-монополістами [2]. Прямим наслідком такого становища стала надзвичайно низька конкурентоспроможність промисловості СРСР на світових ринках.

2. Панування командних форм і методів управління, надмірна централізація управління та екстенсивний шлях розвитку господарства. Більше половини капіталовкладень йшло не на модернізацію виробництва, а на нове будівництво і розширення існуючого.

3. Структурна та територіальна диспропорційність економіки. Так, частка групи "А" (галузей, в яких вироблялися засоби виробництва) становила 70%, а групи "Б" (галузі, що виробляють предмети споживання) – 30%, тоді, як у США промислова продукція групи "Б" становить майже 70%. Це означало орієнтацію української економіки не на людину, а на виробництво заради виробництва. Істотні диспропорції існували і у територіальному розміщенні виробничих сил. Так, рівень економічного розвитку центру і заходу України був майже удвічі нижчим, ніж Подніпров'я і Донбасу (якщо на так званий Південно-Західний район колишнього СРСР припадало приблизно 43% населення і 34% промислового виробництва, то на Донецько-Придніпровський район – відповідно 42 і 55%) [3].

4. Побудова економіки на принципі незавершеності, її глибока інтегрованість в економічний простір СНД. Майже 80% усього виробництва в Україні не мало закінченого технологічного циклу, а значить, залежало від імпорту комплектуючих виробів і сировини [4]. Саме тому ще у листопаді 1991 р. українські підприємства мали постійні господарські зв'язки з 33 тис. підприємств інших республік. У цей період лише зв'язки з Росією забезпечували 67,3% виробництва кінцевого продукту промисловістю України [5].

5. Значна мілітаризація економіки. На воєнні цілі витрачалось майже 35% союзного бюджету. Вагома частка цих коштів вкладалася у промисловість України. Тому в республіці після розпаду СРСР залишилося майже 30% союзного військово-промислового комплексу (ВПК), до 80% підприємств машинобудівних галузей

були втягнуті у виробництво зброї [6]. Зосередження в Україні значного потенціалу ВПК Радянського Союзу мало суперечливі наслідки. З одного боку, це зміцнювало економічний потенціал республіки якісним обладнанням, новітніми технологіями, кваліфікованими кадрами, з іншого – суттєво ускладнювало вирішення проблеми конверсії.

6. Порівняно високий науковий потенціал. Наприкінці 80-х рр. науковий комплекс нашої республіки включав 700 наукових організацій, а чисельність працюючих у науці складала 640 тис. працівників. Як відомо, у колишньому СРСІ головні фундаментальні наукові та проектно-конструкторські інститути були зосереджені головним чином у Росії, частка якої складала 90% фінансування з союзного бюджету. Втім, хоча на Україну припадало лише 6% коштів, її вклад у сукупний союзний фонд становив – 25-30% [7].

7. Складна екологічна ситуація. Перетворення України ще з 20-х років на одну з основних промислових баз СРСР, непродумана концентрація металургійних, хімічних, енергетичних підприємств майже у всіх середніх та великих містах, шкідливі викиди в атмосферу, забруднення підземних та поверхових вод. Чорнобильська аварія, невиправдана економія витрат на охорону природи поставили нашу республіку у сфері екології на грань катастрофи.

Крім зазначених факторів, можливості України в економіці значною мірою визначались і дією соціально-психологічних чинників. У радянські часи поряд з культом дисципліни та відповідальності, що став необхідною умовою функціонування командної системи, було сформовано психологічний клімат колективної пасивності, утриманства, абсолютного пріоритету державних інтересів щодо особистих.

Перелічені проблеми разом з іншими негараздами у народному господарстві зумовили слабші стартові можливості України порівняно з багатьма іншими республіками. Про це свідчить офіційна статистика за 1990 р. У цей час за розмірами валового національного продукту на душу населення наша республіка займала 7 місце, а за розмірами національного багатства на душу населення - 6 місце серед республік колишнього СРСР. За продуктивністю праці у промисловості Україна була на 9 місці, а у сільському господарстві ділила з Росією 5-6 місця [8].

Безумовно за таких стартових умов надзвичайно важко було розпочинати перехід економіки на ринкові рейки. Ведмежу послугу реформаторам на початку 90-х рр. робили пануючі на той час необґрунтовано оптимістичні оцінки економічного потенціалу республіки. Лише з часом тверезі погляди на реальний економічний потенціал, що дістався у спадок від радянської доби, прийшли і до політиків, і до аналітиків. Так Л.Кравчук на початку 1995 р. в одному із своїх інтерв'ю підкреслив: “Була мітингова частина життя. Це довго тривати не могло. Коли після мітингів ми побачили життя і стан України в реаліях, то роззубилися. Раптом з'ясувалося, що ми і не перші, і не такі багаті” [9]. Саме в цей час вчені Національного інституту стратегічних досліджень прийшли до по суті такого ж невтішного висновку про те, що передумови для швидких ринкових перетворень були “ в Україні значно гірші, ніж у країнах Балтії, Білорусі, не кажучи вже про Чехію, Словаччину або Угорщину. Потенціал української економіки є структурно zdeформованим і не здатним самостійно задовольняти найважливіші суспільні потреби. Оптимістичні оцінки цього потенціалу, що їх давали упродовж останніх років, були непрофесійними, такими, що вводили в оману” [10].

Варто підкреслити, що об'єктивну оцінку реального стану справ на початку 90-х рр. дати було надзвичайно важко, адже формула потенційних економічних можливостей України складалася з різнопланових і різновекторних складових: у чисельнику – порівняно значний природно-ресурсний та науковий потенціал, у знаменнику – одержавлена, деформована, мілітаризована, руйнуюча природу економіка, помножена на командні методи господарювання. Оптимістичні оцінки, очевидно базувалися на ейфорійному погляді на чисельник, песимістичні – на тверезій оцінці сумарної дії складових знаменника.

Деформована структура народногосподарського комплексу, що дісталася у спадок від колишнього СРСР у поєднанні з недосконалою організацією державної влади в Україні, незавершеністю розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою гілками суттєво ускладнили державотворчий процес на початковому етапі. Республіка цього періоду, за влучним висловом фахівців, явила собою з одного боку, Гулівера (економіку) з потужними м'язами – значним промисловим потенціалом, що працював колись на весь СРСР, з іншого – Хлопчика-мізинчика (державу) з мініатюрним кістяком, без досвіду самостійного і самодостатнього існування, без чіткої конценції державотворення [11]. Нежиттєздатність цього гігантсько-мініатюрного монстра була цілком очевидною, що диктувало нагальну необхідність швидких, радикальних, нестандартних рішень і дій. Такий стан справ суттєво звужував поле для маневру реформаторам.

Критичною наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. була і ситуація у сфері культури, адже розпочавшись ще у добу перебудови та отримавши потужного імпульсу після проголошення незалежності України в духовно-культурному житті дедалі більшої сили і розмаху набули три складні, різновекторні процеси:

1. Перегляд, переосмислення та переоцінка донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки.

2. Повернення традиційних цінностей національної культури, відтворення релігійних та національних форм світосприйняття.

3. Проникнення і адаптація на національному ґрунті нової системи цінностей, які характерні для духовно-культурного життя західної цивілізації.

Зіткнення цих різновекторних культуротворчих потоків призвело до своєрідного руйнівного вибуху в свідомості як на рівні окремої людини, так і на рівні суспільства, кризи національної ідентичності, втрати почуття історичної перспективи і зниження рівня самооцінки нації. Дослідники назвали цей феномен “культурним шоком в посткомуністичних суспільствах”. Його загальними рисами характерними для більшості країн перехідного періоду, і ерозія системи соціальної мотивації, зростання стресу, моральної перевтоми, розчарування та невдоволення серед широких верств населення, підвищена конфронтаційність суспільства і помітна ностальгія за тоталітарним “порядком” [12].

Закономірно, що відмова, бодай навіть часткова, від старої шкали цінностей вивела суспільство із рівноваги, а відсутність чіткої системи нових суспільних орієнтирів ніяк не давала йому змоги стабілізуватися, що суттєво ускладнювало процес державотворення на стартовому етапі.

Всі ці фактори, явища та процеси стали підґрунтям для розвитку в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. типового (навіть класичного) для перехідних суспільств комплексу конфліктів та протиріч, який у політологічній літературі дістав назву “кризового синдрому модернізації”. Горбачовська перебудова стала

своєрідним родоначальником та каталізатором цілої низки взаємопов'язаних та взаємообумовлених криз політичного розвитку, що складають суть та зміст згаданого синдрому. Зокрема, непослідовність, половинчастість офіційного курсу доби перебудови стимулювали прогресуючий розвиток кризи проникнення (невідповідність реальним обставинам, проголошених вищими органами державної влади пріоритетних напрямків розвитку; загальне зниження ефективності та дієвості політичного регулювання); помітне ускладнення економічної ситуації, негнучка соціальна політика зумовили кризу розподілу (різке зниження рівня матеріального добробуту, порушення принципів соціальної рівності та соціальної справедливості на фоні якісної зміни стандартів і способів споживання та зростання соціальних очікувань громадян); динамічне наростання суспільних проблем та конфліктів, які офіційна влада часто-густо не лише не розв'язувала, а й ще більше загострювала своїми діями, призвело до кризи легітимості (ослаблення народної підтримки офіційної влади, розчарування значної частини населення у пануючій політичній системі); компроміс між колишньою правлячою елітою та націонал-демократами, що був укладений на фініші перебудови, зумовив поступове згасання та згорання політичної активності широких кіл громадськості та динамічне наростання кризи участі (прогресуюче відчуження народу від політичного життя); розчарування в громадян у старих ідеалах, орієнтирах та цінностях, тривалий і болісний пошук нових, які б дозволили в нових обставинах визначити їм власне місце у суспільстві, характер зв'язків з державою, зумовили наростання кризи ідентичності (втрата стабільних основ політичної культури).

Висока конфліктність соціальних та політичних процесів в умовах модернізації диктує необхідність вироблення послідовної та адекватної умовам стратегії та виваженої тактики. Готових рецептів та моделей тут бути не може. За цих обставин лише синтез світового та вітчизняного досвіду реформування суспільства спроектований у майбутнє при умові ретельного комплексного врахування стартових умов та потенціальних можливостей України (геополітичного становища; природно-ресурсного потенціалу; національної ментальності; характеру та наслідків суспільних модернізацій, які проводилися у попередній історичний період) дозволить визначити оптимальну траєкторію поступального руху нашої країни на шляху державотворення.

Література:

1. Нецадин А. Российское реформирование: общее и особенное // Власть. - 1997. - № 1. - С.52-55.
2. Мочерний С. Основні причини соціально-економічної кризи в Україні та шляхи її подолання // Економіка України. - 1995. - № 2. - С.50; Пирожков С., Поповкін П. Сучасна економічна кон'юнктура в Україні // Політологічні читання. - 1995. - № 1. - С.39.
3. Мочерний С. Основні причини соціально-економічної кризи в Україні та шляхи її подолання // Економіка України. - 1995. - № 2. - С.50; Социально-экономическая география Украины / Под ред. О.Шаблия. - Львов, 1995.- С.251.
4. Мочерний С. Сушність и структура экономического суверенитета Украины // Экономика Украины. - 1992. - № 11. - С.7.

5. Фомін С. Стихійній інтеграції – правову основу // Політика і час. – 1994. - № 10. – С.50; Голос України. – 1991. – 28 листопада.
6. Україна на зламі тисячоліть. - К., 2000. - С.108.
7. Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX – XX століть. – К., 1998. – С.244; Бойко О. Д. Україна 1991- 1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього ? (Нариси з новітньої історії). – К., 1996. - С.143-144.
8. Аргументи і факти. – 1991. - № 39; Бойко О. Д. Україна 1991- 1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього ? (Нариси з новітньої історії). – К., 1996. - С.72-73.
9. Демократична Україна. – 1995. – 24 січня.
10. Пирожков С., Поповкін П. Сучасна економічна кон'юнктура в Україні //Політологічні читання. – 1995. - № 1. – С.38, 39.
11. Дергачов О., Макаєв С. Три роки української незалежності: тенденції суспільного розвитку// Політична думка. – 1994. - № 4.- С.3.6.
12. Полунєєв Ю., Загоруйко Ю. Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) //Сучасність. – 1994. - № 10. – С.78-91

В.В. Снегірьов

Сучасна соціально – правова держава (Понятійно-термінологічний аспект)

Звертаючись до поняття держави ми цілком згодні з думкою П.М.Рабіновича, який вважає, що "...Загальне поняття держави – науковий підмурук пізнання її сутності. Не звертаючись до аналізу найновіших ідей вітчизняних вчених щодо цього поняття, вкажемо, що, на наш погляд, його можна визначати у такий спосіб: держава - це організація політичної влади домінуючої частини населення в соціально-неоднорідному суспільстві, яка забезпечує його цілісність і безпеку, організує задоволення загальносоціальних потреб та здійснює керівництво суспільством, насамперед, в інтересах цієї його частини" [1].

В міжнародній юридичній літературі поряд з традиційним, використовуються також дещо нетрадиційні поняття, що відображають сутність держав, та етапи становлення як то: "чіфдом" (протодержава), "напівдержава", "кочова держава", "квазідержава", "поліцейська держава", "соціальна держава" та інші. Проаналізуємо відповідність поняття до історичних етапів становлення держави.

XX століття дало ряд наукових концепцій про сучасну державу, що обумовлено політичними процесами, які відбуваються в ньому. Так, специфічний шлях розвитку державності ряду країн Азії та Африки (державна влада тут була узурпована партійною верхівкою, за прикладом Радянського Союзу) породив наукові концепції про так звану перехідну державність. "Напівдержава" з точки зору марксизму, який в основу поклав економічну теорію, "пролетаріат беручи владу до своїх рук, перетворює державу в "напівдержаву", бо державою у власному розумінні слова є лише експлуататорська держава" [2]. В сучасному українському

державознавстві є також термін “перехідна держава”, тобто держава, яка знаходиться на етапі розвитку від тоталітарного режиму до демократичного.

Перехідна держава вписувалася в рамки марксистсько-ленінської формаційної типології, але вона не підпадає під критерії цивілізаційного підходу, тому слід було ввести поняття “квазідержава” [3]. Квазі – префікс, що відповідає за значенням словам “мнимий”, “несправжній”, “майже”. Тобто така держава ще не має всіх ознак, притаманних державі, їй ще чогось бракує.

Квазідержава – це державоподібне утворення. Державоподібні утворення (квазідержави) – один із видів суб’єктів міжнародного права. До них у першу чергу відносять так звані “вільні міста”. Зазначений термін становить собою узагальнене поняття, оскільки застосовується не лише до міст, але й до певних районів. Вільні міста створювалися як один із засобів стримування територіальних домагань, зм’якшення в міжнародних стосунках, що виникають з приводу приналежності до певної території. Вільне місто створюється на основі міжнародного договору або рішенням міжнародної організації й становить собою своєрідну державу з обмеженою правоздатністю. Воно має свою конституцію або акт аналогічного характеру, вищі державні органи, громадянство, власну грошову систему (одиниці) [4]. В Українському державознавстві існує думка, що УРСР, яка в межах СРСР мала формальні ознаки (наприклад, символіка, зовнішня атрибутика, конституція, тощо) суверенної держави, фактично була квазідержавою [5], але не слід забувати, що СРСР формально був федеративною державою де кожний суб’єкт мав певні юридичні ознаки держави.

Об’єктивні та суб’єктивні труднощі в розбудові незалежної Української держави, а також інших країн СНД змусили державознавців звернутися до теорії “сильної держави”. “Поліцейська держава” – термін, що вказує на тип держави та характеризує його політичний режим. “Поліцейська держава” - це реалізація однієї з парадигм “сильної держави”. Ядро державної системи складають силові органи і структури, а сама держава набуває розширених функцій (у тому числі, економічної, виховної та ін.). З точки зору В.Г. Доманова, “в “поліцейській державі” має місце тенденція до регламентації і регуляції всіх суспільних відношень” [6]. На погляд автора, термін “поліцейська держава” має ідеологічний характер, бо немає жодної держави, щоб офіційно в державних документах вживавала подібне терміносполучення. Одне з положень ст. 1 Конституції характеризує Україну “як державу соціальну” [7]. Є різні підходи до розуміння суті сучасної соціальної держави. За твердженням В. Нора та П. Стецюка, “соціальна держава - це держава, у якій створені всі можливі умови для того, щоб здорова, повноцінна людина мала змогу заробити на себе, на утримання своєї сім’ї, і вже ця багата, економічно міцна людина як через саму державу (наприклад, сплачуючи відповідні податки), так і безпосередньо (наприклад, особисті пожертви) могла брати участь в утриманні тих членів суспільства, які не можуть самі себе утримати” [8].

Є й інші визначення поняття соціальної держави [9].

Так, саме в ст.1 Конституції України говориться, що Україна є демократичною, правовою державою, “яку визначають такі засади: національний суверенітет; уряд, застосований за згоди них, ним він управляє; влада більшості і права меншості; гарантія основних прав людини; вільні та справедливі вибори; рівність усіх перед законом; справедливе правосуддя; конституційне обмеження

влади уряду; соціальний, економічний і політичний плюралізм; принципи толерантності, співпраці і компроміс” [10].

Правова держава – це держава, в якій суд може ухвалити рішення на користь особи і проти держави [11].

У зв'язку із вищезазначеним, та з тим, що настала нагальна потреба з визначенням сучасної типології держав й місця, яке займає правова держава як політична формальна організація та існування громадянського суспільства в ній, а також загальновідомі і майже ніким незаперечувані істини про те, що Україна не є правовою державою. В Україні є тільки паростки громадянського суспільства і треба або відмовитись від поняття правової держави або ввести в сучасній науковій обіг інше поняття (історичний тип держави), яке зв'язувало б поняттям перехідного типу держави від посттоталітарного до соціально-демократичного, так і з поняттям правової держави не переписуючи Конституції (проміжна ланка). В цьому зв'язку професор П.М.Рабінович пропонує таке поняття як “предправова” яка водночас відображає і історичний період і стадію розвитку держави. Можна припустити що автор цього твердження розуміє “предправову” державу не у стереотипному значенні, тобто, як відносно низьке, так би мовити, другорядне явище, що знаходиться на якісно іншому рівні розвитку, а таке, що сягає в своєму розвитку до наповнення юридичних формальних ознак правової держави реальним змістом. “Предправова” держава, на думку автора, є атрибутивно правовою по формі, але не функціональною по суті. Звісно, що таке твердження є проблематичним але воно як інше має право на існування.

У сучасному українському державознавстві є спроби об'єднати синтезувати поняття: “демократична правова соціальна держава” – це така держава ідеї якої входять до скарбниці загальнолюдських цінностей, які в нинішніх умовах набувають пріоритетного значення, оскільки вони є ефективною зброєю в захисті прав і свобод, гідного життя людини та демократії” [12]. Завершуючи міркування на цю дискусійну державознавчу та політологічну тему, підкреслимо, що актуальність її для сьогоденної України залишається такою ж гострою. Наведемо думку В. Ф. Опришко: “...визначення України правовою державою ще не відображає реальність сьогоденного дня, а є одним із першочергових завдань, які необхідно вирішити найближчим часом. Однак, як свідчить світова практика, далеко не всі, навіть демократично розвинені держави, у своїх конституціях закріпили подібні положення” [13].

Література :

1. Рабінович П.М. Соціальна сутність держави: національно-етичний та національно-політичний аспект // Проблеми державотворення і захисту права людини в Україні. – Львів, 1996.- С. 6.
2. Ленин В.И. Полн. собр. соч.- Т. 33.- С. 18 – 42.
3. Скакун О. Ф., Подберезский В. А. Теория права и государства. – Харьков, 1997.- С. 340-341.
4. Большой юридический словарь. - М., 1997.- С. 126.
5. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко Д. Україна : Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. - К., 1996.- С. 242.
6. Политология. - М., 1997.- С.110.

7. Колотнова В.Н. Российское государство и право на рубеже тысячелений // Государство и право. – 2000.-№7.- С. 3.
8. Конституція України. - К. 1996.- С. 12.
9. Нор В., Стецюк П. Конституція - основний закон України. - Львів, 1996.- С. 23.
10. Коментар до Конституції України / Інститут законодавства Верховної Ради України / Під ред. В.Ф. Опришко. - К.,1996.- С. 7.
11. Підпргоршук Я. //Розбудова держави. - 1996. - № 9.- С. 7.
12. Кельман Н. Десять засад демократії //Право України. - 1996. - № 8.- С. 4.
13. Стефанюк В. Реалізація судою норм конституції // Право України. -1997. - № 8.- С. 29.
14. Основи конституційного ладу України /А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков, В.В. Медведчук. - К., 1997.
15. Євдокимов В. Розвиток ідеї правової держави в умовах тоталітаризму та переходу суспільства до демократії // Право України. - 1997. - № 37.
16. Коментар до Конституції України / Під ред. В.Ф. Опришко. - К.- 1996.

Є.М. Страшко, С. Баранник

Жіночі організації в суспільно-політичному житті України

Гендерна проблематика, така зрозуміла і загальновізнана в розвинених країнах Західної Європи та Північної Америки, в Україні лише починає розроблятися. На заваді осмисленню ролі жінки в сучасному суспільстві стоїть багато факторів. Одним з них є спадок від радянських часів. Адже, порогошення сталінською Конституцією 1936 року, що в країні вирішено важливу історичну задачу – “забезпечення рівноправ’я жінок ...”, гендерне питання в Радянському Союзі було назавжди зняте. Відповідно й суспільство сприйняло як належне, не зважаючи на те, що самих жінок було перетворено на засіб виробництва: розгортався масовий жіночий стахановський рух, їх залучали до найтяжчих і найнебезпечніших виробництв, а встановлення звання “мати – героїня” ще й перетворило її на “природний механізм” збільшення населення. У той самий час, жінки отримували меншу заробітню платню, ніж чоловіки, фактично не були присутні на вищих щаблях влади держави. Таке становище до певної міри збереглося й у незалежній Україні. Консервативне переконання в тому, що нерівноправності українських жінок не існує – залишилося.

Іншим важливим фактором, який стоїть на заваді гендерних досліджень, є складне економічне становище в державі. Як свідчить аналіз історії жіночого руху (наприклад, в Сполучених Штатах), активізація його відбувається в періоди економічного підйому та стабілізації. Саме тоді жінка має можливість відволікатися від повсякденних проблем забезпечення сім’ї і зосередитися на громадській діяльності. У той же час роль жінки в суспільстві є надзвичайно важливою навіть тоді, коли вона себе активно не проявляє. На дану обставину цікавим є вираз американського політичного філософа Джини Бетке Елстайн про те, що “на обратной стороне медали, изображавшей общественного деятеля,

гражданина и отца семейства, находится профиль любящей, добродетельной, целомудренной, самоотверженной супруги... Если бы не ее заботливые руки, в законодательных залах воцарилась бы тишина и запустение или же крикливая безразрушительность" [1].

Зрештою, досвід Західної Європи ХХ ст., дозволяє стверджувати, що формування справді демократичний норм існування суспільства досить чітко корелюється із представництвом жіноцтва на щаблях влади у сучасних державах. Так, у Швеції в парламенті – більше 46 % жінок. А як відомо, сьогодні Швеція вважається країною номер один за придатністю та сприятливістю для повнокровного соціального життя людини. Звичайно, має значення не сама фізична наявність жінки в найвищих ешелонах влади, а й те, які ідеї реалізуються у життя через її представництво там. Загалом же частка жінок у вищих урядових структурах Європи становить: у Фінляндії – 36 %, Данії та Норвегії – 29 %, Австрії та Нідерландах – 24 %, Іспанії – 17 %, Бельгії та Німеччині, а також Латвії – 11 % (показники на 2000 рік). Можна стверджувати, що світовий досвід підтвердив природні і прагматичні можливості жінок бути професіоналами-політиками найвищого ґатунку [2].

При цьому порівняємо: у сучасному українському парламенті з 450 депутатів лише 37 осіб – жінки. Насамперед це свідчить про низьку політичну активність жінок, які складають 54,5 % всього населення України, та несприйняття суспільством жінки-політика. Ситуацію таку й покликані змінити жіночий, гендерний, та феміністичний рухи, які відрізняються один від одного певною мірою по деяких позиціях. Так, фемінізм у найширшому сенсі – це теорія, котра подем своїх досліджень позначила дискримінацію жінок і аналізує її причини. Як суспільна практика і поведінка, фемінізм передбачає активні шляхи визволення – емансипації [3]. Гендерні процеси більше зорієнтовані на осмислення соціокультурних запитів суспільства стосовно чоловічої та жіночої моделей поведінки. Жіночий же рух відрізняється від гендерного та феміністичного соціально-культурологічною ціллю. Загалом класифікувати жіночий, феміністичний, гендерний рухи в Україні можна за такими критеріями: 1) за масштабами – міжнародний, всеукраїнський; 2) за цілями – жіночий рух має переважно соціально-культурологічну, а гендерний та феміністичний ще й соціально-політичну цінність; 3) за кількістю учасників – так, наприклад, ці рухи в Україні ще не набули масовості, особливо стосовно гендерного; 4) за місцем у політичному спектрі – центриське, бо переважна частина його учасників не ставить під сумнів демократичні цінності та існування української державності; 5) за терміном тривалості [4].

На думку ж західних дослідників в українському жіночому русі можна виділити три течії: традиційну, феміністську та організаційну “за інтересами” [5]. Дійсно, аналізуючи програмні документи різних жіночих організацій, пересвідчуємося у різноманітності діючих напрямків. Так, Жіночий Консорціум забезпечує тренінгове навчання жінок щодо реалізації їхніх прав і надає гранти на проекти жіночих громадських організацій [6]. Уціленою метою організації “Жіноча справа” є допомога жінкам захищати свої права та відстоювати свої інтереси, розширення сфери діяльності жінок, сприяння в організації власного бізнесу та самореалізації жінок [7]. У той же час організація “Жіноче коло” головним своїм завданням ставить відродження історико-культурних, господарських,

державотворчих традицій українського козацтва. Деякі організації взагалі відкинули і феміністичний і гендерний напрями, а об'єдналися довкола повсякденних і болючих питань соціального життя: дідівщини у війську – “Організація солдатських матерів”; виживання багатодітних сімей – “Всеукраїнська федерація багатодітних матерів” [8]. Досвід таких організацій, як показує аналіз історії жіночого руху Західної Європи, не потрібно відкидати. Адже вони виробляють конкретні методи вирішення поставлених суспільних завдань, тактику тиску на урядові кола.

Як відомо, обов'язковою ознакою існування громадянського суспільства, правові основи і гарантії якого закладено в Конституції України, є функціонування самоорганізованих добровільних об'єднань, на розвиток яких спрямований “Закон про громадські об'єднання” 1992 року. Такі самоврядні об'єднання структурно незалежні від держави і здатні здійснювати колективні акції щодо захисту своїх інтересів. До них і відносять жіночі організації. На 1999 рік в Україні налічувалося понад ста жіночих, організацій та дві політичні жіночі партії. Взагалі, перші є більш привабливими для жінок з огляду на те, що у межах однієї організації можна сповідувати різні політичні погляди. Стосовно партій, то вони є малочисленими і маловпливовими. Це політична партія “Жінки України”, яка була зареєстрована 21 березня 1997 року в Києві та всеукраїнська партія жіночих ініціатив з центром у місті Харкові, реєстрація якої відбулася 27 жовтня 1997 р. [9]. Обидві партії є центристського спрямування, як зцілому й жіночий рух в Україні. До того ж Всеукраїнська партія жіночих ініціатив має досвід політичної боротьби на виборах до Верховної Ради 1998 року. Одним з головних завдань у програмному документі партії було проголошено “удосконалення конституційної системи влади, стимулювання політичної активності всіх верств населення і, перш за все, – жінок” [10]. Це був перший консолідований виступ жінок на політичній арені, хоча і не зовсім вдалий за реальними результатами. Проте, цей досвід є безперечним надбанням жіночого руху і свідчить про поступове усвідомлення жінками необхідності власного представництва на вищих щаблях влади. На сьогодні досить активно відбувається агітація Всеукраїнсько політичного об'єднання “Жінки України за майбутнє”. На нашу думку, рекламний ролик на телебаченні, в якому протиставляються цінності чоловіків-політиків (боротьба за владу, агресія, корупція, нетерпимість) жіночим цінностям (турбота про дітей, пенсіонерів, культуру, освіту і т.д.) у повному обсязі відображає те, що жінки можуть принести в сучасну політику на відміну від чоловіків. У той же час гендерні стереотипи, які існують в суспільстві, перешкоджають активній діяльності даного об'єднання. Адже суспільство діє за логікою: “Хай би вдома сиділи. Що, немає чого робити, як тільки в політику лізти?...” Принаймні, під словом “суспільство” розуміється не лише його чоловіча частина, а й жіноча. Тому одним з основних завдань жіночих організацій є політизація жіноцтва, втягування його у вир активної суспільної діяльності. Аналіз історії жіночого руху Західної Європи та Північної Америки показує, що саме діяльність жіночих організацій, забезпечила високе представництво жінок у структурах влади. Жінки тут, спираючись на підтримку організацій, тисли на традиційні політичні партії, зайняли в них провідні місця і, таким чином, приходять до влади. Очевидно, світовий досвід потрібно перейняти й нашому жіноцтву.

Однією з головних проблем українського жіночого руху є проблема великої строкатої кількості організацій та їхньої консолідації. Проблема ця постала одразу з розгортанням діяльності цих організацій. Вже у серпні 1992 року в Києві відбулося спільне засідання жіночих громад, спілок і товариств, на якому було висунуто ідею створення Української жіночої ради, що об'єднала б зусилля розрізаних жіночих організацій, спрямованих на реалізацію важливих суспільних завдань [11]. Протягом 1993 року дане питання активно обговорювалося в жіночих організаціях України і стало центральним у роботі першого Всеукраїнського з'їзду жіночих організацій 1994 року. Проблема об'єднання зусиль жіночих організацій обговорювалася також на Міжнародній конференції "Жінка і демократія", скликаній у 1994 році за ініціативою "Жіночої громади". Згодом "Союз Українок" запропонував створити Координаційну Раду жіночих організацій без структурної надбудови із позачерговим головуванням. Наполегливі і багатосторонні зусилля щодо створення координаційного органу свідчать про його необхідність при збереженні автономії кожної з організацій. У лютому 1996 року на своєму зібранні керівники всеукраїнських жіночих організацій домовлення про створення постійно діючої наради громадських жіночих організацій України як форми співпраці та проведення спільних акцій. Навколо цього питання довгий час точились дискусії. Річ у тім, що організації феміністичного напрямку не поспішали об'єднуватися в єдину організацію. Їх позиція ґрунтувалася на тому, що, по-перше, організована громадська діяльність була дискредитована за часів існування тоталітарного режиму, отже і створення єдиної системи не викликало б довіри у тих організацій, які побудовані за горизонтальним принципом і сповідують ідеї автономності та плюралізму дій. По-друге, вони побоювалися, що домінуюча роль у такій структурі належала б традиційним жіночим організаціям. По-третє, численна організація, на їхню думку, менш мобільна і тому не здатна до саморозвитку. Нарешті, після багаторічних зусиль у 1999 році було створено Національну раду жінок, до якої ввійшли шість впливових жіночих організацій України. Її створення, безумовно, посилило жіночий рух.

І все ж, не зважаючи на всі досягнення, головними чинниками активної участі жінок у суспільному житті залишаються невирішені проблеми:

1. соціально-економічне становище жінки в суспільстві – низькі доходи жінок, характерна відсутність жінок у структурах влади та управління; до того ж, стаючи на шлях активної громадської діяльності жінки, як правило, мусять відмовлятися від відпочинку, занять з дітьми, домашньої роботи тощо, чому немає ні економічного підґрунтя, ні суспільного схвалення;

2. економічний розвиток держави – в Україні жінки (хоча й чоловіки дедалі більше хатньої роботи перебирають на себе) витрачають на побутові справи від 2,5 до 4 годин на добу, ще 2-3 години вимагає виховання дітей. На суспільну активність часу й сил багато не залишається. Отже, йдеться про необхідність здійснення " побутової революції " у сфері домашнього господарства, яка в країнах Західної Європи та Америки зроблена;

3. психологічна готовність суспільства до прийняття активної жінки – громадського діяча – це ті численні традиціоналістські стереотипи, котрі склалися протягом тисячоліть у патріархальній домініанті суспільства.

За таких умов жіночий рух потребує значного підвищення рівня правової культури жінок та професійної підготовки членів жіночих організацій. Новими

напрямами діяльності жіночих організацій має стати активна робота з налагодження широкої політичної та правової освіти жінок, проведення тренінгів. Нагальною проблемою жіночих організацій є привертання до себе уваги широкого громадського загалу, адже вони є надто малочисельними. Більше того, у загальнодержавних масштабах для розв'язування нагальних гендерних проблем і суперечностей сприяла б розробка та всеукраїнське обговорення науково-обгрунтованої комплексної програми реалізації "жіночого питання". Дана програма має охоплювати не тільки різноманітні сторони життя, побуту й праці жінок, але й ставити завдання значного підвищення їх реальної участі у виробленні і втіленні політики держави [12].

Найперше і найголовніше – розробка системи поглядів, а точніше сучасної концепції ідеології жіночого руху. Вона повинна поєднувати об'єктивний аналіз суспільних реалій з розробкою науково-обгрунтованих цілей і завдань. У програмні документи державних органів, політичних партій і громадських організацій необхідно закласти низку конкретних заходів, які б у комплексі сприяли розв'язанню основного завдання – докорінного поліпшення становища жінок, підвищення їх соціального статусу, залучення їх у сферу управління і політики України. Беручи за зразок розвинені країни Європи, жіноцтву нашої держави треба добиватися встановлення квот жінок у організаційних ланках різних гілок влади, у керівних структурах політичних партій, громадських організацій та рухів. Важливо, щоб при цьому був дотриманий ряд умов – широка гласність формування; обов'язкове врахування співвідношення чоловіків і жінок у складі населення держави.

Отже залучення органів влади та широкого загалу до вирішення проблем жіночого руху є необхідною умовою для подальшої розбудови громадянського суспільства України, що забезпечить широке представництво жінок у суспільно-політичному житті держави.

Література :

1. Сара Еванс. *Родження для свободи*. - М., 1993. - С.10.
2. Грабовська І. Проблеми та перспективи жінки в сучасній українській політиці // *Суспільне життя. Сучасність*. - 2001. - №6. - С. 55.
3. Павличко С. Чи можливий в Україні фемінізм ? // *Арт Лайн*. - 1998. - №3. - С.64.
4. Ярош О. Жіночий рух. Куди і навіщо // *Віче*. - 2001. - №3. - С. 10.
5. Кобець О. Депо про жіночий рух в Україні // *Українське слово*. 2000. - 21- 27 вересня. - С. 12.
6. Король О. Допомога Жіночого Консорціуму // *Вісті*. - 1998. - 7 вересня. - С. 5.
7. Сергієнко О. Жінка і суспільство: нерівний шлюб // *Україна*. - 1999. - №11. - С.26.
8. Ярош О. Жіночий рух. Куди і навіщо // *Віче*. - 2001. - №3. - С. 112.
9. *Вибори '98. Політичні партії: таблиці* // *Учитель*. - 1998. - №2. - С.47.
10. *Вибори '98. Політичний компас виборця / Укладач Т. Андрущак*. - К., 1998. - С. 4.
11. Смоляр Л. Жінки – за Діалог // *Віче*. - 1999. - №6. - С.107.

О.М.Уривалкін

Чернігово-Сіверська земля під владою Великого князівства Литовського та Москви

У II пол. XIII-поч. XIV ст. на Чернігово-Сіверщині було дуже багато дрібних удільних князівств: Білевське, Одоївське, Воротинське, Карачевське, Козельське, Мосальське, Звенигородське, Таруське, Баратинське, Оболонське, Могинецьке, Волоконське та ін. Прийшли до занепаду особливо Чернігівське і Новгород-Сіверське князівства.

Значна частина дрібних ослаблених удільних князівств Чернігівщини в середині XIV ст. була захоплена литовськими феодалами. Вибір східного напрямку агресії литовськими правителями був не випадковим. Українські землі в середині XIV ст. переживали важкі часи: не існувало ні централізованої влади, ні більш-менш сильних окремих князівств.

У 1321 р. князь Гедимін біля ріки Ірпінь розбив руських князів, поширивши свою владу на всю територію між Західною Двіною, Дніпром і Прип'яттю[1].

Дальше захоплення Литвою земель Київської Русі відбувалося за сина Гедиміна князя Ольгерда, який після смерті батька у 1345 р. став Великим князем Литовським.

Ольгерд-литовець по батьку і русин по матері, починаючи з ранньої юності три четверти свого життя провів у Вітебську - спочатку як наступник князівського престолу, потім як можновладний князь землі Вітебської. За цей час він повністю зріднився з руською мовою і звичаями, руською культурою; майже всі його сини були хрещені за православним обрядом. І не тільки симпатії прив'язували його до руського народу, але і серйозні політичні міркування. Перед ним лежали обширні області Південної Русі. Области ці ніби чекали сильної руки, щоб звільнитися з-під впливу татар.

Тому в XIV ст. Литва часто здобувала руські землі без застосування військової сили, а за допомогою "ряда" - договору, тому що князі Білорусі і України прагнули союзом з Литвою забезпечити захист своїх кордонів від натиску Ордену і Золотої Орди. На чолі великих руських князівств, приєднаних до Литви, стали нащадки князя Гедиміна, але дрібні князівства зберегли свою внутрішню самостійність і своїх місцевих руських князів. Різка перевага слов'янського населення у складі Великого князівства Литовського сильно вплинула на соціально-економічний, державний і культурний розвиток самого литовського народу.

Намагаючись оволодіти Смоленськом, Ольгерд на початку другої половини XIV ст. наблизився до кордонів Чернігово-Сіверської землі. В цей час старшими (великими) князями чернігівськими вважалися князі брянські: нашествя татар, від якого сильно потерпало Чернігово-Сіверське князівство, відсувало центр із землі сіверян у землю в'ятичів у лісисті і болотисті верхів'я Десни та Оки.

За Остром, південним кордоном, Чернігівської землі, вже починався степ, по другій бік Дніпра сиділи “татарські люди” і стояли “міста за татар”. При будь-якому русі вперед сутічка з татарами була неминучою. Очевидно, Ольгерд шукав зіткнення, але момент для вторгнення на Подніпров’я він вибрав з урахуванням, стану в Золотій Орді. З 1357 по 1380 рр. Орда не представляла собою цілісної держави, тут точилася боротьба за владу (за цей період змінилося 25 ханів).

Приєднання більшої частини Чернігово-Сіверської землі до Литви можна пов’язати з 1362р. Хоча інформація літописних джерел про ці події дуже мала і фрагментарна. Відповідь ми можемо знайти у Никоновському зводі та Рогозькому літописі, де під 1362 р. згадується завоювання міста Коршева (місто на правій притоці Дону) [2].

Отже, можна стверджувати, що в 1362 р. під час походу князя Ольгерда до Коршева - одного з найбільш висунутих на південний схід руських міст, Велике князівство Литовське заволоділо територією південної частини Чернігово-Сіверської і більшою частиною Переяславської земель.

Але литовські князі захопили чернігівські землі не відразу, а протягом 60-70-х років. Відомо, наприклад, що Трубчевськ і Стародуб Ольгерд завоював між 1366 і 1372 роками, а Чернігів близько 1372 р. (В цей же період проходили війни між Ольгердом і Москвою; Москву він не здолав, але Чернігово-Сіверські землі дісталися Литві).

Перша Литовщина (війна з Москвою) відбулася у 1368 р. У 1370 р. після відлучення митрополитом Олексієм від церкви Святослава Смоленського, чернігівський князь Роман Михайлович, а з ним і частина інших південних князів, переходять на бік Москви. (У 1354 р. митрополитом “всія Русі” був Олексій Слеферій Плещесв, син чернігівського боярина Федора Бяконта), який виступив за єдину метрополію і союз з Москвою.

До середини XIV ст. у Східній Європі утворилося два основних центри об’єднання земель Київської Русі. Процес росту Великого Володимирського князівства не виходив за етнічні межі руських територій і відбувався шляхом розширення Московського князівства, в той час як Велике князівство Литовське, було багатонаціональним об’єднанням під керуванням династії литовських князів. Велике князівство Литовське було економічно, політично, культурно і етнічно неоднорідним державним утворенням. Східнослов’янські землі, які знаходилися в його складі з більш високим рівнем економіки, соціальних стосунків і культури, склали близько 9/10 державної території.

Приблизно таке ж співвідношення існувало і між населенням. Особливості структури литовської держави знайшли відбиття у титулах великих князів литовських. Так, ще в 1-й пол. XIV ст. Гедимін іменував себе “королем литвинів і руських” або ж “литвинів і багатьох руських”. Його наступники також підкреслювали свої верховні права на землі Русі, називаючи себе “князями литовськими і руськими”.

Державною мовою Великого князівства Литовського була давньоруська, і діловодство велося виключно на ній. Відомо, що на Салінській зустрічі Вітовта з посольством хрестоносців князя супроводжували Юрій Пинський, Михайло Заславський, Олександр Стародубський, Іван Ольшанський та Іван Друцький. За свідченням посла хрестоносців Кибурта Вітовт і весь його двір говорили виключно давньоруською мовою [3].

У 1-й пол. XIV ст. за часів великого князя Вітовта, Велике князівство займало Литву, або Троцьке і Віленське воєводства, а також Білорусію, приблизно в сучасних кордонах: Україну (без Галичини); частину Смоленщини; колишні Калузьку, Орловську і Курзьку губернії.

Іншими словами, Велике князівство Литовське було в більшій мірі слов'янською державою.

Литовські князі ("кунігаси") поріднилися з місцевою знаттю, перейняли культуру, мову, віру і навіть судити стали по добре відомій "Руській Правді".

Але стосунки між литовцями і місцевим населенням, які склались в роки активної боротьби Великого князівства Литовського проти Золотої Орди, на межі XIV-XV ст. перестали задовольняти більшу частину феодалів Русі. Ознакою цього було посилення сепаратистських прагнень серед них, що було зумовлене притисненням політичних і економічних прав на користь литовської феодалної еліти, а також зміною зовнішньополітичного курсу правителів Литви.

Уже після Кревської (1385р.) і Городельської (1413р.) уній, які тісно зв'язали Литву і Польщу у федерацію, настало розмежування. Зневага Вітовта до православних, пряме їх пригноблення Ягайлом (тільки феодали-католики могли отримувати герби, займати посади засідати в Сеймі, а згодом і обирати короля (привело до того, що частина православних князів і бояр Литви починають переходити "під руку Москви"). Інші прийняли католицизм, склавши згодом значну частину польської шляхти (Черторийські, Сапєги, Радзивілі і т.д.).

Зміни, проведені уніями у внутрішніх стосунках Великого князівства Литовського, знижили його принадну силу, яку мало князівство для земель старої Київської держави.

Але доки Московська держава переживала при двох Василях часи свого застою і занепаду, особливо помітного у порівнянні з імпозантним правлінням Вітовта, і пізніше в часи першої половини правління Казимира, зміна в шансах старих противників не була так помітна. Тільки в кінці правління Казимира Литва починає розуміти свою слабкість, зумовлену внутрішнім роздвоєнням. Якраз тепер Москва піднімається із довготривалого занепаду і, ставши грізним сусідом Литви, висуває претензії на українські і білоруські провінції Великого князівства Литовського. Тяготіння в бік Москви серед аристократії цих провінцій ставало дуже небезпечним явищем.

Симптомом змін, які відбулися у реальному співвідношенні сил обох суперників, стало чернігівське прикордоння.

Чернігівщиною і Сіверщиною володіли удільні князі, але самостійність цих князівств була тільки зовнішньою. Князі володіли своїми уділами на основі великокняжого пожалування, яке періодично підтверджувалося. Це значить, що удільний князь користувався прибутками своїх земель і розпоряджався ними за власним бажанням. Але в той же час він все-таки отримував уділ "з руки" великого князя, і зобов'язувався бути йому "вірним і слухняним, проти нього ніколи не бути ні одного часу" і т.д.[4].

Ті з удільних князів, які не отримували уділів від великого князя, а володіли ними на правах споконвічних вотчинників (дрібні чернігово-сіверські князі дому Володимира Святого), також давали зобов'язання "служити вірно, без усякої хитрості і в усьому бути слухняними". Це вже, власне, не удільні, а "службові" князі. Очевидно, литовські володарі втручалися і в деякі внутрішні справи земель

удільних князів (наприклад, у військову службу і пов'язаний з нею розподіл землі). Не дуже довіряючи місцевим князям, на цих прикордонних землях литовські урядовці стали роздавати уділи вихідцям з Москви, які втекли з будь-яких причин у Литву. Мета була проста: будучи ворогами Москви, вони будуть постійно боротися з нею і грабувати її землі, захищаючи себе і Литву (князі Можайські, Боровські, Шем'ячичі отримали уділи: Чернігів, Стародуб, Любеч, Рильськ, Брянськ, Новгород-Сіверськ, Путивль, Оршу, Вітебськ). Але наприкінці XV ст. стосунки між порубіжними князями та Литвою помітно погіршилися, свідченням чого є зафіксоване у документах бажання наступника Казимира, Великого князя Литовського Олександра, "отпустить их из своего панства"[5]. При нестачі історичних документів важко судити, в чому полягала сутність цих протиріч. По версії "Хроніки Биховця", бажання великого князя московського утвердити свою владу в суміжному з Московією регіоні, змусило його почати таємні переговори з представниками Сіверської землі, що завершилися, укладанням угоди про їх перехід на службу до Івана III. Крім цього, сіверським князям могли бути обіцяні (також по "Хроніці Биховця") "многие города и волости"[6]; з іншого боку, вони могли мати надію на перетворення своїх володінь у спадкові. Посилання ж на релігійні утиски давало можливість московському князю порушити умови "договору" з литовським князем Олександром (1494р.), за яким не дозволялося приймати "служилых" князів з їх землями.

Крім порубіжних князів на сторону Москви почали переходити і князі нащадки великого князя Ольгерда-Олельковичі, фактично відтиснуті від політичної влади.

Йдеться про так звану "змову князів" 1480-1481рр. Їх організаторами були Михайло Олександрович Олелькович і Федір Іванович Бельський (обидва, – онуки Володимира Ольгердовича), а також Іван Юрійович Гольшанський (правнук Володимира Ольгердовича по матері, Уляни Олельківни). Змову було викрито. "Князь Бельський, молодий, вночі втік за московський кордон і тим врятувався; Олелькович і Гольшанський, були схоплені і ув'язнені," – пише учасник подій [7]. Ніяких відомостей про судовий процес до нас не дійшло: відомо лише, що 30 серпня 1481 р. перед брамою Литовського замку у Києві був виконаний смертний вирок над обома князями. За свідченням деяких джерел, змовники мали за мету усунути від влади (а можливо, й вбивство) Казимира Ягайловича і возведення на великокнязівський стіл Михайла Олельковича. Це передбачалося вчинити під час королівського полювання, чи то на весіллі Федора Бельського, на яке був запрошений Казимір.

Невідомо, наскільки вірогідною є й літописна версія, за якою організатори змови хотіли відірвати від Великого князівства Литовського землі до р. Березини та перейти з ними Москви. "Восходеша... по Березыню рьку отьльсти на великого князя (московського)", – пише літописець про мету змови [8].

Не виключено, що князі сподівались на підтримку московського князя, з яким їх зв'язували родові стосунки: Олелько був одружений з дочкою Василя I Анастасію.

Географічне положення Чернігово-Сіверської землі, яка знаходилася на межі Литовської і Московської держав, було дуже зручним для місцевих удільних князів, які, виражаючи свій протест проти екатоличення і централізації, що насувалася із Литви, починають "виїжджати" в Москву. Відхід у чужу державу

членів вищих станів, князів і бояр був звичним у середньовіччі. Він був характерним як для Литви так і для Москви. Із Литви “бігали” в Москву: Володимир Ольгердович, Свидригайла, Патрикій Наримунтович, Михайло Сигізмундович, Михайло Олелькович та інші. Із Москви в Литву – князі Можайський, Боровський, Серпуховський, син князя Дмитра Шемяки – Іван. Але такий відхід не був цікавим для держави, а для особистості, що відходила, був збитковим (його землі і майно на батьківщині конфісковувалися, а він залишався без засобів існування).

У XV ст. із старого звичаю виросло щось таке, у чому держава була серйозно зацікавлена, а саме “відхід князів з вотчинами”. Звичайно, здійснюватися такий відхід міг лише у виключних обставинах, а саме, коли вотчини лежали на межі двох держав. Таким умовам і відповідала якраз Чернігово-Сіверська земля, і відхід у Москву “з вотчинами” її багаточисельних князів склав у XV ст. ледве чи не найвідчутніше місце і без того дуже натягнутих взаємовідношень Москви і Литви.

Д.М.Бантиш-Каменський в “Малой истории России” пише: “Въ царствованіе Казимира многіе удельные князья древней земли Черниговской, видя возрастающую силу Иоанна, начали переходить въ Россию съ своими отчинами и, для успокоенія совѣсти, давали только знать королю, что слагають съ себя обязанность его присяжниковъ. Князья... служили московскому государю и вели непрестанную войну съ своими родственниками, которіе остались въ-Литвь”[9].

У 1487 р. збільшилися “наїзди” московських загонів удільних князів і бояр на прикордонні сіверські землі. У результаті литовська сторона у прикордонних з Руссю районах була зовсім засмучена: землі обезлюдніли, населення чи розбіглося, чи було “выведено”. Володарі цих земель для відновлення свого положення змушені були переходити на бік Великого князя Московського.

В період так званої прикордонної війни між Росією і Великим князівством Литовським (1487-1494) на бік Івана III перейшли разом зі своїми вотчинами князі Воронинські, Бєлевські, Вяземські, Одоєвські, Перемишльські.

Коли “королівські люди” намагалися шкодити від’їздами князів силою, на допомогу останнім приходили московські воеводи з полками. Формально війна між Москвою та Вільно не оголошувалась, великокнязівські полки у ній участі не брали, воснні дії проти “королівських людей” вели самі місцеві князі, московські прикордонні воеводи і намісники брали у них участь ніби з своєї ініціативи, без наказу “государя всея Руси”.

У боротьбі за Чернігово-Сіверську землю Іван III використовував і свої дружні союзні стосунки із молдавським “господарем” Стефаном. У 1483 р. він оженив свого сина Івана Івановича на дочці Стефана Олені.

“... У 1498 г. молдавский господарь вместе с крымскими татарами вторгся в Подолию и Украину, разорил Брацлав, Чернигов, Львов, Перемышль, Ярослав и другие города...”- пише Д.М.Бантиш-Каменський [10].

Руйнування чернігівських міст підштовхнуло князів до нового “від’їзду на московську службу”.

В квітні 1500р. Іван III узяв “у службу с вотчиной” Семена Івановича Можайського, Василя Івановича Шем’ячича-Рильського, князів Трубецьких, Хотеновських, Мосальських, Бельських – володарів Чернігова, Гомеля, Стародуба, Новгорода-Сіверського, Рильська [11]. Тим самим визначилася доля всієї Чернігово-Сіверської землі, котра в 1500 р. фактично увійшла до складу

Московської держави.

Успіхи Івана III були значною мірою зумовлені сприятливою зовнішньо-політичною ситуацією. Москва підписує договір з кримським ханом Менглі-Гіреєм. Союзники зобов'язались один одному "друг другом быти и недругу недругом быти". Діючи з Менглі-Гіреєм, Іван III досяг дві мети: тримав у постійній тривозі Литву і Польщу і відволікав кримського хана від нападу на південні кордони Руської держави.

Син Менглі-Гірея Ахмат-Гірей протягом 1500 р. здійснив два спустошливі набіги на територію Литовської держави. В походах московських військ взяли участь казанські царевичі; загони Мухаммед-Еміна у серпні 1500 р. допомагали здобути Путивль [12].

Приєднання Чернігово-Сіверщини до Москви не завжди було добровільним. У Типографському літописі є звітка, що московські воєводи на Сіверщині "многие грады и села поплениша, а людей многих мечю и огневи придаша, а иных в плен поведоша" [13]. За умовами перемир'я 1503 р. Литва, визнала за Московським князівством землі Чернігово-Сіверщини з 20 містами, 22 городищами, 70 волостями, а це склало майже третину литовської держави. Використовуючи політику "кнута и пряника" Іван III розширив кордони Москви на захід.

Включення Чернігово-Сіверських князівств до складу Російської держави не принесло миру на ці землі. У 1506 р., порушивши перемир'я, литовські воєводи спалили Чернігів і здійснили напади на володіння князів Стародубського і Рильського. У цьому ж році "россияне воевали Смоленскую область... Осадили Минск розорили все, до самой Вильны...".

У 1507р. новий Великий князь Литовський Сигізмунд I Старий (брат Олександра) прийняв рішення про війну з Росією. У лютому його підтримав литовський Сейм, а в березні розпочалися воєнні дії. Спочатку це були дрібні прикордонні сутички, які потім перейшли у великомасштабні бої.

У 1512 р. розпочалася нова війна між Російською і Польсько-Литовською державами, яка продовжувалася десять років. Литовські війська в союзі з кримськими татарами здійснили напад наприкордонні князівства. Активна роль у цій війні відводилася Чернігово-Сіверській землі.

На початку січня 1513 р. війська із "Севера" на чолі з князем Василем Шем'ячичем здійснили рейд на Київ і спалили міські посади. Сигізмунд I писав про цей рейд: "Московский враг опустошает и разоряет наши владения. Литовцы же, охваченные страхом, располагают для защиты лишь своими силами, так как приглашать на помощь иноземцев уже поздно".

У 1515 р. Євстафій Дашкевич у союзі з кримськими татарами і київським воєводою Андрієм Немировичем вдерся в землі Чернігово-Сіверських князівств, але потерпівши поразку, відступив. Воєнні дії на прикордонні продовжувались з перемінним успіхом до 1522 р., коли 25 грудня у Москві було підписано перемир'я терміном на 5 років.

Смоленськ відійшов Росії, а кордоном між двома державами були ріки: Дніпро, Івака і Меря.

У 1522 р. Василь III ліквідує удільні князівства Стародубське і Новгород - Сіверське. Для управління знищеними уділами в Москві спочатку створюються спеціальні установи-замки на чолі з дворецькими, а в другій половині XVI ст.

прикази.

У 1526 р. у Москві було відновлено перемир'я з Польщею до 1533р. “Но договоръ сей не восстановил прочнаго согласія между обьими державами, литовцы и россияне пограничные продолжали неприязненные дѣйствія, отнимая земли другъ у друга. Сигизмундъ не хотель именоватъ Василя Великимъ Государемъ. Обладатель России не соглашался также называть короля россійскимъ. Так продолжалось до самой кончины Василиевой, последовавшей 5 декабря 1533 года”, - пише Д.М.Бантиш – Каменський [14].

У 1534 р. київський воєвода Андрій Немирович з багаточисленною раттю вступив у межі сіверські, обложив Стародуб і Чернігів, але, потерпівши поразку при облозі, змушений був відступити.

У 1535 р. татарський князь Булгак в союзі з Дашкевичем пограбував Сіверську землю. У 1536 р. війна між Польщею та Росією відновилася, ареною її знову стала Чернігівщина. Цю війну правильніше назвати регіональною, оскільки в бойових діях в основному брали участь місцеві князі і воєводи, а не регулярна армія. І головною метою всіх походів як російських, так і польських загонів був, звичайний грабунок.

Свої ж міста і добро кожна сторона захищали стійко. У 1564 р. російський гарнізон з допомогою місцевого населення відбив наступ польсько-литовських військ на Чернігів “и знамя Сапегино взяли”. За цю перемогу від Івана Грозного в Чернігівську землю був “послан с золотыми (монетами) и речью Яков Щетнев”.

Прикордонні сутички продовжувались весь час, а прикордонні землі залишалися одним з найбільшохочих у російсько-литовських міждержавних взаєминах протягом усього XVI ст.

Характерно, що відстоюючи свої права на цей регіон, і Литва, і Москва широко використовували аргумент “отчинности”.

Ще у переписці з папою римським, цар Іван Васильович постійно підкреслював, що присланням Чернігово-Сіверських міст його задача не вичерпувалась. Він оголосив, що, і Київ, і Смоленськ теж належать йому по “отчині”, а за Польсько-Литовською державою тільки міста і землі, якими Польща і Литва розпорядилися до монголо-татарської навали. “Отчина королевская, есть земля польская, а русская - наша. Что мы съ Божію помощію у него взяли, того не отдадимъ. Еще Киевъ, Смоленськ и многие иные города принадлежат Росни: мы и их добывать намерены. Все Русские земли должны по праву принадлежать московскому государю,” - писав Іван III [15].

Титул “государя всея Руси” визнаний за Іваном III (січень 1493 р.), розкривав його політичну програму об'єднання всіх руських земель під керівництвом Москви. У лютому 1498 р. в Успенському соборі Московського Кремля вінчався на царство “шапкой Мономаха” онук Івана III – Дмитро. Вінчання Дмитра шапкою, нібито одержаною Володимиром Мономахом від візантійського імператора, мало символічне значення.

У зв'язку з цією подією був написаний особливий публіцистичний твір “Сказание о князьях Владимирских”, у якому викладалися офіційні політичні ідеї. В “Сказании...” розповідалось про походження російських князів від римського імператора Августа (“августейши особи”). Московські “государи” розглядалися як безпосередні спадкоємці Київських князів і наступники візантійських імператорів.

“Сказание...” служило цілям ідеологічного обґрунтування самодержавної влади московських “государей”. Разом з цим воно обґрунтовувало право московських володарів на об’єднання земель, які входили раніше до складу давньоруської держави [16].

Династичним претензіям московських володарів литовська сторона намагалася протиставити теж аргумент “отчинности”, цілком виправданий з огляду на майже півторастолітнє перебування Чернігово-Сіверської землі у складі Великого князівства Литовського. Використовувалися й інші аргументи – “право меча” – право завоювання, яке теж визнавалося як історико-юридичний аргумент. Не випадково в білорусько-литовських літописах, які побачили світ у першій половині XVI ст., з’являється історичний переказ про завоювання Київщини та інших південно-руських земель Гедиміном, а також про те, що з приходом литовців на Русь, завдяки їм було припинено сплату данини татарам, хоча, як відомо, встановлення литовської зверхності спочатку зовсім не означало ліквідації залежності від Орди. Мотив захисту південноруських земель від “скіфів” литовськими князями фігурує і в матеріалах Люблінського сейму (1569 р.), на якому литовці марно намагалися відстояти свої права на інкорпоровані Польщею Волинь, Брацлавщину і Київщину. Характерно, що самій цій інкорпорації був наданий характер реституції, (тобто повернення), оскільки за твердженням польських політиків, Русь здавна належала Короні: “Вся Руська земля в давні часи була приєднана до Корони Польської – частково була завойована, частково добровільно підкорилася або була успадкована від різних княжат” [17]. Цілком очевидно, що теорія являла собою своєрідну антитечу московським претензіям на давньоруську територіальну спадщину.

Після приєднання до Росії Чернігово-Сіверщину було поділено на повіти, очолювані воєводами, котрі заступили місцевих князів, чії володіння, за визнанням О.Зиміна, являли собою щось середнє між уділами родичів великого князя московського і вотчинами служилих князів. Ці володіння ліквідувалися на межі 10-20-х рр. XVI ст. після того, як помер Василь Стародубський і було ув’язнено Василя Шем’ячича – Рильського. Останнього звинуватили у зраді, однак, можливо, звинувачення було фальшивим [18]. Згідно з версією Герберштейна Василь III прагнув усунути з політичної арени князя В.Шем’ячича, який мав вплив на Сіверщині та зв’язки з кримським ханом.

Слід звернути увагу на той факт, що знаходження Чернігово-Сіверщини у складі Росії позначилося на демографічних та етнічних процесах у цьому регіоні. Для захисту краю створювалися захисні оборонні лінії, що склалися з системи міст, острогів і сторожових башт. Для несення служби туди направлялися російські військові та залучалися українці-переселенці з Київщини та Черкащини. Крім того, мають рацію Г.Хорошкевич та О.Русіна, які припускають, що в боротьбі за Сіверщину головну роль відігравали інтереси торгівлі – забезпечення вільного пересування російських купців дніпровським шляхом, який з’єднував Крим і Північне Причорномор’я з Північно-Східною Руссю [19]. Від Таванського перевозу в пониззі Дніпра торгові каравани йшли “землею або водою”, тобто сухоходом чи Дніпром, повз Черкаси й Канів, до Києва. Тут відкривалися річковий та сухопутний шляхи на Чернігів і далі, уверх Десною, на Новгород-Сіверський та Брянськ, звідки через Воронінь, Калугу, Серпухів купці діставалися до Москви. Окрім цієї “стародавньої й загальновідомої в усіх своїх звивинах дороги”, з Криму в Росію вів

ще один шлях – “полем”, повз державні митниці. Починаючись біля Перекопу, він ішов степом до витоків р. Коломак, де повертав на Путивль. Звідти купецькі каравани прямували на Москву через Новгород-Сіверський [20].

Закінчуючи розгляд теми, слід відзначити, що питання Чернігово-Сіверщини у складі Великого князівства Литовського значною мірою вже розв'язане; труднощі виникають, коли йдеться про ці землі в складі Московської держави. Нерозробленість проблеми історичного розвитку Чернігово-Сіверщини у XVI-першій пол. XVII ст. не в останню чергу є наслідком того, що значну кількість джерел цієї доби ще й досі не введено до наукового обігу. Це питання потребує уваги дослідників, а його вирішення дасть змогу вписати цікаву сторінку в історію України.

Література:

1. Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ.-М.,1980.-Т.35. – С.95-96,152-153,179-180.
2. Никоновская летопись.-М.,1996.-С.12.
3. Грушевський М. Історія України-Русі.-К.,1992.-Т.IV.-С.144 -148.
4. Уривалкін О.М. Сторінки історії Ніжинщини /з найдавніших часів до середини XVII ст./.- Ніжин,1998.-С.64-65.
5. Акты, относящиеся к истории Западной России,собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1846. - Т. 1. - С. 186.
6. Хроника Быховца. -Минск, 1966. - С.110-111.
7. Грушевський М. Назв. праця.-С.269-272.
8. Там же.- С. 268.
9. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России.-К. ,1993.- С. 54-55.
10. Там же.- С.56.
11. Хроника Быховца.- С.111.
12. Кром М.М. Меж Русью и Литвою.-М.,1995.-С.97.
13. Типографская летопись //ПСРЛ. –Петроград, 1921.- Т. 24.- С. 214.
14. Бантыш-Каменский Д.Н. Назв. праця. - С. 69.
15. Сборник императорского Русского исторического общества .-СПб., 1882.- Т.35.- С.82, 106-107.
16. Уривалкін О.М. Назв. праця.- С.93.
17. Летописи белорусско-литовские.- С.130-148.
18. Зимин Л.А. Служилые князья в Русском государстве конца XV-первой трети XIV в. //Дворянство и крепостной строй России XVI-XVIII вв.- М.,1975.- С.41-43.
19. Хорошкевич А.Л. Россия и мировой торговне пути конца XVв.- М.,1972.-С.34-37.
20. Русіна О.В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці // Український історичний журнал. -1996. -№4.-С. 68-69.
21. Архив Южной и Западной России.-К.,1886.-Ч.XII.-Т.1.-С.82-96, 594-595.

До питання про укріплення малих міст Чернігово-Сіверщини в X – XIII ст.

У другій половині I тис. н.е. суспільно-політичні зміни у східних слов'ян пов'язані з зародженням феодалських відносин, охопили всі сторони життя. Це відбилось і на зміні існуючих типів поселень. Поряд з поселеннями так званого сільського типу виникають укріплені поселення, прототип давньоруських міст [1].

Виникнення східнослов'янських міст відбувалося одночасно з формуванням давньоруської державності. Найдавніші руські міста, безперечно не були центрами ремесла й торгівлі, їх економічний розвиток ґрунтувався на сільськогосподарському виробництві округи. В її межах відбувається концентрація і перерозподіл додаткового земельного продукту, на основі якого розвивалися торгівля та ремесло. Головними функціями найдавніших міст були політична та військова. Зосередження в них влади й сили, а отже й знаті яка феодалізувалася, обумовлювало перетворення міст в адміністративні центри округи що відбилось на формуванні історичної топографії цих міст. Це повною мірою стосується укріплених малих міст Чернігово-Сіверського регіону.

Подальший розвиток феодалізму привів до утвердження єдиної, характерної для всіх давньоруських міст, соціально-топографічної структури – дитиниць + посад. Фортеця, звалася дитинцем, та прилеглий до неї посад, який в більшості прикордонних міст Чернігово-Сіверщини також мав укріплення, були основними структурними компонентами всіх розглядаємих нами міст. Саме ця топографічна структура, зважаючи на функціональну роль її компонентів і зумовила формування багатоступеневої системи укріплень цих міст, з різним ступенем захищеності їх компонентів. При розгляді данного питання слід зважати також, на прикордонний характер регіону, а отже, виходячі з цього, більша частина даних міст виконували функцію прикордонних укріплених форпостів держави.

Під посадом, в данному випадку, ми розуміємо поселення навколо головної фортеці тобто «дитинця», а не складову соціальну структуру міста.

Посад або його частина в більшості малих міст був охоплений власною, допоміжною лінією укріплень. Ця укріплена частина мала назву «окольный град». Окрім терміну «посад» в літописах іноді зустрічаємо термін «предградие» «Предградие да будет граду на вселение»,— читасмо в Геннадієвої бібллі [2]. З аналізу тексту, стає зрозумілим, що мова йде про поселення навколо головної фортеці: «...и да будет град посреде его». Про облогу Чернігова в 1152 р. в Суздальському літописі (Лаврентіївський список) читасмо: «отъемше острог, зажгоша предгордие все» [3].

Укріплення посадів були менш міцними, ніж основної фортеці. Стінка із щільно вертикально поставлених стовпів (столпие, острог) є найбільш типовою конструкцією огорожі посаду. В найбільш важливих містах посад міг бути укріплений землем валом та ровом. Сліди такого типу укріплень знайдені в залишках захисної лінії Новгород-Сіверського, яка частково досліджена в 1960р. І.І.Сдомахою. До неї входили земляний вал і рів. Ширина рову на рівні материка – П м., по одну – 3 м., глибина 4,5-5,0 м [4] та інших містах. В окремих випадках

конструкція земляного валу могла бути укріплена дерев'яним "столпієм" "Бе же острог утворен околом града крепок тын дубов, а затем два оплота, и меж ими вал ссыпан..." [5]. В інших археологічно досліджених містах Чернігово-Сіверської землі (Болдиж, Вщиж, Клецьк, Брянськ, Серенськ, Сновськ, Трубчевськ, Білітовит, Воротинськ, Всеволож, Вир, Козельськ, Моровськ, Мценськ, Путивль, Севеськ, Сосниця, Стародуб, Глебль, Дідославль, Случеськ, Колтєськ), укріплення посадів, як зрештою і дитинців, також зводились із землі і дерева. Треба думати, що всі вони, за виключенням окремих, локальних варіантів, мали структуру аналогічну тій, яка розглянута вище. Так чи інакше, археологічні та письмові джерела дозволяють виділити два основних типи укріплення посаду – укріплення з використанням рельєфу місцевості і укріплення без врахування рельєфу [6]. Як і у першому, так і у другому випадках можуть бути знайдені укріплення, які по своїй конструкції підрозділяються на чотири види, визначені археологом Казаковим А.Л.:

1. Дерев'яна стіна, заповнена піском, і рів з зовнішньої сторони.
2. Вал, в тіло якого врізано дерев'яне кліто, а також рів з зовнішньої сторони.
3. Вал і рів. При цьому у вал впущений частокіл.
4. Острог у вигляді частоколу (з ровом чи без нього).

Стінками могла прикриватися майже вся заселена територія. Однак, як можна судити, на прикладах більш капітальних стін, відзначених у літописах, укріплення посаду найчастіше охоплювали вже сформоване поселення, а не вільну територію, призначену під забудову, а це при зростанні території міста приводило до появи нових неогороджених житлових утворень. Таким чином, найбільш типовою схемою було сполучення фортеці, з огороженим і неогородженим посадом.

Поширеність легких укріплень посаду пояснюється тим, що посад руського міста мав невисоку щільність забудови й відтого займав значну територію. Через неповне відокремлення ремесла від сільського господарства жителі міста займалися городництвом, скотарством, а це вимагало відведення великих площ під двори і городи. Довгий периметр стін поселення, яке утворилося, важко було зміцнювати, а ще важче захищати.

Легкі укріплення посаду не могли служити надійним захистом у випадку серйозної небезпеки. Вони зводилися, скоріш за все, для захисту від короточасних раптових набігів кочівників, і не призначалися для тривалої оборони. Лише зрідка зустрічаються згадки про захист острогу: "Володимир же Глібович віді острог стягуємо, виехав з міста в малій дружині" [7]. Частіше ж жителі посаду і навколишніх поселень майже відразу вкривалися в головній міщності, жертвуючи при цьому посадськими будівлями: "Видевше силу Половечськую, повелеша людем усім бежати з острогу в детинець" [8]. У літописах численні згадування про залишені остроги, пожежених посадах і головній фортеці, яка захищається тільки: "посад біля граду пожоша, а місто не взяша" [9]. "Володимир же Всеволодович приступи до всточным вратам, осторожнии отняша врата, людем же вбегшим усередину граду" [10].

У багатьох містах з'являлася друга, а іноді і третя лінії фортефікації навколо посаду. Вони не охоплювали всього поселення. Захисники поступово відходили від однієї лінії захисту до іншої та зрештою концентрувалися в головній фортеці. Схема захисту у своїх основних рисах залишалася попередньою.

Найбільш укріпленою частиною міста залишався дитинець, який і відіграв роль головної фортеці і “княжого града”, або резиденції ставленника князя одночасно. Залишки палаців знайдені на дитинцях більшості досліджених нами міст.

У Вщижі у центрі дитинця знайдені залишки 8 або 12-кутового спорудження зі слідами стовпів довкола, у відношенні якого Б. А. Рыбаков висловив припущення, що це будівля типу донжона. Крім того, у дитинці знайдена трикамерна будівля, напевно, двоповерхова, зі слідами покриття міддю, з багатим інвентарем. Поряд виявлені залишки невеликих бідних хат [11]. У Слобідці у внутрішній фортеці відкриті дві багаті садиби, на території яких, поряд з хоромами, розташовувалися комори, ремісників [12]. На дитинці Новгород-Сіверського знайдені залишки князьського палацу і навіть рештки якоїсь кам'яної споруди. Скоріш за все, у вказаних випадках, перед нами житла феодалів і залежного від них населення.

Безсумнівно, у цей період тип фортеці – “резиденції” був досить розповсюдженим явищем.

Додамо що в більшості малих міст штучні укріплення посадів, а саме захисні вали, рови поєднуються з природними укріпленнями. Зокрема дитинці Новгород-Сіверського, Трубежа (його ототожнюють з квентунським комплексом), Білавежі та багатьох інших малих міст знаходились на природних підвищеннях та поряд з річками.

Все вище зазначене дає підстави дійти логічного висновку, що окрім резиденції феодала дитинці більшості міст виконували функції головної фортеці, при захисті кордону держави в даному регіоні, а укріплення посаду слугували лише першою лінією оборони.

Література :

1. Толочко П.П. Древняя Русь.- К., 1987. – С.10.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – СПб.; М., 1882. – Т.3. – С.385.
3. ПСРЛ.- Л., 1927.-Т. I.- Вып. 2.- Стлб. 338.
4. Коваленко В.П., Куза А.В. Отчёт об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982 – 1983 гг. – НА Черниговского исторического Музея (ЧИМ).- 1985.-№3. – С.23.
5. ПСРЛ.- Т. XXV.-Вып. 2.- Стлб. 116.
6. Казаков А.Л. Развитие посадів літописних міст Чернігово – Сіверщини в Х – XIII ст.: Дис... канд. іст. наук. – Київ, 1993.- С. 112.
7. ПСРЛ.- Т. I.- Вып. 2.- Стлб. 399.
8. ПСРЛ.- СПб., 1908.-Т. II.- Стлб. 456.
9. ПСРЛ.- Л., 1928.- Т. I.- Вып. 3.- Стлб. 534.
10. ПСРЛ.- Л., 1977.-Т. XXXIII.- С. 39.
11. Рыбаков Б.А. Вщиж — удельный город XII в.//КСИИМК.- М., 1951.- Вып.4.- С. 56-58.
12. Никольская Т.Н. Земля вятичей.- М., 1981.- С. 185.

Чернігівські князі і тмутороканські відомості Повісті временних літ

Дослідницька робота в царині давньоруської історії має свою особливість, пов'язану з тим, що коло основних джерел, перш за все літописів, сформувалося приблизно півтора століття тому і до цього часу принципово не розширилося. Тому в наш час дослідження історії Давньої Русі провадиться у двох основних напрямках: знаходження і обґрунтування раніше не встановлених зв'язків між фактами, явищами, процесами і особистостями і, оригінальна інтерпретація вже відомих і прокоментованих джерельних відомостей на основі вдосконаленого дослідницького методологічного інструментарію.

Одним з найважливіших джерел з історії ранньосередньовічної Русі досі залишається Повість временних літ (ПВЛ). Важливою складовою наукового аналізу джерела є вивчення процесу укладання літописного пам'ятника з моменту перших записів до остаточного літературного завершення певною особою, з'ясування конкретно-історичних умов написання, факту і міри участі окремих осіб та використання фольклорної традиції у виробленні тексту. Аналіз змісту джерела дозволяє опосередковано визначити функціональне призначення використаної інформації в "доджерельному" існуванні [1] зв'язок з близькими автору інтересами тих чи інших соціальних груп та племінних територій, шляхом реконструкції джерельної бази автора (зокрема, значення масиву усних джерел – від індивідуальних свідчень до наявної фольклорної традиції).

Починаючи з 1061 р. у тексті Початкового зводу з'являється точне датування поточних подій. Літописець не тільки вказує рік того чи іншого історичного факту, але, крім року, — місяць і день. Це вказує на те, що події починають записуватися незабаром після їхнього здійснення. Привертає увагу, що записи з точним датуванням відзначають спочатку події в Києві (1061-1063), потім докладно ж повідомляють про події в далекій Тмуторокані (1064-1066), звідки знову переносяться на Русь (під 1067 р. відзначені події в Полоцьку) і з 1068 р. уже постійно ведуться в Києві [2].

Серед подій, які стосувалися Тмуторокані, повідомляється про появу в Тмуторокані князя Ростислава Володимировича, і вигнання ним звідти князя Гліба, сина чернігівського Святослава Ярославича; літописець називає і найближчих сподвижників Ростислава: це Порей і Вишата, син Остромира, воєводи Новгородського. Святослав, дізнавшись про це, вирушає проти Ростислава, останній виходить із Тмуторокані без бою, "не убоюясь его, но не хотя противу стрьєви своему оружию взяти". Святослав в Тмуторокані саджає Гліба, якого невдовзі вдруге виганяє Ростислав. Нижче описується смерть Ростислава, отруєного підсланим греками котопаном; літописець знає, що коптана за це було побито камінням в Корсуні. На смерть Ростислава, датовану 3 лютого, літописець реагує похвалою, із зазначенням місця поховання князя в церкві св. Богородиці в Корсуні. Як пояснити цю обізнаність київського літописця з тмутороканськими подіями, які в часи перших Ярославичів, привернули увагу продовжувача Найдавнішого зводу?

Беручи до уваги, що після першого літописного зводу (слідом за О.О. Шахматовим, більшість датус його 1037-1039 рр.), який закінчувався похвалою Ярославові, літописання перейшло до Києво-Печерського монастиря. Варто визнати, що наступне перенесення літописної справи з Києва до Тмуторокані, а потім знову до Києва повинно було пов'язуватись з єдиними у своєму роді подіями, що відбулися в цьому монастирі. З Житія Феодосія, складеного наприкінці XI ст., відомо, що чернець Києво-Печерського монастиря Никон, прозваний "великим", на початку лютого того самого 1061 р., на якому обриваються точне датування київських подій, був змушений податися до Тмуторокані під тиском київського князя Ізяслава Ярославича [3]. У Тмуторокані Никон брав активну участь у політичному житті і пробув на чорноморських берегах до лютого 1066 р., тобто саме ті роки, протягом яких літопис точно датує події в Тмуторокані і не знає точних дат для подій, що відбувалися на Русі. Потім, з доручення жителів Тмуторокані, Никон вирушив в Чернігів до князя Святослава Ярославича, щоб просити в нього сина Гліба на тмутороканське князювання. Святослава Ярославича Никон у Чернігові не застав і чекав на його повернення з походу на Всеслава Полоцького, потім, у 1068 р., оселився в Києві. Там Никон прожив до 1073 р., коли він знову змушений був залишити його і повернутися до Тмуторокані. Але літописних записів у Тмуторокані Никон уже не продовжував, очевидно закінчивши свою літописну роботу на цьому, записом про 1073 р.

Майже всі відомості літопису, перш ніж бути записаними літописцем, були ним почуті з інших уст, відклалися в усному мовленні перш, ніж були відтворені у письмовій формі. На думку дослідників (О.О. Шахматова, М.Д.Присьолкова, Д.С.Лихачова), літописцями Никоном Великим (так думав Шахматов), далі укладачем Початкового зводу, і Нестором [3] були використані розповіді Яна Вишатича, як і його батька Вишати.

Ян Вишатич (бл. 1016 (?)–1106 р.) – дружинник і воєвода, розповіді якого, як думають, були включені до Початкового зводу і ПВЛ. Син київського воєводи Вишати, Ян Вишатич неодноразово згадується в ПВЛ під 1071 р., 1089, 1091, 1093 і 1106 р.[4]. Він був дружинником чернігівського, а з 1073 р. київського князя Святослава Ярославовича; у правління Всеволода Ярославовича Ян Вишатич – київський тисяцький.

Вишата (XI ст.) – воєвода, розповіді якого, як вважають дослідники літописання, включені до Першого Києвопечерського зводу (1073 р.). Ім'я Вишата, ймовірно, похідне від новгородського імені Вишеслав [5]. На думку Д.С.Лихачова Вишата – син новгородського посадника Остромира, онук посадника Костянтина, правнук Добрині (дядька Володимира Святославовича). Із свідчень в ПВЛ випливає, що 1043 р. воєвода Вишата брав участь у поході князя Володимира Ярославовича на Царгород. Буревій розбив руський флот, багато кораблів було спалено "грецьким вогнем", а частина воїнів потрапила у полон [6]. О.О.Шахматов припускає, що саме від Вишати (або від його сина Яня, як вважає Д.С.Лихачов), літописець отримав чи доповнив відомості про похід 1043 р. [7]. В літописному повістванні про похід Володимира Ярославовича на Візантію з'єднані свідчення двох джерел: розповідь попереднього літопису, де воєводою виступав Іван Творимирич, і усна розповідь Яна Вишатича, де головною дійовою особою виступив батько Яна – Вишата [8]. У 1064 р. разом з князем Ростиславом Володимировичем Вишата втік з Києва до Тмуторокані [9], де вже з 1061 р.

перебував Никон, (він на власний розсуд постриг боярина Іоанна і одного з приближених Ізяслава, чим прогнівив князя, був змушений залишити Київ і поїхати до Тмуторокані, де заснував монастир).

До вокняжіння 1024 р. Мстислава Володимировича “на столѣ Черниговѣ” [10], Чернігів ще не становив окремої волості і не мав князівського столу, належачи до “Руської землі”, тобто безпосередньо київських володінь. Як основні центри полянського світу Київ, Чернігів і Переяславль експлуатували завойовані території і мали право на свою частку в отримуваному доході. Тому, коли Мстислав зайняв Чернігів, розбив варягів Ярослава коло Листвена на Чернігівській землі, і 1026 р. біля Городця уклав договір, за яким “радѣлиста по Днѣпрѣ Рускую землю и Ярославъ прия сїю страну, а Мъстиславъ ону” [11], він, фактично, отримав право на лівобережну частину Русі. Ці події показали достатньо серйозний рівень протиріч між Києвом і Черніговом [12].

Несподівано ставши 1024 р. столицею половини Русі, Чернігів зазнав нечуваних перемін за правління Мстислава Володимировича, хоча і був позбавлений будь-яких традицій, які робили б очевидним його недавно здобутий статус серйозного князівського столу на тривалий час. Треба гадати, що на якийсь час, зокрема за будівничим розмахом, Мстиславу вдалося перетворити Чернігів на найбільше місто Русі [13]. В літописному тексті відбилися суперництво двох братів (Ярослава і Мстислава) і про незаперечний престиж й першість київського князя, київський літописець зміг констатувати лише після смерті Мстислава і його поховання в недобудованому Спаському соборі [14].

Чернігівським князям, починаючи з “Мъстиславу суццю Тмуторокани поиде на касогы” [15] і до початку XII ст., належали землі Тмуторокані (території, що охоплювала собою, як гадають, Таманський півострів і, можливо, якісь землі на Північному Кавказі). Тмуторокань – давнє місто у Керченській протоки, великий міжнародний порт, в якому жили греки, русичі, хозари, касоги, вірмени, євреї, адигейці. Середньовічні географи, вираховуючи довжини чорноморських маршрутів, нерідко за початок відліку брали Тмуторокань [16].

Чернігово-Сіверські землі на великих просторах були відкриті степам; там будувалися прикордонні оборонні укріплення, вздовж яких осідали перможені кочовики “свої погані”, витіснені зі своїх пасовищ половцями, в тому числі “козари і касоги”, вихідці із Тмуторокані.

Під 1022 р. в Початковому зводі було вміщено розповідь про поєдинок Мстислава тмутороканського з касожським князем Редедю; розповідь заснована на місцевому тмутороканському переказі, в якому поєднали цю подію – перемогу Мстислава над Касогами – з побудовою Мстиславом за обітницею в Тмуторокані храму св. Богородиці. На думку М.Тихомирова, основою літописної оповіді про війну Мстислава з касожським князем Редедю стала балада Бояна, придворного співака Святослава Ярославича Чернігівського [17]. За спостереженням А.В. Гадло, спогади про цю війну з касогами (адигами) належали кліру обітного храму Богородиці. Вони стали відомі Никону, коли той перебував в Тмуторокані. Ця війна, вірогідно, мала місце з кінця 1016 по 1019 р., а її метою було верховенство над касожсько-зихським об'єднанням, та укріплення незалежного становища Тмутороканського князівства в умовах посилення візантійської небезпеки. На думку А.В. Гадло, поєдинок Мстислава і Редеді передбачав загибель одного із них і наслідкування переможцем політичної влади, особистого майна і родини вбитого.

Поєдинок як вирішення питання про владу за допомогою “Божого суду”, без зброї, звернення Мстислава до вищої сили – Богородиці свідчило, на думку А.В.Галло, про те, що вбивство Мстиславом здоланого супротивника ножом пов’язане з подібною ритуальною передачею влади над усім косоожсько-зихським об’єднанням [18].

Отже, і тоді, коли літописання вже народилося, народні перекази, легенди, пісні не втратили для літописців свого джерельного значення, і широко використовувались, зокрема Никоном, поряд із власними спостереженнями та відомостями інформаторів (наприклад, Яна Вишатича і Вишати). Створені в межах язичницької ментальності, усні перекази характеризувалися рисами міфу. В процесі перенесення на сторінки літопису тільки подієвої частини переказу, вчені монахи не завжди усвідомлювали первісного міфологічного контексту фактів. Таким чином, порушувався первинний смисловий зв’язок між персонажами легенд, і деякі сюжетні ходи текстів, обумовлені або ритуалом, або установками мислення, отримали статус подій, які колись дійсно мали місце [19].

На думку О.О. Шахматова, повідомлення про смерть Мстислава, вміщене під 1036 роком, можна віднести до Найдавнішого зводу, а похвала, вже надто подібна до похвали Ростиславу (Никона). Вченим вважав вірогідним, що Никон зумів розповісти на основі тмутороканських переказів і про звитяги Мстислава і скласти похвалу. Текстологічний аналіз похвали зближує її з описом Листвєнської битви (Найдавніший звід), зокрема, ймовірно видається авторство Никона, в повідомленні про похід Мстислава на Ярослава “сь Козары и сь Касогы”; тобто що дружину Мстислава, збереженню якої він так радів після Листвєнської битви, становили вихідці з Тмуторокані [20]. Йдеться про владарювання Мстислава над косогами, на підтвердження легітимності якої Никон наводив переказ про поєдинок Мстислава з Редедю, і пізніше, повістуючи про те, що Ростислав обклав даниною разом з іншими і косоги.

Література:

1. Котигоренко В.О. Атрибуція джерела // Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998. – С.15.
2. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – С.432, 436.
3. Там же. – С. 423
4. Там же. – С. 443-444, 455-457, 531; Приселков М.Д. История русского летописания XI—XV вв. - Л., 1940. -С. 18 - 20; Лихачёв Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. - М.; Л., 1947. - С. 97-99, 108-109, 140-143.
5. Повесть временных лет (ПВЛ) / Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д.С. Лихачёва/ Под ред. В.П. Адриановой-Перетц.- 2-е изд.- СПб., 1996. – С.67.
6. Шахматов А.А. Назв.праця. – С.75-77, 88-90, 92, 119.
7. Лихачев Д.С.Назв. праця. – С.211.
8. ПВЛ. – С.67.
9. Шахматов А.А.Назв.праця. – С.531.
10. ПВЛ. – С.483.
11. ПВЛ. – С.71.

12. ПВЛ. – С.64-65.
13. ПВЛ. – С.65.
14. Пузанов В.В. Этапы становления и развития древнерусской государственности // Государство и общество: проблемы федерализма и самоуправления: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (Ижевск, 14-15 января 1999 г.). – Ижевск, 1999; Фроянов И.Я. К истории зарождения Русского государства // Из истории Византии и византиноведения. – Л., 1991. – С. 57-93.
15. Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С. 151.
16. Там же. – С. 152.
17. ПВЛ. - С.64.
18. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982. – С. 501.
19. Тихомиров М.Н. Боян и Троянова земля // Слово о полку Игореве – М.; Л., 1950. – С. 175-183.
20. Гадло А.В. К истории Тмутароканского княжества во второй половине XI в. // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. – Л., 1988. – С.200-203; Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа X – XIII вв. – СПб., 1994. – С.73-90.
21. Толочко О.П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX – X ст. // Археологія. – 1990. – №1. – С.51-63.
22. Шахматов А.А. Назв. праця. – С.425.

Р. Бабенко

Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-сельджуками за контроль над Судаком (1221-1222 рр.)

В історичній літературі, що висвітлює становище Русі на початку XIII ст. практично не використовуються свідчення перського історика Ібн Бібі, які стосуються вторгнення турків-сельджуків у Північне Причорномор'я з метою захоплення м.Судак. Більшість дослідників взагалі не згадують цього моменту, а інші, вказуючи на неясність свідчень, не надають цьому джерелу особливого значення. Проте, дані, що приводяться в свідченнях Ібн Бібі дуже важливі для розуміння становища Русі на передодні монгольського вторгнення в Північне Причорномор'я 1223 р. Окрім того, привертає увагу той факт, що перський дослідник вказує на наявність половецько-руського військового союзу, який був направлений проти турків-османів. Вдруге такий союз сформувався проти монгольських загарбників 1223 р. Важливим є те, що Русь обидва рази виступила проти агресора, який напав на половців.

З огляду на це, при аналізі тексту важливим є вирішення питання хто був руським князем і очолив руські війська для допомоги половцям? Вирішення цього питання і правильна інтерпретація даних Ібн Бібі дозволило б в свою чергу з'ясувати причину виступу Русі на боці половців.

За свідченням Ібн Бібі сельджуцький султан Ала ад-дін Кейкобад (1219-1236) на прохання і скарги купців, яких "грабували" на митницях в Північному

Причорномор'ї, направив свого полководця Хусам ад-діна Чупака на Судак. Відчуваючи загрозу, жителі Судака попросили допомоги у половецького хана, а той, в свою чергу, звернувся за допомогою до руського князя. Дізнавшись про це Хусам ад-діна Чупак, вирішив напасти на половців, поки не прийшла допомога від руських і Саксину. Об'єднане половецько-руське військо, що нараховувало 10 тис. вершників зазнало поразки в бою з сельджуками. Руський князь не брав участі в битві, обмежившись наданням військової допомоги половцям. Дізнавшись про поразку союзників, він направив посла до Хусам ад-діна Чупака з великими подарунками, що склалися з коней і руського льону і 20 тис. динарів, визнавалася обов'язкова виплата баджа (митні збори з ввезених товарів) і хараджа. Він звинуватив у всьому половців і визнав зверхність султана Ала ад-дін Кейкобада [1]. Умови миру були ганебні, але ні до чого не зобов'язували руського князя, адже був недосяжний для султана. Крім того, в зв'язку з монгольськими завоюваннями ні Судаку, ні руському князю не довелося платити податків. Гумільов Л.М. додає, що ще були викуплені руські полонені, а половці були кинуті на призволяще [2]. Про те в джерелі про полонених не сказано ні слова. Таким чином головним питанням укладенні миру були митні збори.

Хто був руським князем, яких саме половців мав на увазі Ібн Бібі не відомо. Проте з'ясування особи цього князя дуже важливо для реконструкції подій 1223 року і вирішення питання про причину об'єднання руських князів.

Які саме "Половці" згадуються у перському джерелі не відомо. Це могли бути і кримські і лукоморські половці і, можливо, саксини [3]. "Загадковим князем" міг бути лише хтось з старших князів, або найближчий прикордонний князь, які підтримували постійні зв'язки з половцями.

В Південно-Західній Русі в цей час волинські Романовичі і Мстислава Удалий вели боротьбу за Галич з уграми [4]. Мстислав Київський (1212-1223), не міг надати допомогу половцям, так як був у ворожих відносинах з ними підтримуючи Чорних клобуків. Прикордонне із степом Переяславське князівство фактично втрачає княжий стіл і перетворюється на звичайну фортецю на Руському пограниччі [5]. Крім того, саме Переяславське і Київське князівство найбільше страждали від половецьких набігів, тому відношення до половців тут було негативне.

Чернігово-Сіверське князівство від половецьких набігів страждало мало і відношення до нього степовиків було інше ніж до інших руських земель. Воно було викликане перш за все географічним фактором, адже землі князівства заходили клином у степ до берегів Азовського моря. Завдяки цьому у чернігово-сіверських князів і половецьких ханів були спільні інтереси. Перш за все це були спільні вигоди від користування транзитними шляхами. Спільність інтересів призвела до того, що між обома землями зав'язались не тільки мирні, але і дружні відносини: обидві сторони були в однаковій мірі зацікавлені в розвитку транзитного руху в південноруських степах. Розвиток цих торгівельних шляхів був тісно пов'язаний з європейською торгівлею. В даному випадку гальмування давніх шляхів левантійської торгівлі призвело до розвитку нових торгівельних шляхів через половецько-руські степи. Маючи тісні стосунки з половцями чернігово-сіверські князі часто використовували їх допомогу в усобицях. Половці були надійним захистом для князівства, яке знаходяться між Західною і Північною Руссю, вело постійні війни з сусідніми князівствами [6]. В 1221-1222 рр. на чернігівському

столі перебував Мстислав Чернігівський. Він підтримував постійні контакти з половцями, а отже міг мати значні торгівельні інтереси в Криму. В 1221-1222 р. він не згадується в княжій міжусобиці на Русі. Крім того, на території Чернігівського князівства, що займало зону Полісся могли вирощувати льон (археологічні дані вказують, що розводили льон переважно в Поліському регіоні) [7]. Якубовський А., обережно висловлює припущення на основі регіонального вирощування льону, що в війні з сельджуками брав участь рязанський князь [8].

Відносини Рязанського князівства з половцями були неоднозначні. З одного боку вони були ворожі (останні походи на половців в 1150 і 1199 рр., з іншого – князі здружилися з половецькими ханами і вступали з ними в родинні зв'язки. Їх же князі використовували в усобицях. Так, в 1208 р. в боротьбі за рязанський стіл Олег, Гліб і Ізяслав привели з собою половців [9]. В цьому ж році Всеволод Велике Гніздо спалив Рязань, таким чином на довго її послабивши [10]. Гліб Володимирович зумів захопити рязанський стіл, але вирішив раз і назавжди позбавитись двоюрідних братів-конкурентів. Запросивши на бенкет він вбив шістьох, знов же при допомозі половців. Вцілів лише Ингварь Ігорович, який спізнився на бенкет. Зібравши війська він в 1219 р. виганяє Гліба і Костянтина Володимировичів за межі князівства і захопив рязанський стіл який тримав до завоювання монголами Рязані. (1237 р.). Брати втекли до половців. В літописах Гліб більше не згадується, а Костянтин згадується у 1241 р. на службі у Ростислава Михайловича Чернігівського. Окрім того, в XIII ст. для Рязанського князівства пріоритетною була торгівля з Булгаром, а не з Північним Причорномор'ям. Торгівельний шлях з Тавриди по Дону занепав ще в XI ст. в зв'язку з приходом в Південноруські степи половців [11].

Отже, очевидно, що Ингварь Ігорович не міг підтримувати половців – вбивць своїх братів у конфлікті з сельджуками. В свою чергу Гліб і Костянтин Володимировичі, перебуваючи у вигнанні, не могли мати достатню кількість військ для надання допомоги половцям. Не могли вони також, як і рязанський князь примусити жителів Судака сплачувати митні збори на користь сельджуцького султана, так як це місто не входило в сферу впливу рязанських князів. Ще менш реальним “загадковим князем” міг бути суздальський князь, який теж заключав військові союзи з половцями [12]. Але не дивлячись на постійні контакти з половцями ні рязанський, ні суздальський князі не надали допомоги половцям у їх боротьбі з монголами в 1222 - 1223 рр.

Це означає, що єдиним можливим князем, який брав участь в війні 1221–1222 рр. з турками-сельджуками, був Мстислав Чернігівський (або хтось з його васалів, що в даному випадку не важливо). Наявність таких тісних союзних відносин між половцями і чернігівським князем, можливо, було однією з причин його виступу проти монгол на р. Калка в 1223 р. разом з іншими Мстиславами.

Судак, як і деякі інші міста кримського узбережжя, ще з XII ст. належав половцям. Вони збирали данину з торгівельного обігу міста і отримували звідти різні товари [13]. Він відіграв важливу роль в транзитній торгівлі між країнами Східної Європи, Малої Азії і Близького Сходу.

Не враховуючи вище наведених обставин деякі дослідники висловили припущення, що торгівельні зв'язки Русі зі Сходом, достатньо поживавлені в X - XI ст., в XII ст. занепали [14]. Головною причиною цього занепаду були половці. Вони відрізали давні торгівельні шляхи Русі зі Сходом по балто-волзьському шляху

і відрізали шляхи з Київської землі до Чорного моря –“Грецький” (в Візантію), “Соляний”(через Лукоморря до соляних озер), “Залозний” (до Азовського моря і Тмутаракані). Порушивши давні торговельні шляхи половці викликали занепад торгівлі на Русі. Крім того, половці намагалися порушити соляну торгівлю Київської землі з Галицькою, тим самим втручаючись у внутрішню торгівлю Русі [15]. Інші дослідники дещо пом'якшували негативне ставлення до половців. Хоча половці і нанесли велику шкоду русько-кримським зв'язкам, але вони збереглися до нашествия татар і після нього [16]. Таким чином заперечувалося існування будь-яких мирних зв'язків між Руссю і половцями. Але зовнішня торгівля Русі зі Сходом і Кримом на початку XIII ст. знаходилася дещо в іншому стані. Так, наприклад, дані візантійських джерел XII - першої половини XIII ст. не свідчать про значне послаблення русько-візантійських зв'язків в даний період [17].

Отже, причина допомоги половцям з боку руського (чернігівського) князя була економічного характеру. Контроль над караванними шляхами і торговим обігом у даному регіоні приносив вигоду не тільки половецьким, але і південно-руським князям, які до того ж часто були в родинних відношеннях з половецькою знаттю. Для XIII ст. всі змішані шлюби між руською і половецькою аристократією були ознакою союзного об'єднання [18]. Контроль над торговими магістралями робив пересування караванів із Русі і на Русь достатньо безпечним. Таким чином на початок XIII ст. половці і Русь були головні політичні гаранті безпечної торгівлі в Східній Європі [19]. Зміна політичної ситуації в степу Південно-Східної Європи призвело б до падіння торгового обороту для Русі.

Література:

1. Якубовский А. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судаг, половцев и русских в начале XIII в // Византийский временник. - Л., 1928. - Т.25. - С. 53-76.
2. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1992. – С. 338.
3. Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990. – С.149.
4. Літопис Руський. – К., 1989. – С.376-379.
5. Коринный Н.Н. Переяславская земля в X – первой половине XIII в. – К., 1984. – С.10.
6. Ляскоронський В.Г. Сиверские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов.–Казань,1913.– С. 1-2.
7. Кирьянова Н.А.О составе земледельческих культур Древней Руси X – XV вв.// Советская археология.- 1979.–№4.- С. 72-84.
8. Якубовский А. Назв. праця. – С.62.
9. Иловайский Д. И. Рязанское княжество. – М., 1997. – С.47, 60-61.
10. Изидинова С.Р. Половцы: Мифы и исторические реалии. – Севастополь, 1995. – С. 59.
11. Иловайский Д. И. Назв. праця. – С. 51-52, 67.
12. Изидинова С.Р. Назв. праця. – С. 54.
13. Ибн Аль Асир. Совершенство по части летописания // Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884.- Т.1. – С.26; Элайни Летопись // Тизенгаузен.- Назв. праця.– С.502.

14. Фехнер М.В. Некоторые сведения по истории русско-восточных экономических связей до середины XIII века // Международные связи России до XVII века. – М., 1961. – С. 54.
15. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – М., 1967. – С.58.
16. Секирский С. Очерки по истории Сурожа IX -XV вв. -Симферополь, 1955. – С.18.
17. Бибииков М.В. Византийские источники XII - первой половины XIII в. по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа. - М., 1976. – С.13.
18. Изидинова С.Р. Назв. праця. – С. 77.
19. Древнейшая Русь в свете зарубежных источников. – М., 1999. – С. 249.

А.В.Блануца

Духовно-релігійний фактор в ході Національно-визвольної війни 1648-1657 рр.

Важливим показником українського державотворення доби Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. виступає духовно-релігійний фактор. Ряд вітчизняних та зарубіжних вчених визначають вагому роль релігії в структурі української ментальності, що суттєво впливала та впливає на хід української історії.

Релігійний аспект буття допомагає показати наш народ як цілісний культурний організм, виявити самобутні риси характеру, глибини національної самосвідомості, першооснови мислення, правопорядку українців [1; 2; 3; 4]. Завдяки багатьом обставинам свого національного буття, історії та особливостям своєї національної духовності український народ завжди був одним з найрелігійніших народів світу.

В християнській православній традиції вектори релігійних і політичних інтересів завжди схрещувалися на питанні про владу. Без духовної влади як системи морально-ідеологічних, етичних, релігійних, культурних настанов, що мають великий вплив на індивіда й суспільство (завдяки укоріненню у підсвідомості стереотипам і правилам) – неможливо легітимізувати владу політичну. Якщо ж існуюча влада не буде відповідати ціннісно-нормативним параметрам суспільства, що змінюється у площині ідеологічних стандартів, вона (влада) залишиться без легітимізаційних підвалин [5]. Розуміючи це, керівники українського державотворення II половини XVII ст. релігійно-церковний аспект завжди ставили на перше місце. Православна церква в Україні виявилася спроможною опанувати перебіг політичних подій 1648-1657 рр., використавши всі притаманні їй політичні функції, особливо легітимно-делегітимну.

Визнання Богданом Хмельницьким православної віри як державної легітимізувало його владу в очах Московського царства і всього православного

світу та делегітимізувало його правління в рецепції католицьких володарів Європи [6].

Українська Православна Церква як соціальна інституція не могла лишатися осторонь всіх бурхливих подій того часу: участь православного духовенства у політичному житті України XVII ст. була досить характерним явищем. Ідея захисту православної віри та збереження морального авторитету православної церкви стає тим головним ідеологічним гаслом віри та збереження морального авторитету православної церкви, під яким розгортався та поширювався національно-визвольний рух.

Українські архієрії та представники чернецтва, які значно зміцнили свої позиції від часів Йова Борецького та Петра Могили, не тільки підтримували в політичній боротьбі ту чи іншу сторону, але й самі прагнули стати самостійною політичною силою, зосереджуючи в своїх руках і духовну, і світську владу [7]. А оскільки православна церква в Україні була уособленням самобутності українського народу, посягання на релігію було рівнозначне посяганням на його національну самовизначеність [8].

Під час визвольної війни ситуація, в якій опинилася ієрархія Української православної церкви, була надзвичайно складною. Вище духовенство Київської митрополії мало вибрати союзника і визначити своє місце в потоці бурхливих тогочасних подій. Загроза втратити привілеї та мастки, здобуті ще за часів Петра Могили і значно розширені у роки війни, змусила український єпископат детальніше проаналізувати процеси, що розгорталися навколо них. Тому православна еліта на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим на початковому етапі визвольних змагань вибрала найбільш оптимальний для неї варіант: уникати будь-яких політичних акцій, ухилитися від зв'язків, які б навіть частково мали політичний характер. Така позиція дала їм можливість підтримувати доброзичливі стосунки із всіма сторонами, задіяними у конфлікті, розвивати з ними господарські зв'язки, а також управляти митрополією та піклуватися про професійний рівень їх духовенства [9].

В цей час на активну громадську сцену виходить "біле", парафіяльне духовенство, котре найближче стояло до широких народних мас і ніколи не становило замкнуті соціальні групи. Це духовенство бере на себе нові функції: дипломатичну діяльність, участь у військових діях, шпигунство і навіть підготовку закордонців [10].

Однак, верхи українського духовенства в період Національно-визвольної війни силою попереднього авторитету та традицій змогли зміцнити та розширити церковні володіння, залишаючись при цьому нейтральними у бурхливому національно-державному будівництві. Тим більше Д.Дорошенко вважав, що вище православне духовенство на початку повстання ставилось до Польщі лояльно [11], і фактично вище духовенство відходить від підтримки державної ідеї [12]. Однак, послідовна гетьманська політика в питанні охорони прав православної церкви та скасування унії сприяли до поступового зближення вищого духовенства й гетьманської адміністрації. Після серії воєнних успіхів, а саме з початку 1649р., київське вище духовенство на чолі з митрополитом С.Косовим надає повстанню офіційної санкції, урочисто вітаючи в Києві великого гетьмана як нового Мойсея, що визволив Україну з "єгипетської неволі лядської", й сприяючи таки чином

перетворенню гетьмана в очах громадськості з “провідника козаччини” на вождя “цілої української нації” [13].

Активно включилося в боротьбу і доклало багато зусиль у становленні держави нижче українське духовенство. З актових книг Руського воєводства відомо поіменно понад 100 священників, які брали участь у селянських походах на шляхетські замки і маєтки та на міста і деякі з них були навіть сотниками і полковниками у селянських загонах [14]. На терені Поділля й Галичини чимало дяків і попів очолювали загоны повстанців (І.Грабовський, Коритко, М.Чевага, Януш, Яремко, Василь та інші) [15]. На Сіверщині у матеріалах конфесат подонених повстанців згадуються імена кількох священників, а дані про одного з них здаються, на перший погляд, неймовірними, оскільки сотником був колишній католицький чернець з домініканського ордена. Але якщо врахувати, що до католицького духовенства потрапляли й особи українського походження, не виключено, що у декого з них пробуджувалася національна свідомість [16].

Богдан Хмельницький за допомогою гнучкої соціально-економічної політики об'єднує зусилля різних груп українського суспільства, вміло використовує при цьому релігійний фактор. До грудня 1648р. гетьман звертається до релігійного фактора з метою переведення повстання із соціального русла у русло релігійне протистояння [17], тим більше, що захист “вольностей” і захист православної віри стали найпопулярнішими гаслами визвольної боротьби. Великий гетьман з грудня 1648 р. використовував силу релігійної доктрини для об'єднання суспільства у боротьбі з ворогом. Це було зумовлено рядом факторів: питання віри відігравали роль консолідуючої сили суспільства; виділення релігійних причин повстання слугувало мотивацією для звільнення підданих від присяги монарху; створювало ґрунт для іноземного втручання у внутрішні справи Речі Посполитої; гасло захисту православної церкви надавало діям гетьмана священного відтинку і звільняло його від звинувачень у переслідуванні власних інтересів. Вже під Зборовом практично визначилася реальна політика гетьманської адміністрації щодо унії: вимога її ліквідації використовувалася час від часу як практична зброя в переговорах з королівською владою. Насправді ж гетьман добивався передачі як найбільшої кількості спархій та церковних маєтностей православної ієрархії [18].

Завдяки зусиллям духовенства у козацькому середовищі закріпилося усвідомлення зв'язку Запорозького Війська з традиціями князівської доби, зі “старою Руссю”, що зберігало в суспільстві відчуття національної окремішності та сприяло відродженню престижу Києва як колыски українського православ'я [19]. Отже, попереднє зауваження ще раз яскраво продемонструвало чітко окреслену фазу чергування пріоритетів серед провідних чинників політичного розвитку України – церкви та держави.

Тісний союз між церквою та козацьким військом створював перспективи на майбутнє. Оскільки підтримка козаками православних владик давала можливість чинити опір латинізації церкви. Церква ж – через православне духовенство, - молилася за козацьке військо, надаючи духовних санкцій владі гетьмана, опікувалася справами освіти й культури, виховуючи політичну й духовну еліту нації. Завдяки вільній участі у політичному житті країни, церква виступала активним і досить самостійним чинником на теренах Європи, репрезентувала інтереси гетьманської держави. Така виважена позиція Б.Хмельницького підняла

престиж України в світі, як християнської держави. Українського гетьмана православний світ розглядав як головного оборонця прав народів, поневолених турками [20].

Характерно, що церковно-релігійний аспект займав важливе місце в обґрунтуванні українсько-російського союзу з боку козацької адміністрації. Варто звернути увагу на православно-конфесійну забарвленість більшості листів Б.Хмельницького до царя, починаючи з червня 1648 р. і закінчуючи листуванням стосовно реалізації Переяславської угоди [21]. Релігійний аргумент виступає головним і в промові Б.Хмельницького на раді в Переяславі. Реакція на цю промову присутніх на раді виглядає також вмотивованою релігійним фактором: "Волим под царя восточного, православного, крепкою рукою в нашей благодестивой вере умирати, нежели ненавистнику Христову поганину достати" [22].

Слід відмітити, що релігійний фактор займав вагоме місце у зовнішній політиці Б.Хмельницького. Можна простежити толерантне ставлення гетьманської адміністрації до інших конфесій, зокрема до католиків. Так у липні 1648 року Б.Хмельницький видає універсал про заборону Війську Запорозькому чинити шкоду в маєностях литовських панів, а у квітні 1651 року гетьман забороняє грабувати костьоли, вбивати шляхту і цей наказ брав під особистий контроль [23].

Вагоме місце для православного духовенства мало збереження та накопичення нових земельних угідь. Щоб заручитись підтримкою у народу і легітимізувати свою владу, Б.Хмельницький протягом 1648-1657 рр. видає понад 70 універсалів, охоронних грамот, привілеїв православним монастирям. Тобто, одним із провідних напрямків внутрішньої політики уряду гетьмана був захист і підтримка ряду монастирів Лівобережної України [24]. В універсалі від 23 лютого 1649 р. гетьман наказував полковникам миргородському і прилучському покарати козаків, котрі втручаються в церковні справи та зневажають священників [25]. Низка документів Б.Хмельницького була скерована на підтримку визначних монастирів Сіверської України [26]. Зокрема, у 1656 р. видає охоронні грамоти та привілеї Святомиколаївському та Святоспаському монастирям Ніжинського полку з суворим наказом не чинити кривди і сваволі [27]. 12 червня 1656 р. на переговорах з поляками у Вільно вимагав повернення володінь православної церкви, свободи православної релігії, звільнення священників від податків і тяглової повинності, підпорядкування їх лише єпископському судові [28].

В процесі надання привілеїв та земельних володінь православним монастирям простежується тенденція державної підтримки української церкви. До 1654р. Б.Хмельницький щорічно видає не більше п'яти універсалів чи грамот (виняток становить 1651 рік – вісім універсалів), пік припадає на 1654 р. (рік Переяславської угоди – шістнадцять універсалів та наказів) та наступні 1655 і 1656 рр. (відповідно – одинадцять та п'ятнадцять) [29]. Така тенденція пояснюється тим, що православне духовенство починає більше залучатись до сфери політичного життя та відстоювати ідею незалежної держави. Велику державотворчу діяльність проводив київський митрополит Й.Тукальський, котрий виношував плани створення Київського патріархату [30]. Ідею створення незалежного патріархату підтримував і сам Б.Хмельницький.

У центрі уваги дослідників все частіше опиняються також питання, пов'язані з реформаційним та гуманістичним рухом в Україні, зокрема, особливості процесу

секуляризації (перехід церковної власності і влади до світської). Секуляризація в політичній площині означала зміну пріоритетів: якщо в 30-40-х рр. найбільшим авторитетом для широких кіл українського суспільства був київський митрополит, то тепер уособленням влади для українського народу став гетьман, який підпорядкував світській політиці митрополита. В ідеологічному плані політичний секуляризм означав початок поступової заміни старого, теологічного світогляду новим, юридичним [31].

Таким чином, виважена церковно-релігійна політика Б.Хмельницького (постійне апелювання до релігійного фактору української дипломатії, державна підтримка церков та монастирів, надання пільг та привілеїв православному духовенству, сприяння закріпленню та розширенню церковних володінь) зумовила позитивні тенденції національно-визвольної боротьби.

По-перше, православне духовенство із нейтрального спостерігача перетворюється в активний суб'єкт державотворення.

По-друге, релігійне забарвлення визвольної боротьби легалізувало політику Б.Хмельницького в реалізації програми державного будівництва.

По-третє, релігійно-духовний фактор сприяв консолідації українського суспільства у боротьбі за національне та релігійне самовизначення.

Характерним явищем було і те, що союз церкви і держави тримався на засадах взаємодопоміжки. Показово, що державна підтримка церкви в більшості випадків стосувалась релігійних установ Лівобережної України.

Література :

1. Козловський І. Духовно-релігійне відродження українського суспільства: реалії сьогодення // Схід.-2000.- №3 (34).- С.68.
2. Горболіс Л. Філософія життя українців крізь призму народнорелігійної моралі у прозовому доробку Л.Яновської // Сіверянський літопис.- 2000.- №4.- С.149.
3. Москалець В. Релігійність як риса українського національного характеру // Філософська і соціологічна думка.- 1993.- №1.- С.67-79.
4. Кресіна І. Українська ідея та національна свідомість: адекватність, мрія чи вигадка // Схід.- 1997.- №5 (12).- С.45.
5. Лузан А., Дементієва В. Релігійні елементи в системі легітимації влади // Нова політика.- 2000.- №3 (29).- С.27-28.
6. Салій К. Конфесійний фактор у зовнішньополітичному іміджі української держави // Нова політика.- 2000.- №3 (29).- С.53.
7. Щербак В. Козацтво і православ'я // Київська старовина.- 1993.- №5.- С.71-76.
8. Босчко В. Козацтво і розвій державотворчих процесів та національної ідеї // Історія України.- 1999.- №25-28.- С.3.
9. Харишин В.М. Богдан Хмельницький та Українська православна церква // Український історичний журнал.- 1995.- №4.- С.96-97.
10. Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филімонович.- Ніжин, 2000.- С.9.

11. Дорошенко Д. Православна церква в минулому та сучасному житті українського народу.- Берлін, 1940.- С.37.
12. Смолій В. До проблеми історії української державності в середині XVII ст. // Історія в школах України.- 1996.- №1.- С.2.
13. Головата Н. Релігійний аспект визвольної війни (проблемно-історіографічний огляд) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво.- К., 1998.- С.229.
14. Килинч І.М. Релігійні мотиви у визвольній боротьбі українського народу напередодні та в роки Національно-визвольної війни XVII ст.// Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань).- Київ-Черкаси, 1994.- С.104.
15. Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр.-К., 1972.- С.115-116.
16. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648-1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис.- 2000.- №3.- С.9-10.
17. Криворучко В.І. Роль релігійного чинника у державотворчій діяльності Б.Хмельницького // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького. Матеріали міжнародної наукової конференції.- К.,1998.- С.88.
18. Плохій С. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимізація Хмельниччини // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других "Берестейських читань".- Львів, 1996.- С.11.
19. Щербак В.О. Чинники становлення козацької самосвідомості // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. (Матеріали п'ятих Всеукраїнських читань).- Київ - Черкаси, 1995.-С.68-95.
20. Євсєєва Т.М. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні // Український історичний журнал.- 1999.- №2.- С.100-101.
21. Плохій С. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.- К., 1996.- Т.IV.- С.84.; Жмир В.Ф. На шляху до себе // Філософська і соціологічна думка.- 1991.- №2.- С.144-145.
22. Воссоединение Украины с Россией. Сборник документов и материалов.- М., 1953.- Т.3.- С.460-461.
23. Мицик Ю.А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // Український історичний журнал.- 1998.- №6.- С.110.
24. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельщины до мировой войны.-Харьков,1925.-Т.IV.- С.61.
25. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДАУК), ф.137, оп.1, спр.19-а, арк.7.
26. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис.-1998.- №6.- С.13.
27. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729-1730 гг.- Чернигов, 1901.- С.225-227.
28. Борисенко В. Питання соборності у діяльності Богдана Хмельницького 1654 р. // Історія України.- 2000.- №18.- С.11.

29. Документи Богдана Хмельницького / Упорядники І.Крип'якевич та І.Бутич.- К., 1961.- С.16.

30. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1676 рр. Кризь призму століть // Український історичний журнал.- 1998.- №1.-С. 16.

31. Артюх В. "Книга Буття Українського Народу" М.Костомарова: сакральні виміри національної самосвідомості // Сіверянський літопис.- 2000.- №5.- С.133.

П.П. Захарченко

Білоруський козацький полк у 1655 – 1659 роках: національний феномен чи українське запозичення?

Серед визначальних атрибутів національної державності середини XVII–кінця XVIII ст., яка в історико-правовій літературі отримала назву Гетьманщина чи Української гетьманської держави, чи не найоригінальнішою є форма політико-територіального устрою, запроваджена Б.Хмельницьким на звільнених від польської корони українських територіях. Йдеться про своєрідний, характерний лише для цього періоду полково-сотенний устрій Української держави. "Полково-сотенний лад, – зазначає сучасний дослідник Гетьманщини Я.Дашкевич, – був питомою українською формою адміністративного устрою, що поширився лише на українській етнічній території" [1].

Варто зазначити, що запровадження нової адміністративно-територіальної системи на українських землях розпочалося з 1648 року, а державно-правового формату набрало після укладення українсько-польського договору 1649 року у Місті Зборові. Він конституював юрисдикцію Війська Запорізького над трьома колишніми польськими воєводствами – Київським, Брацлавським та Чернігівським. Угодою передбачалося звільнення означених територій від коронного польського війська, євреїв та єзуїтів. Останні, в абсолютній своїй більшості, репрезентували місцеву польську владу. Замість них всі урядові посади мали обійняти лише шляхтичі православної віри, [2] себто українці.

З відомих причин їм бракувало фохових урядовців, професійних чиновників, предстваники старого бюрократичного апарату були взагалі відсутні. Саме цим пояснюється задум зосередити в руках військової еліти, що якнайкраще зарекомендувала себе у збройному протистоянні з королівською військовою потугою, адміністративно-політичну владу.

У ході реформи усю визволену територію було поділено на окремі округи, що називалися полками. Та ж особа, що очолювала армійський підрозділ – полк ставала на чолі адміністративного округу з ідентичною назвою. Полковники були командувачами військових одиниць, головами адміністрацій і водночас вищою судовою інстанцією у своєму окрузі. Полки поділялися на сотні, у яких сотник виконував тіж функції, що й полковник у полку. Вся адміністрація як полкова, так і сотенна носила військові звання і паралельно з військовими виконували адміністративні, фінансові, судові функції.

Управління округами їм допомагали здійснювати відповідно полкові та сотенні уряди, до яких входили обозний, писар, осавул, хорунжий. У кожному полковому чи сотенному центрі діяв також міський отаман. На селі громада

обибрала війта, а справами козаків переймався отаман, що обирався козаками із свого середовища [3]. “Край, – за висловом Д. Дорошенка, – діставав немов би то воєнну організацію й сама назва – Військо Запорізьке – на довгий час зробилося офіційною назвою української козацької держави” [4].

Впродовж існування Української гетьманської держави (а ми погоджуємося з думкою Я. Дашкевича, який один із небагатьох дослідників ризикнув визначити її хронологічні рамки, нижню шкалу обмеживши 1648 роком, а верхню – 1782 роком, коли замість козацьких полків російський уряд запровадив 3 намісництва – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське) полковий устрій на Лівобережжі змінювався кілька разів. Якщо у 1649 році на території Київського, Брацлавського і Чернігівського восводств існувало 16 полків і 272 сотні, то наприкінці XVIII ст. у Гетьманщині нараховувалося 10 полків і 174 сотні [5].

Таким чином, авторитетом знаних українських дослідників ми хотіли підтвердити тезу про винятковість поширення полково-сотенного ладу на теренах етнічних українських земель. Щоправда, маємо відомості про існування полково-сотенної системи адміністративно-територіального управління північніше від Української Гетьманщини – на південно-східних просторах Білорусі. В історичній літературі зустрічаємо його під назвою Білоруський полк, або за назвою полкових міст – Чауський чи Могилівський.

Сам полк постав у той час, коли Україна в союзі з Московським царством розпочала спільну кампанію проти Речі Посполитої, а територія Білої Русі стала місцем військових операцій. Причиною його появи стало існування в цьому регіоні опозиційних щодо Речі Посполитої політичних сил, які, за висловом відомого діаспорного правника Л. Окіншевича, “співчували українському змагання за незалежність” [6]. Історичні джерела вказують, що постійний зв’язок з цими силами підтримував генеральний писар України, її майбутній гетьман І. Виговський, який був одружений на білорусці.

Антипольську коаліцію із представників шляхти, селян, міщан очолив моголівський шляхтич Костянтин Поклонський. На зайнятих військовими силами Москви територіях він почав організовувати “білоруський козацький полк” на кшталт українських козацьких полків. Центром його стало місто Могилів на Дніпрі, точніше його передмістя – Луполово. Своїм завданням К. Поклонський вважав створення такої державної організації на білоруських землях, яка б на умовах васалітету визнала протекцію московського царя. Однак, така політична перспектива Москву не влаштовувала, а умови васалітету в її плани не входили. Білорусь мала стати невід’ємною складовою Московського царства. Зрозумівши марність своїх сподівань, К.Поклонський з частиною козаків на початку 1655 року повертається під протекторат колишнього патрона – Великого князя Литовського.

Проте, започаткований полковником К.Поклонським козацький полковий устрій знайшов велику кількість прихильників серед білоруських посполитих. Зерно, кинуте в поживний ґрунт, дало свої сходи. Коли на південно-східних землях Білорусі з’являється полк І.Золотаренка, котрий в ході спільної московсько-української кампанії їх окупує, місцеві жителі стали вступати до його загонів і, як стверджує дослідник О. Гуржій, “навіть голити голови на козацький манер” [7]. На цій території український полковник розпочав впроваджувати відому у Гетьманщині полково-сотенну адміністративно-територіальну систему управління. У зв’язку з цим, відомий український історик Д.Дорошенко навіть допустив

припущення про те, що І.Золотаренко мав інструкції від Б.Хмельницького "прилучити Білорусь безпосередньо до України" [8]. На підтвердження цього маємо факт, коли полковник направив до гетьмана 400 представників від Білорусі, щоб ті склали через останнього присягу московському цареві.

Це, а також поступове просування козацьких українських військ далі ні північ Білорусі, викликало невдоволення московського царя. Почалося протистояння, яке згодом настільки загострилося, що вилилося у відверті збройні сутички.

Зі смертю І.Золотаренка, що загинув при облозі Старого Бикова, змагання за впливи на білоруське населення припинилося. Його наступник, брат брацлавського полковника Івана Нечая Данило знову відновлює організацію (як територіальну, так і адміністративну) білоруського полку. Його центром стає місто Чауси, з переважно білоруським національним складом [9].

Дослідник з української діаспори Л.Окіншевич провів достатньо глибокий історико-юридичний аналіз правових підстав функціонування на чужих, нестичних землях території, що підпорядковувалася українському полковникові. На його думку, а ми з нею погоджуємося, вказаний полк є одиницею державного типу. "Це значить, – додає автор, – що білоруський полк був васальною державною одиницею щодо української держави, що він стоїть до України в такому ж типі зв'язку, в якому сама Україна стояла до Росії – Москви" [10].

Територія білоруського полку обіймала частину Могилівщини і частину Мозирщини, але детально її кордони досі не з'ясовані. Вона змінювалася у зв'язку з протидією московських воявод.

Як і українські полки, він був поділений на сотні, що були військовими і водночас адміністративно-територіальними одиницями. Його очолював полковник, що підкреслюючи національно-державний характер своєї організації, називав себе полковником білоруським. Як і в Гетьманщині полковнику допомагала виконувати функції полкова старшина. На чолі сотен стояли сотники. Сотенними містами були: Акуліно, Білявичі, Богородиця, Гомель, Гори тощо.

Білоруський козацький полк існував і після смерті українського гетьмана Б.Хмельницького. У 1659 році, в ході війни І.Виговського з московським царем, білоруський полк І. Нечая підтримав українські козацькі сили, виступивши на їхньому боці. Боячись об'єднання полку з основними силами І.Виговського, московські війська заблокували його на власній території. Протримавшись певний період у обложеному фортеці Старім Бикові білоруський полковник І.Нечай змушений був здатися на волю переможців. Доля полковника склалася трагічно. Його, як і багатьох сподвижників, царський уряд заслав до Сибіру. Тут губляться сліди білоруського полковника з українською ментальністю і українським корінням.

Так закінчилася коротка, але цікава сторінка з історії українсько-білоруських відносин, що продемонструвала небайдужість українців до долі сусідів білорусів, яким загрожувала реальна небезпека анексії її території московським урядом. З іншого боку, не маючи власної держави та усвідомлюючи вірогідний наступ небажаних політичних перспектив внаслідок окупації Білорусі царськими військами, вони звернули свій погляд до Гетьманської України. Широка адміністративно-територіальна автономія, яку мала Гетьманщина після укладення Березневих статей 1654 року, в умовах, що склалися, була для білорусів найбільш

прийнятною формою взаємин із московським царем. А факт прибуття до Б. Хмельницького чисельної білоруської делегації є свідченням того, що останні сприймали Україну як рівноправного союзника Москви. І. Крип'якевич, у цьому зв'язку слушно зауважив, "що білоруси, яких з українцями єднала культура і спільна оборона православної віри, воліли бути в політичних зв'язках з Україною, ніж підлягати Москві." [11].

Таким чином, не ставлячі своїм завданням достоєнно з'ясувати причини та умови появи на території південно-східної Білорусі нового явища – полково-сотинного козацького устрою, ми намагалися означити проблему, яка, безумовно, чекає на свого незаангажованого дослідника.

Література :

1. Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII–XVIII ст. на Україні – штучна "біла пляма" // Пам'ятки України. – 1990. – №1. – С.7.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. II. – С.22.
3. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: курс лекцій. – Київ, 1999. – С.97.
4. Дорошенко Д. Назв. праця. – С.23.
5. Дашкевич Я. Гетьманська Україна. Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя I // Пам'ятки України. – 1990. – №2. – С.11–13.
6. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. – Мюнхен, 1947. – С.133.
7. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С.25.
8. Дорошенко Д. Назв. праця. – С.39.
9. Окіншевич Л. Назв. праця. – С.134.
10. Там само. – С.135.
11. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С.181.

О.М.Уривалкін

Коли було створено Ніжинський козацький полк і хто був його першим полковником (Спроба історичного аналізу)

В "Історії Русів" згадується, що в 1514 році запорозький гетьман Євстафій Ружинський створив кілька козацьких полків, у т. ч. Ніжинський.

Проаналізуємо цю інформацію.

У 1503р. польський король Олександр Казимирович підписав з царем Іваном III мирну угоду, за умовою якої Росія одержала Чернігово-Сіверську землю (66 міст). Західний кордон Російської держави проходив по лінії Дорогобуж - Гомель - Чернігів - Ніжин (по річках Остер - Сейм). Тобто, Ніжин входив до складу Росії.

Неодноразово порушуючи угоду, місцеві князі і воєводи з 1506 по 1536 роки вели тут прикордонні війни.

У центр цих подій завжди потрапляв Ніжин, в якому сидів представник чернігівського воєводи. Місто стояло міцно і ніколи не було захоплене ворогом.

Сюди, на кордон, стікалися “лихі” люди: і з Росії, і з українських земель, які знаходилися під владою Речі Посполитої. Саме з таких відчайдуш створювалися загони, що здійснювали “походи” на сусідні землі. Метою таких “походів”, як з російської території, так і з польської було банальне пограбування. Невеликі загони запорозьких козаків під командуванням Євстафія Дашкевича брали участь у цій прикордонній війні, але підтримували вони не Росію.

Як у таких умовах на російській території князь Євстафій Ружинський (а він мав тісні зв'язки з Польщею) міг створити Ніжинський козацький полк, залишається загадкою. Та й окрім як в “Історії Русів” про це більше ніде не згадується і документально не підтверджується.

Давайте запам'ятаємо дату 1514 рік і розглянемо іншу версію.

Професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька М.Н.Сперанський в описі рукописів бібліотеки цього навчального закладу в 1900 році згадує “Ніжинський літопис”.

У ньому під 1620 роком йдеться: “Того ж года Ніжину городу зачатие било оградою землю. В Ніжин першше пшковникъ тогда бил войска люховченко надан бил сей люховченко wt королю жегмунта то сю і сондит своєю грамотою королевскою утврди”.

Точку зору, що першим ніжинським полковником був Леховченко (Люховченко) поділяють і місцеві краєзнавці І. Костенко і О. Морозов.

З 1618 року Ніжином володів князь Микола Потоцький, і саме в цьому році в місті будується укріплений замок на лівому березі Остра, в якому розміщався військовий гарнізон. Можливо, ним і командував полковник Леховченко. А якщо був полковник, то був і полк, створений за наказом короля Сигизмунда III. Але підтвердити чи спростувати цю точку зору я не можу, бо пошуки в ніжинському, чернігівському, київському і польських архівах поки ні до чого не привели.

Отож, розглянемо ще третю версію.

Після перемог Хмельницького під Жовтими Водами і Корсунем у його армію потяглися цілі загони повстанців.

Із записки путивльського воєводи М.Плещеева царю Олексію Михайловичу від 9 червня 1648 року: *“А стоить - де нині гетьман Хмельницький з самовільними і запорозькими козаками за Дніпром в місті Білій Церкві, а з ним гетьманом, козаків тисяч з дванадцять. А татарва, государю, стоить за Дніпром в урочищі на Телячім Броді тисяч з двадцять. А козаки - де, государю, збираються по всіх литовських містах по цей бік Дніпра і йдуть безперестанку до гетьмана Хмельницького... Та Хмельницький же... розіслав від себе полковників і сотників з запорозькими козаками по цей бік Дніпра в українські міста і велів їм, полковникам і сотникам, набирати козаків..”*

У листі стародубця Григорія Климова в Посольський приказ у кінці червня 1648 р. йдеться про те, що Хмельницький посилав спеціальний козацький загін на Лівобережжя “на путивльський рубіж” до маєтків М.Потоцького, А.Кисіля, Є.Вишневецького (на Ніжинщину, Прилуччину, Полтавщину) і “які були їх селяни Потоцького, Вишневецького, Киселева, ті стали в козаки, а ляхів скрізь повбивали...”. Климов писав також, що встановити чисельність, посланого Хмельницьким загону, не можна через безперервне збільшення його за рахунок повсталих селян.

Посланець А. Кисіля до Б. Хмельницького монах Хустського монастира

Петроній Ласка 28 червня 1648р. в своїй реляції повідомляв з Чигирина:

“Свосвільники в числі 15 тис. з волості кн. Вишневецького і волості Переяславської, також з Ніжинської й інших здобули штурмом Лубни, і зруйнували, отців бернардинів вирубали, також багато шляхти й шляхтянок...”.

Певне, в цей час на Лівобережжі й створюються нові територіальні козацькі полки за зразком реєстрових з центрами у звільнених містах. Так виникли полки Ніжинський, Прилуцький, Миргородський, Борзнянський, Ічнянський.

Чи можна точніше визначити дату створення Ніжинського полку? Спробуємо.

Отож, у двадцятих числах травня 1648 року все Лівобережжя охоплене повстанням. Тут, якщо не рахувати невеликих загонів шляхти в містах і селах, тільки князь Вишневецький мав відбірне вимуштроване військо (бтис.), в яке, окрім шляхти і найманців, входили і драгуни, набрані князем з своїх селян і міщан.

На початку травня 1648 р. Вишневецький прагне об'єднатися з коронною армією гетьмана Потоцького, але він втрачає час. А після корсунського розгрому його військо з обозами шляхтичів, стали відходити на північ через Переяслав, Ніжин, Чернігів.

Сприймавши повстання як особисту образу, князь Вишневецький поклявся потопити його в крові. Для козаків він був найлютішим ворогом. Польський шляхтич Рудавський, один з офіцерів війська Вишневецького, записував у своєму щоденнику про каральні екзекуції князя: “... зрадникам відрубують руки, на кіл садять, рубають. За Прилуками, перед костюлом, руки відрубують, кого на ринку на кіл посадили, а інших стратили...”.

За загонами Вишневецького йшли повсталі. У травні-липні 1648 вони штурмом взяли: Лубни, Переяслав, Пирятин, Лохвицю, Ічню, Ніжин, Носівку, Батурин, Мену, Борзну, Срібне, Новгород-Сіверський, Соснищо, Козелець, Чернігів, Стародуб. На Чернігівщині особливо активно діяли загоны: П. Головацького, Кривошапки, Лисенка, Михненка, М. Небаби, П. Шумейка.

Але хто ж все-таки входив у ці загоны? Ми вже знаємо, що Б. Хмельницький відіслав на Лівобережжя невеликий загін запорозьких козаків (професіоналів, як зараз говоримо) “щоб вони очолили загоны повстанців”, однак тут були і свої вожаки. Але хто був основною силою повстання, з кого набирались нові козацькі полки?

Відповіді на це запитання нам допоможуть документи Посольського та Розрядного приказів. Росія дуже уважно стежила за подіями, що проходили біля її кордонів. Посольський та Розрядний прикази постійно отримували інформацію і з України, і з Речі Посполитої. Її направляли “московські вісники” – вістуні (по-нинішньому – розвідники).

Влітку 1648 р. один з таких розвідників у своєму донесенні в Москву наводить слова сіверського шляхтича Криштофа Силіча з Новгород-Сіверського, що в середині червня 1648 року втік на московський кордон: “... на Сіверщині воюють вільні охочі люди, збірні люди, а не черкаси” (не справжні козаки - авт.)

Адам Кисіль у своєму листі до канцлера Речі Посполитої Єжи Осолинського в липні 1648 року відзначає: “... весь плебс спішить до війська Хмельницького...”.

Отже, можна зробити висновок, що основний склад новостворених козацьких полків, у т. ч. Ніжинського, це селяни та міщани, а командирами в основному були професіонали з реєстрових і запорозьких козаків.

Повстання на Лівобережній Україні почалось на півдні і йшло хвилею на північ услід за відступаючим Вишневецьким.

У середині травня на Ніжинщині ще було спокійно, хоча самі ніжинці вже брали участь у бойових діях проти загонів Вишневецького в районі Лубен.

На початку червня спільними діями городян і повсталих було взято ніжинський замок, у якому засіла шляхта. Саме початок червня 1648 року можна назвати датою створення Ніжинського козацького полку з центром у Ніжині. Командиром його стає полковник Прокіп Шумейко (з старих реєстрових козаків).

В червні-липні 1648 року Шумейко керував облогою Чернігова на посаді ніжинського і чернігівського полковника (очевидно після взяття міста він передав посаду чернігівського полковника Мартину Небабі). У Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарнавського зберігся універсал П. Шумейка від 16 липня 1648 року, в якому він звертається до козаків і місцевої шляхти. Починається він так: *"Процик Шумейко, полковник ніжинський і чернігівський Війська його корол. м., Запорозького..."*

М.М.Великанова

Правові засади устрою Ніжинського і Прилуцького полків

Ніжинський полк – адміністративно-територіальна і військова одиниця на Лівобережній Україні. Він був утворений в червні 1648 року після звільнення міста Ніжина від польсько-шляхетського панування [1], хоча вперше про Ніжинський полк згадується в "Історії Русів", де зафіксовано, що в 1514 році запорозький гетьман Євстафій Ружинський створив кілька козачих полків, у тому числі Ніжинський [2]. За реєстром 1723 року Ніжинський полк складався з 19 сотень, в яких було 6527 кінних і 3379 піших козаків. Адміністративний центр – місто Ніжин [3]. Прилуцький полк також був створений у 1648 році з адміністративним центром у місті Прилуки. На 1723 рік у Прилуцькому полку було 8 сотень, в яких налічувалося 1705 піших і 1627 кінних козаків. Проте вже у 1780 році Прилуцький полк складався з 11 сотень.

У 1781 році Ніжинський і Прилуцький полки були ліквідовані, а їх територія була включена до складу Чернігівського намісництва.

Яким же чином здійснювалося управління на території Ніжинського та Прилуцького полків та які джерела права застосовувалися?

Як відомо, на чолі полку стояв полковник, який призначався гетьманом. Так, по "Краткой летописи Малыя России с 1506 по 1776 год" В. Г. Рубана: 1650 г. "... гетьман Хмельницький розділив Україну на 15 полков, поставив оных полковников, списав самых выборных или реєстровых казаков.

<i>Полки</i>	<i>Полковники</i>	<i>Выборных казаков</i>
...Прилуцкий	Тимофей Носач	1958 - 2106
Нежинский	Прокоп Шумейко	983 - 991..." [4]

Сама ж посада полковника в Ніжині в 60-ті роки XVII століття звучала так: "Полковник Нежинский и всего Севера Войска его царского величества Запорожского" [5].

Однією з правових засад полкового устрою було призначення полковників Гетьманом, що було виявом зміцнення централізму. Доказом цього є Наказ Богдана

Хмельницького про призначення бужинського сотника Лук'яна Сухині Ніжинським полковником від 1 серпня 1650 року: "...Паномъ сотникомъ, атаманомъ и всему товариству нашему ресстровому Воиска его королевской милости Запорозкого, полку Нїжинского, доношу до вїдомости, ижъ уваживши мы заслуги и способность до завїдованія тымъ полкомъ пана Лукьяна Сухини, сотника бужинского, оному полковниство нїжинское дали есьмо...". І далі в своєму Наказі Богдан Хмельницький визначає повноваження полковника Лук'яна Сухині: "... которым за тымъ отъ насъ суполную владзу маеть тымъ полкомъ справовати, непослушныхъ карати и волности товариства нашего постерегати, а подданныхъ паньскихъ не укрывати, и абы тамо жадная свояволя не была, ведлучь особливого универсалу нашего пильнї доглядати." [6].

Подальший перебіг історичних подій та політичних ситуацій засвідчує, що йшла тенденція до посилення централізму з боку Російського самодержавства та уточнення прав і обов'язків полковників. Зокрема, 3 червня 1764 року особистий секретар гетьмана К. Розумовського Г. Теплов надіслав до Похідної Генеральної військової канцелярії секретну записку з вимогою "Сочинить немедленно ведомость краткую с объясненіем донесеніи ея имп.вел-ву". В ній були поставлені два питання:

1. "Полковники малороссийскіе какою властью и сколь далеко простирающуюся по правам малороссийским в полках малороссийских имеют и какая на них по тому должность лежит";

2. "Со всех прав какой они долг по званію своему в отправленіи команды в военных и земских делах имеют по каким указам гетьманским универсалам" [7]. Отже, зміст документу зводився до з'ясування функцій і компетенції Гетьмана і полковників.

У відповіді Похідної Генеральної військової канцелярії зазначалося, що в юридичних документах "нет точности описанія должности полковничей", однак ця посада існувала ще до приєднання України до Росії. Згідно з давніми традиціями, роз'яснювалося далі, "в своем полку суд и расправу в военных, земских и городских делах с полковою старшиною отправляют по правах, а над казаками и чиновниками козацькими суть действительные командиры и по военным делам командирские и другие распорядки с повеленія гетманского делают по своему рассмотренію". До гетьманування І. Самойловича полковники своєю владою полкових старшин і сотників "производили", а після указу Петра I 1715 року "Отдано тое на рассмотрение гетманское". Крім того, згідно з гетьманськими статтями та існуючими звичаями "в случаи какого к обществу касающегося дела они же, полковники, собираются к гетману и призываются з старшиною на совет" [8].

Однак повноваження полковника не обмежувалися окресленими у цьому короткому роз'ясненні.

Основним обов'язком полковника залишалися комплектування і спорядження козацького війська, командування ним у поході тощо.

Полковник дбав про охорону полкової території, особливо порубіжної, та збирання відомостей про пересування і можливі дії ворожих сил. З цією метою формувалися козацькі сторожі.

Під керівництвом полковника укріплювалися міста, насамперед полкові адміністративні центри. Полковник широко користувався правом надання

земельних наділів за багаторічну службу насамперед полковій старшині, тобто платили не грошима, а землею. Поступово такі надання одержували не лише військовослужбовці, а й духовенство і цивільні шляхтичі – приятелі чи потрібні полковнику люди. Однак, необхідні були підтвердження гетьмана чи царя.

До компетенції полковника входило також надання дозволу старшині, шляхтичам, духовенству засновувати слободи й хутори на порожніх землях, будувати млини тощо. Слід зазначити, що за Б. Хмельницького полковники користувалися доходами з мельниць і отримували (після 1654 р.) по 300 злотих (60 руб.), а при Ю. Хмельницькому – “жалованье из налогов на мещан и крестьян по 100 руб. “по мельнице” [9]. Так, своїм універсалом від 1 грудня 1653 року ніжинський полковник Іван Золотаренко дозволив будівництво млина на річці Сеймі і Нових Млинах “... позволилем мѣти млынѣ новобудованый в Новыхъ Млинахъ на Сейму, в котором млинѣ колос двѣ, а меновите велебнымъ господинамъ отцомъ законникомъ монастира Нѣжинского, с которого то млына виживенье маот мѣти (выше) меновите законники безъ жадной перешкоди, где и писанье наше далисмо з подписомъ руки ы притисненьемъ (печати)...” [10].

До функцій полковника також відносилось підтвердження чи відхилення права спадковості на маєтності померлих старшин і шляхтичів до узаконення права спадкоємців на їх володіння, розподілення майна між спадкоємцями, призначення опіки тощо.

Контролював полковник й акти купівлі-продажу землі, що обов'язково скріплювалися його підписом.

При всій цій різноманітності повноважень, звичайно не обходилося і без зловживань, на що вказує універсал Богдана Хмельницького про заборону чинити утиски ніжинським міщанам від 1 серпня 1650 року: “... Паномъ полковникомъ, сотникомъ, атаманомъ, висилкомъ вшеляким од нас в Сѣверъ кожного часу высланим, до вѣдомости подаемо, иж дошло нас вѣдати, же розніе в справахъ воисковыхъ в тамтє край захавши в мєсте его к[оролєвскої] милости Нѣжине незвичайнє в стацияхъ податки витєгают и в напояхъ рознєе утяженя и иннєе эксцєсси пополняют...” та універсал від 10 серпня 1650 року ніжинському полковникові і старшині про припинення бунтів і безчинств шляхетських маєтностей: “... дошло нас вѣдати , что великие бунты у вас и своя воля починаетца: паномъ шляхте, подстаростьям и урядомъ великие бесчєстья чините, на них же грозитєся, и похваляетєся и у крестьянъ панскихъ силою отнимаєте мелницы откупные, [в] доходы панские вступъ себѣ чините, а сверхъ того вольность себѣ сказываєте...” [11].

Отже, до правових засад гетьманської та полкової адміністрації належали різноманітні напрямки діяльності та сфери контролю.

Які ж джерела права переважали в цей час ?

Серед джерел права середини XVII – XVIII ст. досить помітне місце належало звичаям. Вони виникали та оформлялися у ході еволюції господарчо – побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті “давні” норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин. Сукупність правил, обов'язкових до виконання нарівні із законом, а в разі їх порушення – до покарання, схожого з вироком законодавчих органів, і являла собою звичаєве право. Його повнота перебувала у прямому взаємозв'язку з паралельно діючим законодавством у країні (чи окремому регіоні), що не встигало або не могло з різних причин на той час

охопити ту чи іншу сферу суспільного співжиття. Тому поширення законодавства відповісно звужувало на місцях функції звичаїв. Коли останні не суперечили інтересам суспільної верхівки, їм, як правило, надавалась сила закону [12].

Еволюція соціальних відносин поступово змінювала значення звичаєвого права. Дедалі більшої ваги набували писані законодавчі акти. Так, у XVIII ст. форма виборності, “за звичасм”, на вищі та середні адміністративно-військові посади в полках на загальних радах вже фактично “канула в Лету”. Нерідко ранги стали переходити в “спадщину” від батька до сина або займались за прямим призначенням гетьмана чи російського царя. Наприклад, заможна родина старшин Горленків утримували протягом десятиліть полкову і сотенну владу в Прилуцькому полку. Петро I за власним бажанням призначив з “великоросіян” полковником Ніжинського полку П. Толстого [13].

Слід згадати і про наявність на території Ніжинського і Прилуцького полків й так званого церковного звичаєвого права. Під ним розумілась сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого закріплення, але їх обов'язково дотримувались у житті люди: “побоюючись кари і гніву господнього”. В християнській церкві виникнення “традицій”, що підтримувалися повсюдно, також не мали для себе “офіційних” письмових підстав. Фактично переказ чи звичай ставали єдиним керівним началом при вирішенні таких церковно-практичних питань, про які нічого не було сказано в Новому Завіті. Ці норми протягом тривалого часу підтримувалися лише завдяки силі “звички”, що мала неабияке значення в церковно-юридичній практиці.

Визвольна війна середини XVII ст. формально не скасувала попередні писані й функціонуючі нормативні акти права: Литовський Статут 1588 р., “Саксонське зеркало”, “Порядок”, так звані кормчі (церковні) книги тощо.

Різноманітність джерел права за реальних умов неодноразово допомагала більш впливовій чи спритнішій людині у власних інтересах повертати хід судової справи. Панувала довільність у тлумаченні юридичних норм. Нерідко суд, застосовуючи до злочинця німецьке право, за яким належало суворо покарати винного, потім вдавався до Литовського Статуту чи звичаєвого права і значно полегшував вирок (або навпаки). Характерний випадок стався в 1761 році, коли магістрат м. Ніжина звернувся до гетьмана зі скаргою на дії Генеральної військової канцелярії, яка прийняла рішення щодо угідь городян не за магдебурзьким правом, як мало бути, а Литовським Статутом. Магістратські урядники, зокрема, звернули увагу на те, що 1 артикул 7 розділу Статуту твердив: кожний власник маєток, успадкованих від батька чи матері, куплених або “вислужених”, має право відчужувати їх продажем, даром, записом іншій особі, минаючи своїх дітей і родичів. Між тим за магдебурзьким правом ніхто не міг віддати “дедизної” землі, коли на те не було згоди спадкоємців. Таке відчуження юридично вважалось недійсним. Відповідно до 14 артикула 5 розділу Статуту материнський маєток мав успадковуватися рівноправно як синами, так і дочками, а батьківський – тільки по чоловічій лінії. На протигагу цьому, за магдебурзьким правом, останній однаково міг переходити і до синів, і до дочок. Для остаточного вирішення цієї справи гетьман прийняв спеціальну постанову і направив її в Генеральну військову канцелярію, де, між іншим, наказувалося: в “привілейованих” містах скрізь судити лише за “магдебурією” [14].

Крім того, треба враховувати і той факт, що в міських і сільських громадах досить міцним залишався суд (осуд) "спільників", що також не завжди відповідав писаним законам. Община з іноземних переселенців часто дозволялося взагалі судитись окремо, за нормами, притаманними тільки їм. Так, гетьман Іван Самойлович універсалом від 28 червня 1672 р. підтвердив давній дозвіл грецьким купцям Ніжина в торгових справах між собою опиратись на власне судочинство. Приблизно те ж саме знаходилося й в універсалі від 28 листопада 1675 р. Причому такий порядок зберігався і протягом наступного століття, бо, в 1753 році до цих документів повернулася Генеральна військова канцелярія при розгляді статусу грецької общини [15].

Однак, як би там не було, Литовський Статут, "Саксонське зеркало" і "Порядок" поступово стверджувалися у судовій практиці й вже в XVIII ст. визначилися як обов'язкові в більшості офіційних документів. Саме в такому аспекті про них йшлося в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р. у зв'язку з необхідністю здійснити переклад різних "книг правних" на "русске наречіє" [16].

Отже, на території Ніжинського і Прилуцького полків існувала справжня мозаїка права. Проте одним з головних джерел його, без сумніву, був Литовський Статут.

Таким чином, норми звичаєвого права, як про це свідчать документальні матеріали, охоплювали практично всі прошарки людної й проникали в найвищі сфери тогочасного буття.

Слід відмітити, що у ході визвольної війни гетьманський уряд на території новоствореної національної держави формально не відмінив попередні писані нормативні акти: Литовський Статут, "Саксонське зеркало", "Порядок", так звані кормчі (церковні) книги тощо. Разом з тим, досить часто в судочинстві застосовувалися положення магдебурзького права.

З середини XVII до кінця XVIII ст. в судових процесах на них продовжували покладатися або ж безпосередньо брати до уваги їх положення. При цьому спостерігалася явна довольність у тлумаченні юридичних норм, підміна одних іншими за схожих випадків, що нерідко залежало не тільки від професійної компетенції суддів, а й від їх особистого бажання. Проте названі кодекси, незважаючи ні на які суб'єктивні фактори, з часом утвердилися в судовій практиці і здебільшого визнавалися обов'язковими. Одним з найголовніших джерел права, без сумніву, був Литовський Статут, а саме редакція 1588 р., як найбільш досконалий з правничого боку і технічно відпрацьований.

Література :

1. Ростовська О. Ніжинський козацький полк // Сіверянський літопис. - 1999 - № 3 - С. 95 - 98.
2. Олександр Уривалкін. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть. - К., 2001. - С. 12.
3. Уривалкін О. М. Сторінки історії Ніжинщини / з найдавніших часів до середини XVII століття / - Ніжин, 1998. - С. 125 - 132.
4. Олександр Уривалкін. Загадки історії. - С. 38.
5. О. Уривалкін. Історія Ніжинського полку. - К., 2001. - С. 13.

6. Універсали Богдана Хмельницького / За ред. В. Смоля – К., 1998. – С.92.
7. Дашкевич Я. Гетьманська Україна. Полки. Полковники. Сотні: Лівобережжя // Пам'ятники України. – 1990. – С. 2-3.
8. Там же. – С. 3.
9. О. Уривалкін. Історія Ніжинського полку. – С. 15.
10. Універсали Богдана Хмельницького. – С. 106 – 112.
11. Там же. – С. 177 – 178.
12. Олександр Гуржій. Українська козацька держава у другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996. – С.123.
13. Там же. – С.129 – 131.
14. Там же. – С. 146 – 150.
15. Там же. – С. 153.
16. Там же. - С. 163 – 170.

О.В.Желіба

Графічні і духовні попередники герба Війська Запорізького “козак із самопалом”

Як кожна корпорація Європи кінця Середньовіччя та початку Нового часу, козаки мали свій прапор та печатку, де розміщувався власний герб. Даний герб у лаконічній формі виявив зміст всіх сподівань та прагнень не лише козацького стану, а і всього українського народу, він був наскільки рідним, зрозумілим, простим, що став символом козацького стану, козацької нації, козацької держави, козацької епохи. Цей герб – “козак із самопалом”.

Характерна особливість символіки полягає в тому, що кожен новий знак має духовного і графічного попередника. Таких попередників повинен був би мати і герб Війська Запорізького. Спробуємо їх знайти.

Козацтво – військовий стан, який зі зброєю в руках повинен захищати своїх співвітчизників. Подібну функцію у середньовічній Європі виконувало лицарство. Отже, спробуємо знайти витоки “козака із самопалом” на батьківщині геральдики – в Європі. Чи зображували лицарі себе на своїх гербах і печатках так, як зображували козаки себе на своїх клейнодах? На гербах цього не зустрічаємо, адже головна мета герба була вирізнити власника, а не уподібнювати його іншим. Але на печатках XIII – XV століть у європейських королів і сеньйорів часто фігурує символ “лицаря на коні” (далі “лицар”) [1], який уособлював власника печатки і підкреслював його належність до лицарського стану. Іконографія зображення цих печаток дуже подібна: лицар на коні у повному обладунку прикривається щитом і заносить для удару меч; на щиті і попоні коня (коли вона є) розміщуються геральдичні знаки власника.

Отже, це символ людини із лицарського стану, вояка, що мчить на зустріч ворогові. Це також втілення ідеалу лицаря у європейському розумінні: сміливця, який мчить у пошуках пригод та слави.

На початку XIV століття символ “лицаря” проникає і в Східну Європу. Збереглася печатка Юрія Львовича, що використовувалася також і Юрієм Болеславом [2]. На одному із боків бачимо модифікованого європейського

“лицаря”. Різниця в іконографії: кінь не скаче, а швидше іде; у руках лицаря не меч, а спис, який до того ж не занесено для удару. Виходячи з цього, цей знак мав символізувати належність власника до лицарського стану, воюка, що вартує свою землю (символами варті можна назвати зорі на небі, відсутність оголеного меча як зброї ближньої дії, мінімум динаміки). Як бачимо, на українських землях “лицар” втрачає агресивність, що відповідає ідеалу лицаря в українському розумінні: патріота, який охороняє свою землю від ворогів.

Можливо, коли б не перевівся рід Романовичів на Галицько-Волинських землях, “лицар на варті” міг би стати символом України: оригінальна іконографія, зрозуміла та популярна ідейне навантаження.

На початку XIV століття “лицар” з’являється і в молодій Литовській державі, яка теж була спадкосмицею Русі [3]. Печатки з даним зображенням були широко вживані членами великокнязівської династії Гедиміновичів, а з часом “лицар”, отримавши назву “Погоня” замінює родовий герб династії “гедимінові стовпи” (“стовпи” також були витіснені литовським “хрестом” зі щита “лицаря”). При цьому меч займає класичне положення над головою воюка. Отже, герб став символом династії (а потім і держави), яка претендує на перемогу, яка розширює свої володіння (лицар жене переможеного ворога).

Можливо, коли б Литва затримала б за собою Україну на більш тривалий час, то “Погоня” стала б нам таким же рідним гербом як і білорусам.

В кінці XIV століття “лицар” проникає на терени Північно-Східної Русі, де вживається на печатках місцевих княжих родів [4]. При цьому виникає багато модифікацій: меч може замінюватись списом, під ногами коня може бути переможений ворог у вигляді змія. Щит на даних зображеннях відсутній, оскільки власних гербів князі не мали і зображувати на щиті було нічого.

Поступово виділилася Московська династія, яка закріпила за собою як герб воюка, що вражає списом змія. Це був символ перемоги Великого князя над лютим ворогом (змія – знак кочовиків-нападників). Московський “лицар”, подібно галицькому, теж є символом захисника рідної землі, але вже в бою, що перемагає злого ворога. Претензія на перемогу, агресивність зближує московського “лицаря” з “Погонєю”.

Можливо, якби Московії вдалося захопити українські землі раніше, то автохтони могли б перейняти символ змієборця як близький за духом до захисника.

Тому на той час, коли постала проблема самовираження козацтва в символіці, у Східній Європі вже була поширена ідея зображення власника на печатці. Саме ця ідея лягла в основу творення герба “козак із самопалом”.

Зважаючи на це, можливо не потрібно відкидати категорично думку Г.Грабянки про пожалування герба запорожцям польським королем, [5] адже хто як не він знав дану традицію самовираження.

Можна виділити такі причини, що козака не посаджено на коня такі: по-перше, переважну більшість козацтва становила піхота; по-друге, піхотинець ставав контрастом своїм природнім ворогам татарам (можливо, на противагу татарській традиційній шаблі у козака і з’явився самопал); по-третє, піший козак іконографією віддалено нагадував архангела Михайла, одного із найбільш популярних християнських покровителів козацтва та України.

Позбавлення козака коня вплинуло на зовнішню динаміку зображення (з попередніх зображень її передавав в основному рух коня), але внутрішня динаміка при цьому збереглася. Її вдало передає у своїх віршах Григорій Грабянка:

*Войска Запорозького воин знаменитій
Вооружен бодрствует отчизну хранить,
А ще и врагов, коих не зрить перед собою,
Обаче, – оружие готове до бою [6].*

Чому на на козачі печатках зображувався простий козак, а не гетьман, як глава козацтва? Мабуть тому, що власником печатки вважалося все товариство, а не окрема особа. Так зображення підкреслює демократичність корпорації. Тенденція до перетворення “козака” на печатці у “старшину” була: жупан прикрашався багатим візерунком, але остаточних змін так і не відбулося.

Поява самопала на гербі (в геральдиці найпоширенішою є холодна зброя) могла бути зумовлена рядом причин: по-перше, широкою популярністю вогнепальної зброї серед козаків (гармати вважались клейнодами козацтва!); по-друге, благородною зброєю вважалася тоді холодна, а мушкет підкреслював, що козацтво не є класичним лицарством; по-третє, мушкет був контрастом шаблі, як головній зброї татар і польських шляхтичів.

Отже, “козак із самопалом” є уособленням свого власника – козацтва, це символ військової корпорації (шабля при боці – символ лицарства), яка охороняє рідну землю від ворога. Поступово до даного ідейного значення були додані інші, які були пов’язані із образом козацтва як стилю життя. Так герб Війська Запорозького став уособлювати: політичну і економічну свободу, демократію, християнські чесноти, аскетизм, самопожертву, військову звитягу, веселу вдачу тощо.

Популярність і сильне символічне навантаження герба “козак із самопалом” стали причиною появи статті 20 Конституції України, де зазначається, що “Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням ... герба Війська Запорозького...”. На жаль, авторами сучасного проекту Великого Герба України дана стаття ігнорується, оскільки козак, поданий в проекті як герб Війська Запорозького, не відповідає йому ні іконографією, ні кольорами і, фактично, є новим гербом. Так, на запорозькому гербі козак повернутий корпусом в протилежний від проектного бік (через це фігура козака в проекті є неприродною), в оригіналі він має демократичний червоний, а не золотий, багатозначний, як у авторів, жупан. Крім того, жупан з візерунками фігурував на гербі при тих гетьманах, які прагнули встановити своє одноосібне правління, обмежити козацьку демократію. То невже хтось в Україні хоче встановити одноосібне правління?

У підсумку варто сказати, що витоки “козака із самопалом” сягають як пластів Русі, так і зачіпають глибини Європейської знакової традиції.

Література :

1. Введение в специальные исторические дисциплины. – М., 1990. – С. 43.
2. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення стародавньої держави до кінця XVI ст. – К., 1996. – С. 135.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 135.
4. Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995. – С. 27.

5. Каменцева Е.Н., Устюгов Н.В. Сфрагистика и Геральдика. – М., 1963. – С. 80–81, 108.
6. Панченко В.О. Соборний герб України. – К., 1993. – С. 19.
7. Гречило А. Прапори і герби українськокозацтва // Вісті комбаната. – 1993. - № 3. – С. 52.

М.О.Луняк

Характеристика правового статусу українських міст у складі Російської імперії

XVIII ст. характеризувалося посиленням Російської імперії. Поступово, але неухильно, проводилася уніфікація законодавства, централізація управлінського апарату. Для України це означало поступове звуження автономії, скасування традиційних прав і привілеїв. Царська влада всіляко намагалася привести українські землі до положення, яке займали інші російські території. Особливо цей процес посилювався за царювання Катерини II (1762 – 1796), коли централізаторська тенденція стала домінуючою.

Активізація торгівлі і ріст промисловості значно посилилися вже після скасування внутрішніх митних податків у 1754 році ще за часів правління Єлизавети I. У II половині XVIII ст. Україна все більше перетворюється на суттєвий додаток всеросійського внутрішнього ринку. Серед всіх регіонів імперії саме Лівобережна і Слобідська Україна були покриті найгустішою мережею ярмарків. Найбільшим серед українських ярмарків був Ніжинський, котрий влаштувався тричі на рік і тривав два тижні. Тут можна було придбати товари з усього світу: французькі панчохи і турецький тютюн, грецьке вино й тульське залізо, астраханську рибу й кримську сіль. Нерозпродані товари розвозилися по меншим ярмаркам, одним з яких був оспіваний Гоголем Сорочинський ярмарок. Традиційними товарами українських купців були збіжжя, сіль, скло, дьоготь, худоба, коні тощо [1].

Великою завадою для проведення централізаторської імперської політики був традиційний автономний устрій України, зокрема магдебурзьке право українських міст. На кінець XVIII ст. його зберегли 11 міст України: Київ, Чернігів, Стародуб, Ніжин, Переяслав, Погар, Мглин, Козелець, Остер, Полтава і Новгород-Сіверський. Ці міста вважалися привілейованими і були практично незалежними від урядової влади. Вони мали своє самоврядування, судочинство, податкову систему, право власності на землю й користувалися пільгами у ремісництві й торгівлі. Хоча всю владу у містах тримала місцева олігархія, формально, міські урядовці (війт, бурмистри, райці та ін.) вважалися виборними. Лише київський війт затверджувався царем. Решта затверджувалися безпосередньо гетьманом. Війти й бургомистри обиралися на невизначений строк, і дуже часто довічно, райці – лише на один рік, хоча й це було формальністю, оскільки міські вибори, як правило, завжди мали передбачуваний результат, а посади міської старшини в певній мірі можна вважати спадковими [2].

Звичайно, магдебурзьке право, свободи і привілеї деяких міст стояли на заваді розвитку єдиного господарського механізму Російської імперії. Зміцніла

царська влада наприкінці XVIII ст. була спроможна вже ліквідувати ці привілеї. Скасування гетьманства у 1764 р. означало початок цього процесу. А далі, покінчивши з Запорозькою Січчю (1775 р.), уряд Катерини II провів на Лівобережній Україні губернську реформу, яка остаточно поховала залишки її автономного устрою й державності, здобутих ще за часів Богдана Хмельницького. На початку 1780-х років було скасовано адміністративний розподіл України на полки та сотні, їх замінили намісництва, губернії й повіти. Козацькі полки увійшли до складу регулярної армії. Козацька старшина здобула права і привілеї російського дворянства. Щоб знищити навіть згадку про автономію України, всі військові регалії (прапори, печатки і т.д.) були за наказом Катерини II вивезені до Петербургу [3].

З метою уніфікації міського управління в 1785 р. Катерина II видає "Грамоту на права й вигоди містам Російської імперії" ("Жалування грамота містам"). Мешканці міст були розділені на 6 розрядів (сюди не потрапили селяни), в основу яких було покладено майновий і становий цenz. "Жалування грамота містам" докладно регламентувала життя міст імперії. Вона в значній мірі звела до купи привілеї, якими користувалася верхівка міського населення у попередній час і сприяла подальшій уніфікації статусу міст Російської імперії. Функції міського самоврядування були обмежені, значно скорочена фінансова база міст. Міська верхівка почала перетворюватись на складову частину чиновницько-бюрократичного апарату [4].

Коротке правління Павла I (1796-1801) залишило по собі недобру згадку. Вихований у душі казарменої муштри, Павло I прагнув і в адміністративній сфері впровадити жорстку військову дисципліну. Всі державні чиновники були зобов'язані носити форму (мундир) встановленого зразку. Побутове життя міст було також влаштоване на військовий манер. Павло I намагався знищити будь-яку згадку про свою матір, тому, наприклад, місто Катеринослав він перейменував на Новоросійськ. Лише після смерті Павла I місту повернули першопочаткову назву. Змова найближчого оточення Павла I, яка завершилася його вбивством, поклала край цим непослідовним, а, інколи, й не зовсім зрозумілим соціальним експериментам. Саме тому, Олександр I, ледве зійшовши на престол декларував повернення до порядків своєї бабусі – Катерини II.

Правління Олександра I (1801 – 1825) ознаменувало найбільше розширення кордонів імперії і міцність феодално-кріпосницького ладу. Централізація країни була вже фактично закінчена. І хоча значного впливу на життя міст Олександр I не створював, міста все більше втрачали свою самостійність від державної влади. Постійно зростала кількість державних установ у містах, посилювався поліцейський контроль, міська верхівка остаточно злилася з чиновницько-бюрократичним апаратом. Зростання купецького стану й розширення мережі підприємств знаменувало народження капіталістичних відносин, що незабаром мало привести до конфлікту з відживавшим феодално-кріпосницьким ладом. Визначальна роль серед міст все більше переходить до великих торговельних і промислових центрів (Київ, Харків). Новонароджені міста, розташовані на перехресті торговельних шляхів відчувають небачений ріст (н-д, Одеса). Разом з тим, відбувається втрата престижу тих міст, які опинилися на узбіччі від торговельних шляхів (н-д, Новгород-Сіверський). Їх зростання відбувається дуже й

дуже повільно. За таких умов, вже в першій половині XIX ст. старовинні привілеї українських міст розглядалися як пережитки минулого, анахронізм [5].

Остаточна втрата правової окремішності українських міст пов'язана з правлінням Миколи I (1825-1855). Три десятиріччя його царювання перетворили Російську імперію на справжнього "жандарма Європи". Внутрішнє життя країни зазнало найбільшої регламентації. Централізована влада була повністю зосереджена в руках імператора. Громадське життя величезної імперії знаходилося під невисупущим контролем спеціально створених служб царя (найбільш відома – III відділення в.й.і.в. канцелярії.). З метою завершити остаточну уніфікацію правового статусу різних регіонів імперії (звичайно, й тут були деякі виключення, н-д, Польща, Фінляндія тощо), Микола I створив II відділення в.й.і.в. канцелярії, яке проводило грандіозну справу кодифікації імперського законодавства, що створювалося на протязі майже двох століть. Головним керівником цього процесу був колишній фаворит Олександра I М.М.Сперанський. Завдяки його титанічним зусиллям за кілька років було зібрано силу-силену різноманітних нормативно-правових актів, що діяли в різних регіонах імперії й нерідко суперечили один одному. В 1833р. всі діючі закони були відібрані, відредактовані й систематизовані, наслідком чого став 15-томний "Звід законів Російської імперії", що був визнаний єдиною підставою при вирішенні будь-яких адміністративних і судових питань. Кодифікація права практично остаточно уніфікувала правовий статус міст імперії [6].

Найбільш відомими провідниками політики царського самодержавства за Миколи I на Україні були генерал Д.Г.Бібіков (1792-1870) та князь М.А.Долгоруков (1792-1847). Обидва займали посади генерал-губернаторів. Бібікову підкорялася Правобережна Україна, а Долгорукову – Лівобережжя. Обидва генерал-губернатори пройшли так звану "аракчеську школу". Саме про них Великий Кобзар писав:

"Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Украиной правили..." [Шевченко Т.Г. Юродивий]

Особливо печальну славу здобув собі генерал Д.Г.Бібіков, котрого за його пристрась до військово-поліцейських методів Т.Г.Шевченко назвав капралом. За його розпорядженням державні посади могли займати лише "руські" (сюди включено не лише росіян, але й українців і білорусів, головною ознакою "руськості" була православна віра), щоб зменшити політичну вагу поляків (католиків). Все діловодство за наказом Бібікова було переведено на російську мову. Заохочувалося переселення росіян на Україну й купівля землі російськими дворянами. Бібіков проводив політику "обрусіння" України, і в 1840 р. Микола I висловив йому вдячність за "меры, предпріятыя к слиянню западного... края" з остальною імперією. Саме з ім'ям Бібікова пов'язано також скасування Литовського статуту й введення загальноросійського законодавства, а також ліквідація унії [7].

Проведення таких заходів було обумовлене репресивною політикою царизму після придушення польського повстання 1830-1831 рр. Ведучи боротьбу проти всього польського, царський уряд разом з тим нищив і українське. Вже 1831 р. було скасовано магдебургію, залишки якої ще лишалися в містах Лівобережної України.

В 1834р. Микола I звільнив з посади малоросійського військового губернатора князя М.Г.Репніна-Волконського (1778-1845), який майже два десятиріччя (1816-1834) керував Україною і ніби уособлював собою її певні автономістські традиції. Микола I не міг йому подарувати популярності серед українського шляхетства, що давало підстави звинувачувати князя в "українському сепаратизмі". До того ж його рідний брат С.Г.Волконський був декабристом [8].

З метою насадження російської культури на Україні в 1834 р. був відкритий університет св.Володимира у Києві. Йшов активний процес закриття католицьких костелів й перетворення їх на православні церкви. 1839 р. було ліквідовано унію. Сотні тисяч греко-католиків були змушені переходити в православ'я. Ліквідація в 1842 р. Литовського статуту, який вже традиційно вважався українським правом, фактично знаменувало остаточне знищення рештків національної самобутності українських міст. Було розформовано київську міліцію, що складалася з 2000 чоловік і утримувалася містом. Вони за традицією носили козацький одяг [9].

Таким чином, за правління Миколи I до середини XIX ст. українські міста на терені Російської імперії остаточно втратили елементи самобутності і зрівнялися в правовому відношенні з іншими містами імперії. Процес ліквідації правової окремішності українських міст розтягся майже на ціле сторіччя і завершився цілковитою уніфікацією міського управління і в Росії і в Україні. До речі, з середини XIX ст. з офіційних паперів починає зникати навіть сам термін "Малоросія", який до того вважався синонімом України і певною мірою відбивав її відмінність від інших частин Росії. Території України прийнято було називати Південно-Західним Краєм Росії.

Література:

1. Кафенгауз Б.Б., Павленко Н.И. Начало разложения феодального строя (втор. пол. XVIII в.) // История СССР. - М., 1967. - Т. 3. - С. 416-418.
2. Кулаковський В.М. Розклад феодально-кріпосницької системи і формування капіталістичного укладу (друга пол. XVIII ст.) // Історія УРСР - К., 1979. - Т. 2. - С. 387-388.
3. Ліквідація автономії України // Історія СССР. - М., 1967. - Т. 3. - С. 496-497.
4. Кулаковський. Назв. праця.- С. 388.
5. Мельник Л.Г. Міста України в першій половині XIX ст. // Український історичний журнал.- 1989.- №12.- С.49-56.
6. Дружинин Н.М. Массовое антикрепостническое движение и внутренняя политика царизма в 1826-1852 гг.// История СССР. -М.,1967. -Т.4. -С.276.
7. Национально-колониальная политика царизма и освободительная борьба народов России //Назв. праця. -С.378.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України. -К.,1992. -Т.2. -С.297-298.
9. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. - К., 1993. - С.108.

Реформи державних селян другої половини ХІХ ст. в Лівобережній Україні

Розбудова української держави потребує вирішення численних питань реформування економіки країни. Представники різних кіл і соціальних груп, від державних діячів до підприємців, у пошуках шляхів відновлення сільського господарства й економіки в цілому, вимушені звертатись до історичного досвіду. У таких умовах неминуче зростає інтерес до історії селянства взагалі і, зокрема, до реформ другої половини ХІХ ст., які започаткували порівняно швидкий розвиток продуктивних сил. Важливою їх складовою було улаштування побуту державних селян. Без ґрунтовного вивчення цього питання неможливо скласти повну уяву про селянські реформи того часу і всебічно зрозуміти соціально-економічний розвиток нашої країни.

У ході звільнення поміщицьких селян урядові органи влади готували реформи інших верств селянства. 5 березня 1861 р. Олександр II підписав указ про застосування основних засад "Положень" від 19 лютого 1861 р. по відношенню до всіх селян, що проживали на казенних землях [1]. У відповідності з указом в Міністерстві державних маєностей у березні того ж таки року розпочалося вироблення нового статусу державних селян. Однак, внаслідок розбіжностей в урядових колах з питань пореформеного побуту селян, вироблення законопроектів реформ затрималось на декілька років.

У той же час все частіше виникали різноманітні непорозуміння в управлінні державними селянами. Зріс потік скарг з місць в урядові органи влади. Вірогідно, внаслідок цього Олександр II зобов'язав уряд до кінця 1865 р. завершити роботу над окремим законопроектом по управлінню державними селянами. Пропонувалось покласти в його основу матеріали реформи П.Д. Кисельова 1837-1841 рр. і "Положення" від 19 лютого 1861 р. У листопаді 1865 р. проєкт отримав схвальну оцінку Головного комітету, 10 січня наступного року був затверджений на загальному засіданні Державної ради, а 18 січня – імператором.

Законом від 18 січня 1866 р. державні селяни передавалися з Міністерства державних маєностей у відомство загальних адміністративних органів, створених згідно з "Положеннями" від 19 лютого 1861 р. У процесі проведення реформи було вироблено проєкти нового адміністративного поділу, за якими змінювався склад мирових дільниць і волостей, що формувалися вже без врахування колишньої відомчої належності селян. Це дозволило скоротити на 63 одиниці кількість волостей і послабити податковий тягар селян, на яких було покладено їх утримання.

20 червня 1866 року Чернігівський, 25 червня Полтавський і 12 липня Харківський губернатори віддали розпорядження про передачу всіх матеріалів і документів стосовно державних селян з палат державних маєностей у губернські правління, губернські в селянських справах присутствія, губернські й повітові земські управи, з'їзди мирових посередників, поліцейські правління і судові установи [2].

Передача документації на місцях здійснювалась спеціально створеними в кожній мировій дільниці комісіями у складі мирових посередників, чиновників

відомства державних маєностей і губернських канцелярій. З прибуттям комісій у волості скликалися селянські сходи для оголошення розпорядження про реорганізацію волосного правління на основі ст. 40-147 Положення 19 лютого 1861 р. Склалися відповідні акти і кожному волосному правлінню видавався екземпляр закону від 18 січня 1866 р., яким відтепер мала керуватися місцева адміністрація [3].

В актах фіксувалась передача державних селян, майна за інвентарними описами, хлібних запасів у відомство загальних губернських і повітових та місцевих в селянських справах установ. До них заносилися і скарги селян на віддаленість сіл від волосного центру, незручність розташування волостей, а також прохання об'єднати волості або, виходячи з тих чи інших причин, виділити їх в окрему адміністративну одиницю.

У Чернігівській губернії робота комісії завершилась в кінці липня. 2 серпня губернатор повідомив Міністерство внутрішніх справ про завершення передачі державних селян у відання губернських і повітових в селянських справах установ. А 9 вересня міністр внутрішніх справ від імені імператора оголосив подяку чернігівському губернатору С.П. Голіцину за успішну підготовку і проведення реформи управління державними селянами [4].

В інших губерніях країни реформа здійснювалась повільніше. Незважаючи на закінчення шестимісячного строку, визначеного для її втілення в життя, вона ще тривала у багатьох губерніях. Через це 12 вересня з'явився указ Сенату про передачу державних селян у нове управління не пізніше 1 листопада 1866 р. 4 жовтня було завершено реформу управління в Харківській губернії. На Полтавщині її завершено, в основному, у липні-серпні місяці, а остаточно – 5 листопада 1866 р. [5].

Наступна реформа була пов'язана із земельним устроєм державних селян. Законом від 24 листопада 1866 р. за ними закріплювались земельні наділи, за які вони зобов'язувались сплачувати щорічний оброчний податок. Загальна його сума на Лівобережжі складала 2 094 348 крб. Відведена в користування селян земля і розміри податків за неї фіксувались у власницьких записках, запровадження яких регулювалось спеціальними інструкціями: від 27 червня 1868 р. для Харківської і від 15 грудня 1872 р. для Чернігівської і Полтавської губерній.

Введенню власницьких записів передували значні підготовчі роботи по відмежуванню селянських наділів від казенних, встановленню розмірів і оцінки землі та нарахуванню на цій основі оброчного податку. В Харківській губернії вони розпочалися у 1869 р., в Чернігівській і Полтавській – у 1873 р. У ході їх проведення виникло чимало питань, не передбачених діючими інструкціями. Нерідко вони вже вважались закінченими, але потім “відкривались” нові угіддя, які потребували нових вимірів і оцінки. Багато селянських земель були розміщені черезсмужно з поміщицькими і казенними угіддями, інші перебували у спільному користуванні кількох населених пунктів.

Земельні питання нерідко вирішувались у судових інстанціях. Це переважно пов'язувалось з визнанням права власності на землю. У місті Білопілля Сумського повіту 1262 дес., у селі Пригородок Каменний Лебединського повіту 82 дес. землі було визнано приватною власністю селян. Тільки в одній Харківській губернії було визнано приватною власністю і виключено із складу громадського наділу не менше 18,5 тис. дес. землі державних селян [6].

Після завершення землевпорядкувальних робіт здійснювалась розкладка оброчного податку. В Харківській губернії у зв'язку з проведенням ще раніше кадастрових робіт його розподіл був проведений у 1871 р. одночасно на всій території губернії. На Чернігівщині і Полтавщині цей захід здійснювався поетапно. Спочатку загальна сума оброку розподілялась між повітами, а потім, у міру завершення землевпорядкувальних робіт, між населеними пунктами.

Відразу ж після закінчення організаційних робіт розпочалося запровадження власницьких записів, які фіксували умови і взаємні обов'язки, що регулювали економічні відносини між державою і сільськими громадами. У кожному з них зазначалась кількість в громаді душ за X ревізією і загальна площа придатної й непридатної общинної надільної землі без розподілу на конкретні угіддя: сінокоси, пасовища, орні землі, ліси тощо. Так, 504 ревізьких душ селян села Володимирівки Городнянського повіту Чернігівської губернії отримали в користування 2 759 дес. придатної і 63 дес. непридатної землі [7]. Послання в одному документі економічних і демографічних показників уможливило всебічне вивчення землеволодіння державних селян.

У власницьких записах фіксувались також щорічні оброчні платежі за користування землею. Вони дають змогу проаналізувати ступінь експлуатації селян державою. Відмінною рисою власницьких записів була наявність в них відомостей про особливі прибуткові угіддя всієї громади: рибні ловлі, базарні площі, млини тощо. Ці відомості мали особливі примітки про спільне користування ними з селянами інших населених пунктів.

У документах вказувався також вид землекористування в сільській громаді: душовий чи подвірний. У спеціальних додатках до власницьких записів перераховувались нільги, що надавались громадам чи окремим селянам, із зазначенням терміну їх дії. У власницькому записі слободи Корбутівка Сосницького повіту Чернігівської губернії, зокрема, записано, що 6 відставних солдатів зовсім звільнялись від сплати оброчного податку [8].

Документація складалась у двох примірниках, скріплювалась підписом старшого чиновника і печаткою місцевого управління державних маєтностей. Один з них видавався на руки селянам, а другий – направлявся до архіву губернського правління. Виписки про розміри оброчного податку надсилались до казенної палати.

Дозволялось складання одного запису для декількох громад, якщо вони спільно користувалися угіддями. Але на практиці, як свідчать матеріали джерел, селяни кожного населеного пункту намагались отримати свої окремі власницькі записи. Тому вони готувалися переважно для кожної громади. Відтак не здається чимось дивним, що в селі Людків Новозибківського повіту, відповідно до кількості громад, було видано аж 11 власницьких записів [9].

Законодавство передбачало обов'язкове ознайомлення селян із змістом власницьких записів на сільських сходах, де вони затверджувались в присутності мирових посередників, чиновників Міністерства державних маєтностей і сторонніх свідків. Це фіксувалось у спеціальних актах, що складались на заздалегідь заготовлених типових бланках. Висловлені селянами зауваження фіксувались у протоколах до актів, які складались мировими посередниками. У них детально викладався зміст заяв селян стосовно низької якості землі, незручностей у землекористуванні, претензій громади на ті чи інші угіддя тощо.

Загалом у Харківському і Чернігівському обласних архівах нами виявлено понад 600 актів з протоколами. Повністю вони збереглися по Вовчанському, Ізюмському, Куп'янському, Лебединському, Старобільському і Сумському повітах Харківської губернії, Новозибківському і Сосницькому — Чернігівської, і стосувалися понад 210 тис. душ селян.

По Борзнянському, Городнянському, Козелецькому, Ніжинському, Чернігівському, Остерському повітах Чернігівської та Ізюмському Харківської губернії вони збереглися частково по окремих сільських громадах (107 громад, 7 тис. душ).

Наявність матеріалів стосовно 217 тис. душ державних селян, що становило 35 % від загальної їх кількості на Лівобережжі, дає підстави зробити певні узагальнюючі висновки.

У кожному двадцятому акті селяни висловили невдоволення. Найменше їх було в Сумському повіті — з 34 актів тільки в 2, Лебединському — з 83 актів у 3, Новозибківському — з 44 в 1.

Частіше за все скарги селян виникали через неправильні обміри наділів, що можна пояснити недбалістю виконання окремих чиновниками своїх обов'язків. Зауважень на цій основі було 13. На другому місці були зауваження, пов'язані з вимогою видати окремі власницькі записи — відповідно 7. У 5 випадках селяни вимагали виправити порушення під час перерозподілу землі між окремими домогосподарями. По 4 заяви містили в собі вимоги зазначити у власницьких записях спірні землі, змінити вид землекористування, виділити в наділ землю кращої якості. Ще в 4 випадках селяни не погоджувались з розмірами оброку, а в 3 — опротестували факт самого оподаткування землі. З невдоволення з'явилися через незручності в землекористуванні. Ще в 3 випадках селяни домагалися прирізки до наділу, а в 2 — визнання частини угідь непридатними внаслідок занесення пісками [10]. Скарги засвідчили недосконалість законодавства і не зовсім чітке його виконання на місцях.

Поряд з оскарженням власницьких записів селяни зверталися з проханнями прирізки землі. Ст. 14 інструкції від 31 грудня 1867 р. це передбачалось під час пред'явлення протоколів кількості землі чи власницьких записів. При вирішенні цих заяв старші чиновниками з видачі власницьких записів і губернатори радились з Міністерством державних маєностей.

Якщо селянам відмовляли у прирізці землі, то вони могли безпосередньо звертатися до Міністерства з цього приводу. Перш ніж прийняти відповідне рішення, проводилась значна робота по вивченню суті заяви. Міністерством робився запит до місцевих органів влади з вимогою представити обґрунтовані думки по кожній з них.

У всіх розглянутих нами представленнях старших чиновників оцінка заяв залишилася незмінною і висвітлювалась з вигідного їм боку. Отже, у процесі вивчення кожної справи на одній шальці терезів була заява селян, а на іншій — обґрунтовані пояснення місцевих урядовців. Відтак центральними органами прохання селян переважно відхилялись.

З виявлених 44 заяв про прирізку землі Міністерство державних маєностей задовольнило всього вісім, з них половину внаслідок "незначущості прохання і незначної прибутковості угідь". В інших чотирьох випадках було дозволено прирізати землю з огляду на важке економічне становище селян [11].

Під час запровадження власницьких записів через малі розміри наділів та збільшення платежів на селі проявились глибокі протиріччя, свідченням чому були численні невдоволення селян, які іноді набували форми активного протесту. Найбільш поширеними з них були відмови підписувати записи і непокоря розпорядженням органів влади. Протягом першої половини 70-х рр. зафіксовано заворушення селян в 29 населених пунктах з населенням близько 18 тис. чоловік. В окремих випадках для їх припинення було застосовано військовою силу.

Запровадження власницьких записів на Лівобережжі, у зв'язку з проведенням межових робіт, закінчилось пізніше, ніж в інших губерніях України, аж на початку 1893 р. Загалом за 600 тис. душ селян було закріплено понад 2750 тис. дес. землі.

Аналіз селянського надільного землекористування, що склалося в процесі запровадження власницьких записів засвідчив помилковість тверджень деяких дослідників про прирізку державним селянам Чернігівщини і Полтавщини відповідно 2,6 і 2,3 дес. землі на душу. В цілому їх середній душевий наділ збільшився в Чернігівській губернії на 0,6 дес., Полтавській – на 0,4 дес. землі.

Вивчення матеріалів власницьких записів, які охоплювали 191 970 душ державних селян (близько 30 % загальної кількості), засвідчило велику строкатість у розміщенні земельного фонду між окремими сільськими громадами: найбільша кількість селян – 133 158 душ або 69 %, отримали середні наділи від 2 до 5 дес. Дещо меншою була питома вага громад, в яких селяни користувалися від 5 до 8 дес. на душу. У них нараховувалось 34 942 душ або 18 % від загальної кількості селян. У той же час, 20 760 душ селян або 11 % отримали наділи меншими за 2 дес. [12].

Одночасно державні селяни за законом від 13 липня 1873 р. надіялися лісовими наділами, розміри яких значною мірою залежали від наявності лісу. Нерідко через його віддаленість, низьку якість чи елементарну необізнаність вони відмовлялись від наділів. Загалом ліс отримали близько 70 % селян, середній наділ яких склав 0,45 дес. на душу, що було вдвічі менше визначеної законодавством 0,8-1 дес. норми, необхідної в тих умовах для ведення господарства.

Завершальним етапом реформ державних селян стало реформування їх оброчного податку у викупні платежі за законом від 12 червня 1886 р. Загальна сума платежів в Лівобережній Україні склала 3 706 464 крб., що перевищувало оброчний податок на 1 714 671 крб. або на 46 %.

Розподіл викупних платежів між повітами Міністерством фінансів був проведений директивним методом, який не враховував всього багатоманіття місцевих умов. Чим меншим був середній розмір наділу державних селян у повіті, тим вищими були викупні платежі за десятину землі. Це пояснювалось тим, що в основу викупу було покладено не стільки кількість і прибутковість землі, скільки розміри оброчного і подушного податків, що до цього сплачувались селянами.

З метою більш рівномірного розподілу викупних платежів чиновники губернських присутствій могли змінювати їх розміри в окремих місцевостях, але загальна сума по кожній губернії мала залишатися незмінною. У Харківській губернії діяльність чиновників полегшувалась завершеністю землевпорядкувальних робіт, внаслідок чого зміни були незначні. В Полтавській і Чернігівській губерніях на основі більш точних підрахунків кількості і прибутковості землі в 15

повітах на було зменшено 34 480 крб. розміри платежів за рахунок перекладання грошової різниці на інші місцевості [13].

Визначені для кожного повіту викупні платежі розподілялись між сільськими громадами спеціально сформованими комісіями у складі місцевих податкових інспекторів і чиновників повітових у селянських справах присутствій. Комісії по черзі прибували в кожну волость, де з урахуванням умов господарського життя селян встановлювали оклади платежів. При цьому враховувались заяви і пропозиції селян, що дозволило зробити більш рівномірний їх розподіл. Так, у 22 громадах Чернігівського повіту розміри платежів, з огляду на занесення пісками частини угідь, було зменшено на 30 % [14].

Уточнені розміри викупних платежів оголошувались селянам на сільських сходах, про що у власницьких записках робились відповідні записи, які по суті стали остаточними документами викупної операції.

У зв'язку із встановленими Міністерством фінансів обмеженнями змін розмірів викупних платежів, які не повинні були перевищувати такі в колишніх поміщицьких селян сусідніх населених пунктів чи суму оброчного і подушного податків, не завжди вдавалося досягти рівномірного їх розподілу. Аналіз матеріалів власницьких записів засвідчив, що в окремих місцевостях вони суттєво відрізнялися. Селяни малоземельних населених пунктів сплачували за десятину землі в середньому в 1,5 раза більше, ніж у багатоземельних [15]. Цим закріплювалась нерівномірність оподаткування сільських громад і окремих господарств, внаслідок чого оклади платежів для багатьох селян виявились не під силу.

З переведенням на викуп, селяни отримали право шляхом дострокових внесків викупити наділи і стати їх власниками, чим, внаслідок відсутності достатніх грошових коштів, змогли скористатися лише деякі з них. Загалом державними селянами Лівобережжя до 1903 р. було викуплено всього близько 5 тис. дес. землі. [16].

Селяни мали стати повними власниками землі після завершення сплати викупних платежів. Але революція 1905-1907 рр. прискорила вирішення цього питання. Указом від 5 листопада 1905 р. річні оклади викупних платежів колишніх поміщицьких, державних і удільних селян з 1 січня 1906 р. зменшувались наполовину, а з 1 січня 1907 р. сплата їх зовсім припинялась, що означало остаточне завершення улаштування пореформеного побуту державних селян.

Література :

1. Полное собрание законов Российской империи II. - Т. XXXVI. - № 36 713.
2. Російський державний історичний архів (далі - РДІА), ф.1291, оп.66, спр.14, арк.94; спр.57, арк.32; Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО), ф.807, оп.1, спр.1752, арк.113.
3. РДІА, ф.1291, оп.66, спр.17, арк.96.
4. Черниговские губернские ведомости. - 1867. - 22 янв.
5. Державний архів Російської федерації, ф.109, оп.206, спр.170, арк.99; РДІА, ф.1291, оп.66, спр.14, арк.144; спр.51, арк.33.
6. Підраховано за: РДІА, ф.573, оп.18, спр.27 377, арк.2-93; оп.21, спр.784, арк.3-6.

7. ДАЧО, ф.137, оп.1, спр.420, арк.1-3.
8. Там же, ф.169, оп.1, спр.331, арк.17.
9. Там же, ф.137, оп.2, спр.43, арк.313-371.
10. Підраховано за: Державний архів Харківської області (далі - ДАХО), ф.16, оп.1, спр.2819, 2844, 2906; ф.41, оп.1, спр.34, 146-150, 162; оп.2, спр.21, 22; ДАЧО, ф.137, оп.1, спр.417-497; оп.2, спр.1-69, 71; ф.169, оп.1, спр.330, 331; ф.185, оп.1, спр.33; Відділ державного архіву Чернігівської області у м.Ніжині (далі - НВ ДАЧО), ф.1120, оп.1, спр.105, 121.
11. РДА, ф.381, оп.21, спр.501, арк.1-377; оп.46, спр.134, 137, 154, 156; ф.396, оп.1, спр.490, арк.2-12.
12. Підраховано за: РДА, ф.381, оп.21, спр.501; ДАХО, ф.16, оп.1, спр.2819; ф.41, оп.1, спр.152, 169; ф.534, оп.1, спр.8; ДАЧО, ф.137, оп.1, спр.417-497; оп.2, спр.1-69, 71; ф.169, оп.1, спр.330, 331; ф.807, оп.1, спр.2417; НВ ДАЧО, ф.1120, оп.1, спр.121.
13. РДА, ф.573, оп.20, спр.709, арк.31-33; ДАХО, ф.31, оп.142, спр.1929, арк.1-48; ДАЧО, ф.143, оп.1, спр.605, арк.450-701.
14. РДА, ф.573, оп.20, спр.605, арк.33; ДАЧО, ф.143, оп.1, спр.605, арк.700.
15. Підраховано за: ДАЧО, ф.137, оп.1, спр.417-496.
16. РДА, ф.573, оп.20, спр.784, арк.3-6.

А.В. Ващенко

Система адміністративного управління селянами після реформи 1861 р.

Система управління Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. мала досить складну будову і не була остаточно сформована. Активна законотворча діяльність уряду по упорядкуванню системи управління збіглася у часі із вагомими змінами у суспільному житті Російської імперії, що стали наслідком реформ 60-70-х рр. XIX ст. Такий радикальний крок, як ліквідація кріпосного права і надання селянам нового юридичного статусу – вільної людини (у розумінні свого часу), потребував цілого ряду змін в системі управління, перш за все, на місцях.

Важливим кроком на шляху ліквідації обособленості селянства, мало стати включення його до загальнодержавної системи управління. При вирішенні вирішення цього питання, було частково використано досвід управління державними селянами, а також досвід управління всередині общини, визнавши доцільність не лише збереження останньої, а й надання їй статусу одиниці, що мала органи самоврядування. В результаті вся різномірна за своїм етно-культурним та господарським розвитком селянська маса Російської імперії була зведена в розряд селян-власників і для них було створено станові органи управління.

В основу їх низової ланки було покладено принцип самоуправління в общині і тому вони отримали назву “селянське самоврядування”. Воно мало двохступінчасту будову. Перша ступінь – сільське самоуправління – мала вирішувати нагальні питання із життєдіяльності общини чи громади і базувалася на

одному або декількох сільських товариствах (общинах). Головною умовою її його формуванні було спільне володіння землею селянами, що до неї входили [1].

Другою ланкою селянського самоврядування було волосне управління, яке поєднувало суто господарські функції із адміністративними. Волость, як територіально-адміністративна одиниця, після реформи 1861 р. вводилася для управління селянським станом у більшості російських губерній і проіснувала з 1861 р. по 1923 р. [2].

До компетенції органів селянського самоврядування було віднесено найважливіші питання, що стосувались повсякденного життя та землекористування селян. Запровадження двоступінчастої будови селянського самоуправління пояснювалось ускладненням їх господарського та суспільного життя. Варто також зазначити, що законодавці вважали ці органи тимчасовими, заснованими на час перехідного періоду.

Органи селянського самоврядування, незважаючи на їх становий характер, включались до загальнодержавної системи управління через вищестоящі органи. Однак це включення було досить опосередкованим, бо стрункої системи органів державного управління в Російській імперії вироблено не було.

Після реформи 1861 р. було проведено ряд реорганізацій, що мали на меті впорядкувати систему управління. Так у 1874 р. було ліквідовано інститут мирових посередників та їх з'їзди, а для управління селянським станом було запроваджено повітові та губернські у селянських справах присутствія, засновані на принципах колегіального вирішення справ. Але практика показала неефективність їх діяльності. До того ж у 80-х рр. законотворча діяльність уряду була позначена більш поміркованими, виваженими і подекуди консервативними кроками у галузі управління та суду. В результаті у 1889 р. було проведено чергове реформування системи органів місцевого управління. До неї, на принципах станового формування органів влади, їх близької до селян та одноособового вирішення питань, запровадили інститут земських дільничих начальників. Новий орган влади був наділений досить широкими судово-адміністративними повноваженнями, які він поширював на дільницю, (декілька волостей). Посади земських начальників мали замінятися із представників місцевого спадкового дворянства за рекомендації дворянських зборів [3]. Для них існував також віковий та освітній цензи, але на практиці, фактично жодна із умов формування корпусу земських дільничих начальників не виконувалася.

Цей начальник мав значний вплив на органи селянського самоврядування. Він став для селян близькою і досить доступною владою. До того ж саме у особі земського начальника вдалося втілити принцип посередництва між селянським самоврядуванням та державною владою. Його адміністративні повноваження були досить обширними і стосувались всіх сфер життєдіяльності селянського товариства. Зокрема, він впливав на вирішення поземельних та опікунських справ, мав сприяти у питаннях благоустрою, створенні кредитних кас тощо.

Запровадження інституту земських начальників супроводжувалося реорганізацією системи адміністративного управління на рівні губернії та повіту. Повітове у селянських справах присутствіє було замінено повітовим з'їздом земських начальників, який поширював свою владу на весь повіт, а частину його повноважень перебрали земські начальники. З'їзд складався із двох присутствій: адміністративного та судового [4]. Адміністративне присутствіє, що зосереджувало

в своїх руках адміністративну владу над селянами повіту, працювало під головуванням повітового предводителя дворянства і складалось із всіх земських начальників повіту, поліцейського справника і голови повітової земської управи. У роботі з'їзду мав приймати участь також податний інспектор, коли розглядались питання його компетенції.

Судове присутствіє, де також головував предводитель, складалось із повітового члена окружного суду, міських суддів, почесних мирових суддів та земських начальників. В судових засіданнях також приймав участь товариш прокурора окружного суду, а в місцевостях, де не було введено Судових статутів – товариш губернського прокурора.

Адміністративні повноваження повітових з'їздів були досить широкими, бо до значної частини справ, що перейшли до нього від попередніх інстанцій, додавались ще й нові питання, які ставив перед урядовими органами подальший розвиток суспільно-економічних відносин, наприклад, загальний контроль за землевпорядною діяльністю. Але найбільший об'єм роботи з'їздів був пов'язаний з діяльністю земських начальників, для частини рішень яких він був апеляційною інстанцією.

Наступною ланкою в системі органів місцевого управління було губернське присутствіє, яке створювалось у кожній губернії і було правонаступником губернського у селянських справах присутствія. Очоловав губернське присутствіє губернатор, а до його складу входили віце-губернатор, губернський предводитель дворянства, прокурор окружного суду чи його заступник, а в місцевостях, де не були введені Судові статuti – губернський прокурор. Також до складу присутствія входили два "непременных члена" (представники від уряду). При розгляді переданих із повітового з'їзду судових справ, на засідання запрошувались також голова або член місцевого окружного суду, а при вирішенні адміністративних – управляючий казенною палатою та державним майном і голова губернської земської управи [5].

Повноваження губернського присутствія були значно ширшими ніж у губернського у селянських справах присутствія. Розширення повноважень почасти відбулося за рахунок керівництва та контролю за діяльністю земських начальників та повітових з'їздів, для неостаточних постанов яких він був апеляційною інстанцією, а також за рахунок змін, що відбувалися в Російській імперії і були пов'язані із подальшим розвитком капіталістичних відносин.

Найвпливовішою особою в губернії взагалі і в губернському присутствії зокрема був губернатор. Він офіційно іменувався начальником та господарем губернії і здійснював загальний контроль та керівництво всіма сферами життєдіяльності в ній. Хоча буржуазні реформи дещо звузили сферу його впливу, наприклад, в області суду та у суто господарських питаннях, та все ж його влада в губернії залишилась досить вагомюю. Відповідно і вплив цієї посадової особи на селянське самоврядування та на поставлені над ним органи був значним.

Зокрема, губернатор міг ініціювати ревізію та давати вказівки щодо діяльності посадових осіб сільського та волосного правління і земських начальників. Також він міг звільняти з посадових осіб селянського самоврядування, окрім волосного старшини, якого міг лише тимчасово усунути і передати це питання до присутствія. По відношенню до з'їздів, губернатор міг ревізувати їх діловодство та давати вказівки по усуненню недоліків у роботі.

Вищою керуючою та контролюючою інстанцією для органів місцевого управління був Земський відділ Міністерства внутрішніх справ. До його компетенції входила більшість питань адміністративно-господарського характеру, а також законотворча діяльність у галузі управління. Загальне керівництво і контроль здійснював міністр внутрішніх справ.

Загалом, для законотворчої діяльності уряду Олександра III у галузі управління характерним було збереження принципу становості та тяжіння до запровадження сильної одноособової влади на місцях. Але це не означало повернення до дореформених порядків. Так звані контрреформи цього періоду, до яких у історичній літературі відносять і запровадження у 1889 р. інституту земських дільничих начальників були спробою знайти адекватні рішення на досить протиречиві процеси розвитку капіталістичних відносин. Зокрема принципи формування та діяльності інституту земських начальників стали певним компромісом між противниками та прихильниками подальших буржуазних перетворень у країні.

Література :

1. Общее учреждение сельского управления сельских обывателей //ПСЗРИ. – СПб., 1876. – Т.2. – Ч.1. - §2188-2189.
2. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. - К., 1961. - С. 14.
3. Положение о земских участковых начальниках // ПСЗРИ. – СПб., 1891.- Т.IX. - № 6196. - С.6-7.
4. Там же.-С.69-70.
5. Там же.-С.104-109.

Л.М.Шара

Джерельна база для вивчення проблеми становлення муниципального управління на Чернігівщині у другій пол. XIX ст.

Дослідження еволюції законодавства і практичної діяльності муніципальних структур ґрунтуються на опублікованих й архівних матеріалах. Робота з останніми потребує систематизації, критичного аналізу їх змісту, перевірки, уточнень і порівнянь з іншими джерелами.

До опублікованих матеріалів відносяться Миські положення з коментарями їх сутності чи без них. У 1864 р. П.Муллов упорядкував видання збірника, в якому вміщено катерининську грамоту, інші законодавчі акти, прийняті під час правління Павла I, Санкт-Петербурзьку (1846 р.), Московську (1862 р.) та Одеську (1863р.) хартії. Положення 1870 р. було опубліковано у 1873 р. У 70 – 80-х рр. декотрі його статті з тлумаченнями ввійшли до збірника постанов Сенату [1].

На початку XX ст. започаткована своєрідна серія документальних публікацій стосовно закону 1892 р. [2] Серед них виділяється збірник циркулярів для миських і

земських самоврядувань з хронологічним і тематичним показниками, складений відомим громадським діячем, секретарем Ярославського губернського присутствія П.Манцевичем.

Ці видання у комплексі дають можливість прослідкувати урядову політику у процесі реформування муніципального законодавства і функцій місцевих виборних органів на кожному етапі.

Практична діяльність самоврядувань фіксувалася у щорічних звітах чернігівських губернаторів [3]. Особливо цінні матеріали включені в додатках з міськими бюджетами, їх постатейними джерелами формування, обов'язковими і необов'язковими видатками, у тому числі обсягами недоїмок, кошторисами на утримання навчальних закладів, медичних установ, пожежних команд, об'єктів комунального господарства тощо.

Унікальні відомості статистичного характеру містять звіти Новгород-Сіверського і Чернігівського банків, збірники про соціально-економічний розвиток міст і містечок, записка сенатора О.Половцева про результати перевірки губернії у 1880 р. [4]. Порівняння і систематизація документального фактажу дають можливість прослідкувати в динаміці окремі досягнення муніципалітетів.

Заходи конкретних міських самоврядувань по благоустрою, поширенню освіти й охороні здоров'я зосереджені у розписах постанов чернігівського громадського управління, звітах ніжинських недільних класів для дорослих, Ніжинського ремісничого училища ім. А.Кушакевича і журналах земської губернської управи [5]. У розширених протоколах думських засідань, з викладом ходу дискусій з того чи іншого питання і текстами виступів депутатів, розкривається щоденна копітка праця гласних О.Карпінського, П.Кушакевича, І.Ладоги, В.Хижняка, М.Фальковського та інших.

Цікаві матеріали про становлення самоврядних структур містяться у мемуарах і періодичних виданнях. Особливо цінними в цьому відношенні є спогади голови губернського міста В.Хижняка і чернігівського старожила О.Пухтинського з подробицями діяльності міської влади, її взаємовідносин із земськими і державними установами [6]. Використовуючи ці видання, слід не забувати, що вони не позбавлені суб'єктивізму. В описах фактів і подій не завжди враховувалися загальні тенденції і закономірності розвитку. У свій час О.Довженко влучно зазначив: "Двоє дивляться вниз. Один бачить болото, інший – зорі. Що кому". Тому у процесі опрацювання такого виду джерел не треба забувати старого англійського прислів'я: "Факти – священні, коментування – вільне" [7]. Для об'єктивного розкриття проблеми ці документи потребують критичного аналізу.

У місцевій періодичній пресі публікувалися постанови губернського правління щодо діяльності самоврядувань, протоколи думських засідань, матеріали фінансового характеру громадських банків, постанови дум у напрямку комунального господарства [8].

В цілому опубліковані джерела розкривають основні аспекти становлення муніципального управління Чернігова і найбільших повітових міст у певному часовому розрізі. Але питання, підняті в цих документах, не завжди доводяться до свого логічного завершення. Для цілісного їх відтворення виникає потреба вивчати документи і матеріали, що зберігаються у сховищах державних архівів та їх філіалів.

Цінний пласт документальних джерел виявлено у Центральному державному історичному архіві в м.Кисві. У фонді 422 (Канцелярія київського, волинського і подільського генерал-губернатора), ф.692 (Правління Київського округу шляхів сполучення), ф.707 (Правління Київського навчального округу) і ф. 1191 (Канцелярія тимчасового харківського генерал-губернатора) зосереджені урядові циркуляри, копії звітів губернаторів і директорів народних училищ, статистика виборів 1870 р. і стану пожежної охорони міст в окремі роки.

Найбільший масив джерел, різноманітних за змістом і характером, зберігається у Державному архіві Чернігівської області та його філіалах. Особливої уваги заслуговують матеріали фонду 127 (Чернігівське губернське присутствіє). У 27 основних і 4 додаткових описах зафіксовано кілька тисяч справ про формування і діяльність шестигласних дум і новообраних муніципалітетів. Серед них чималу цінність представляють документи 6 столу 2-го відділення і 7-10 столів 3-го відділення з відомостями про участь населення у виборах, організацію роботи самоврядувань у напрямку брукування, освітлення, озеленення вулиць, утримання їх у чистоті, розвитку освіти, охорони здоров'я і раціонального природокористування.

У фонді 128 (Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора) збереглися історичні і топографічні описи міст з статистикою демографічних процесів, станом промисловості, освіти і медичного обслуговування.

Значну вагу мають зібрання міністерських циркулярів, що характеризують специфіку становлення самоврядних структур, їх взаємовідносини з установами державної адміністрації.

Звіти про підготовку і проведення виборів у думи, протоколи їх засідань, кошториси бюджетів, документація міських банків містяться у 15 справах фонду 146 (Чернігівське губернське присутствіє по міських справах), утворене за Положенням 1870 р.

Матеріали діловодства Чернігівського губернського присутствія по земських і міських справах, організованого в 1892 р., зосереджені у 145 фонді. Опрацювання їх пов'язане з певними труднощами через нечітке розмежування заходів міських і земських правлінь.

Але, в цілому, наявні там джерела виділяються своєю змістовністю і придатністю для наукового аналізу еволюції муніципального законодавства внаслідок так званої "контрреформи".

Документація дум повітових міста, на жаль, збереглася частково лише у п'яти колекціях: ф.205 (Чернігівська дума), ф.467 (Березинська), ф.549 (Новгород-Сіверська), ф.564 (Остерська) і ф.950 (Коронська). Найбагатшим за кількістю матеріалів виявився фонд 467 з 305 справами. Там знаходимо фінансові плани березинського муніципалітету і звіти про виконані роботи у культурно-освітній сфері. У 549 і 950 фондах збереглося всього 5 справ, хронологічні рамки яких обмежуються 1832-1868 рр. Матеріали діловодства чернігівської думи зібрані у 219 справах, доведених до 1874 р.

Фактаж цих фондів має велику цінність, але через епізодичність не повно розкриває проблему. Для заповнення прогалин про господарсько-побутову діяльність довелося звернутися до фондів міських управ. Серед них виділяються ф.206 (Чернігівська), ф.396 (Борзеньська), ф.469 (Березинська) і ф.951 (Остерська).

Названі управи не охоплюють всієї території губернії, тому для дослідження процесу становлення комунального господарства, пожежної охорони, медичного обслуговування населення, соціально-побутової сфери, вилучалися документи із сховищ Ніжинської філії Чернігівського державного обласного архіву. У фондах 340 (Ніжинська міська управа) і 341 (Ніжинська міська дума) збереглося загалом 4654 справ, згрупованих у 15 відділах: загальне діловодство, облік та оренда комунального майна, санітарія, боротьба з епідеміями та інші. Така систематизація матеріалів полегшує їх збір по окремих напрямках проблеми.

Загалом, слід відмітити, що діловодство муніципалітетів збереглося неповно. Значна його частина безповоротно зникла з різних об'єктивних і суб'єктивних причин ще в період формування. У другій половині XIX ст. в губернії було офіційно зареєстровано 88 архівів муніципальних, земських і поліцейських правлінь. Але лише у 10 випадках вони розміщувалися у належних приміщеннях. Матеріали 78 архівів зберігалися у підвалах і на горищах, де з часом покривалися товстим шаром пилу і псувалися гризунами. Члени логарської управи не знали не тільки змісту, а й датування наявних справ. У такому ж стані був Стародубський архів з унікальними документами XVIII ст. [9].

Під мотивом непридатності матеріалів для подальшої практичної роботи частина знищувалася, звільняючи місце новим. Цілі колекції документів частково чи повністю зникли в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєни, через що в окремих фондах збереглося чимало справ, а в інших – всього декілька одиниць, які взагалі не стосуються обраної теми дослідження.

Матеріали соціально-економічного і демографічного розвитку міст містечок і посадів регіону містять фонди 8, 10, 13, 61 і 127 Інституту рукописів в м.Києві. Особливо багатими на фактаж є справи, вилучені з архіву Лілеєва Михайла Івановича, який у свій час збирав краєзнавчі відомості.

Не дивлячись на фрагментарність і безсистемність архівних джерел вони у комплексі з опублікованими документами при критичному аналізі, співставленні, уточненні й перевірці достовірності фактів і явищ дають можливість у загальних рисах відтворити історію становлення і функціонування муніципальних структур Чернігівщини у другій половині XIX ст.

Література :

1. Муллов П. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления.— Спб., 1864. — 196 с.; Высочайше утвержденное 16 июня 1870 г. Городовое положение с объяснениями. — Спб., 1873.— 269 с.; Систематический сборник решений правительствующего Сената, разъясняющий Городовое положение. Составили барон В.Майдель и В.Белюстин. — Спб., 1879.—393 с.

2. Щегловитов С. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями.— Спб., 1902.—958 с.; Канторович Я. Сборник определений первого департамента Правительствующего Сената по городским и земским делам за 10 лет (1891-1900 гг.). — Спб., 1902.— 1091 с.; Мыш М. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. — Спб., 1908.— 1106 с.; Кольчев А. Городовое положение 11 июня 1892 г. — Спб., 1910.- 612 с.; Манцевич П.

Сборник циркуляров по земских и городских делах (1890-1914 гг.)– Ярославль, 1915. – 339 с.

3. Обзоры Черниговской губернии. Приложение ко всеподданейшему отчету начальника Черниговской губернии за 1878-1900 гг. – Чернигов.

4. Отчеты о действиях Новгород-Северского банка за 1872–1888 гг.– Новгород-Северск; Отчеты Черниговского банка за 1880–1900 гг. Чернигов.; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг.– Спб., 1863.– 53 с.; Экономическое состояние городских поселений за 1883 г. – Спб., 1883.– 975 с.; Записка сенатора А.Половцева о состоянии городского хозяйства в городах Черниговской губернии. – Спб., 1881.– 571 с.

5. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг.– Чернигов, 1883. – 1270 с.; Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883-1887 гг. – Чернигов, 1896.– 311 с.; Отчет о Нежинских воскресных классах для взрослых мужчин за 1895-1896 учебный год.– Чернигов, 1897.– 35 с.; 1895–1896 – 1 годовой отчет по Нежинскому ремесленному училищу им.А.Кушакевича.- Нежин, 1896. –15 с.; Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. – Чернигов, 1900. – 216 с.; Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания за 1870-1900 гг. – Чернигов.

6. Хижняков В. Воспоминания земского деятеля.– П., 1916.– 134с.; Пухтинский А. Минувших дней были и анекдоты // Черниговский полдень. – 1997. – август.

7. Стрельський Г. Мемуари як джерело вивчення окремих проблем новітньої історії України // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. –К., 1993.– С.71.

8. Черниговские губернные ведомости за 1870-1900 гг.; Земский сборник Черниговской губернии за 1870–1900 гг.

9. Отчет Черниговской архивной комиссии за 1912 г. – Чернигов, 1913.– С. 14–15.

Є.М. Страшко

Жіноча освіта в українській провінції другої половини ХІХ ст. як складова гендерної історії (На матеріалі Чернігівщини)

У світовій історичній науці 70-ті роки були часом народження “ історії жінок” як самостійного напрямку, що набув дослідницької актуальності, а також початком багатолітньої дискусії з проблеми змісту та сутності поняття “гендер”, яка не завершилася й сьогодні. У працях таких дослідниць, як Ш.Ортнер, М.Розальдо, Л.Ламфере, Р.Унгер, А.Річ [1] це поняття тлумачилося як “ набір узгоджень, за допомогою яких суспільство трансформує біологічну сексуальність у продукт людської активності”, а саме так, що виникає ієрархічно організована система, “уточнена рядом владних варіацій”. До того ж “гендер” розумівся не просто як стратифікаційна категорія, а як “знак позиції субординації” та співвідносився зі специфічним жіночим досвідом. У кінцевому результаті, новий термін було запропоновано для використання у тих випадках, коли мова йшла про

соціальні, культурно-освітні, психологічні аспекти "жіночого" у порівнянні з "чоловічим" [2].

Проте, цікаво, що завдог до актуалізації гендерних досліджень пролунав пристрасний вирок, який винесла в 1849 р. лідер Європейського жіночого руху Луїза Отто "усьому чоловічому світові": "Історія усіх епох ... свідчила про те, що жінок завжди забували, бодай лише вони самі забували про себе" [3].

Відтоді збігло немало часу. В зарубіжній історіографії склалася дослідницька традиція розробки гендерної історії. Формуванню фемінології та концепції фемінізму як самостійної субдисципліни сприяв насамперед інтерес до неї тих дослідників, які вивчали проблеми масових рухів. Аналізуючи створення перших жіночих організацій, вони віднайшли ключ до усвідомлення гострих питань сучасності: що треба розуміти під "гнобленням жінок", чи завжди воно існувало, причини його появи, форми та методи подолання нерівності [4]. Їм надано ціннісного наукового статусу поруч з такими темами, як історія повсякденного життя і побуту, історія сім'ї, шлюбу та прав власності тощо.

Однак, що ж це за нові цінності та нова ментальність, котрі привносить жіноча історія у наше сучасне розуміння минулого?

Найперше, на чому варто наголосити, відсутність жіночого начала в історичному мисленні та жінки як такої в науковому дослідженні серйозно травмувала її розвиток як особистості. Адже на маючи своєї історії чи маючи її неповною та викривленою, жінка приречена на неповноцінне самопізнання та самоусвідомлення. Ще Ціцерон говорив, що той, хто не має історії, засуджений назавжди залишатися дитям. Так, в епоху, коли жінки в Англії були позбавлені виборчих прав, їх, як соціальну категорію, прирівнювали до "дітей, душевнохворих і слабких розумом".

По-друге, через брак самоусвідомлення жінки були позбавлені й колективної пам'яті. Чоловічий акцент в історії зробив їх "сплячими красунями", котрі страждали історичною амнезією і набували ознак активного життя лише з волі мужчин. Можливо, саме тому в історії склався короткий, але повчальний перелік героїнь типу Жанни д'Арк, Єлизавети I, Катерини II, Флоренс Найтінгейл і Маргарет Тетчер.

По-третє, жіноча історія дозволяє багато в чому подолати доміванту чоловічого начала у цивілізаційній традиції, внаслідок чого змінюватиметься наш погляд на минуле, і ми отримаємо по-новому прочитану соціальну історію, збагачену та більш досконалу. Присутність жінки в історії дозволяє нам зрозуміти такий факт, наприклад, що російську революцію 1917 р. почали саме жінки, котрі склали досить солідну частину робітничої сили в містах і зневірилися від бескінечного очікування хліба в чергах у холодні лютийні дні.

Нарешті, по-четверте, привнесення сильного емоційного жіночого ферменту та культурного начала в дослідницький процес пропонує історичу багатомірне бачення та альтернативну систему цінностей, дозволяє більш жваво та пристрасно цікавитися гуманітарною стороною життя людської спільноти, менше замикати його сферою політики та ідеології.

Науково-теоретичний та пізнавальний інтерес до жіночої історії в Україні, на нашу думку, сьогодні знаходиться на етапі становлення, коли історіографічний фокус його проблематики лише визначається. Реальний дослідницький позитив у даному процесі це є здатність і готовність подивитися на колізії історії очима

жінки, оцінити їх, виходячи з принципів, правил і норм, які дороги жінкам.

Спробуємо зачепити деякі сюжети жіночої історії на основі дослідження українського матеріалу: феміністичні ідеї на підросійських українських землях і освітні процеси серед жіноцтва Чернігівщини XIX ст. Гадаємо, що шлях пізнання історії жінок в Україні доцільно починати із з'ясування першопочаткових цінностей, вплетених у багато структуровану тканину людського життя. Первісним витоком жіночої історії в Україні, як і в країнах Західної та Центральної Європи, вважається фемінізм [5] – рух жінок за зрівняння їх у правах з чоловіками [6]. При цьому більшість зарубіжних дослідників визначають основопологаючим стрижнем фемінізму емансипацію, як процес звільнення жінки від гноблення, залежності й будь-яких обмежень [7]. Щоправда, за різних історичних обставин в різних країнах поняття емансипації наповнюється не однаковим змістом. Так, наприклад, якщо в Америці емансипація означає насамперед змагання за жіночі права, то у більшості країн Європи вона тлумачиться ширше – як боротьба за права жінки, в цілому людини та права народу. У XIX – на поч. XX ст. жінки брали активну участь в соціальній боротьбі, вважаючи, що звільнення їхнього народу принесе й їм рівноправність.

Стосовно Російської імперії проблема емансипації жінки була тісно пов'язана з кардинальним питанням епохи – ліквідацією кріпацтва та його наслідків, серед яких найбільш актуальними були й національні права. В 1860 р. у Парижі вийшла праця доктора медицини Д'Епікура "Звільнена жінка" [8]. У матеріалах дослідження досить солідно було обґрунтовано думку, що в порівнянні з європейським жіночий рух на території Росії був ширшим і глибшим, оскільки ніс у собі не лише антифеодальні, а й ліберально-демократичні та культурно-національні ідеї. Тому феміністичні витoki української "історії жінок" не обминула присутність як національно-ліберальних, так і радикальних, соціалістичних нот у багатоголошому хорі суспільного життя.

Так, одна з найцікавіших європейських феміністок, засновниця організованого українського жіночого руху Н.Кобринська стверджувала, що саме жінка стане найвпливовішою рушійною силою розбудови нового суспільного устрою. Більше того, вона й соціалістів називала такими ж консерваторами в родинних стосунках, як і чоловіків інших політичних переконань, оскільки вони не розуміли зв'язок фемінізму з правами людини [9].

А втім, у фемінізмі є багато такого, що сприяє поглибленню наукового аналізу, а не підміні його політикою. Мова повинна йти про виокремлення специфічних історико-феміністичних форм у народів, які не мали власної держави, в нашому сюжеті, зокрема, української. Такий фемінізм називають прагматичним, і жінки, що репрезентували його, брали на себе конкретну працю, спрямовану на розв'язування спеціальних завдань доіндустріального суспільства: боротьба за подолання неписьменності та розвиток освіти, за впровадження в побут елементарних правил гігієни, за зменшення смертності немовлят і створення дитсадків тощо. Зрозуміло, до них додавалися й інші проблеми, типові для підкореного суспільства, – виборчі права, лібералізація станових відносин, рівний доступ до фаху тощо [10]. Закономірним у цій ситуації ставало й те, що жінки бездержавних суспільств потрапляли під вплив націоналізму, однієї з найпоширеніших ідеологій народів Європи. При цьому М.Богачевська-Хом'як відзначає, що націоналізм в українських землях був рухом не суто ідеологічним, а

громадським, оскільки являв собою змагання підлеглих груп за можливість брати повнішу участь у карбуванні власної долі [11]. Тому цілком слушно видається думка дослідниці, що межа фемінізму та націоналізму досить прозора – здобуття прав і свобод людини, жінки, народу. Крім того, засоби виборювання цих прав у обох випадках мирні та правові. Нарешті, жінки усвідомлювали, що реалізація національних прав автоматично забезпечить і статеvu рівноправність [12]. У цьому полягав світовий феномен фемінізму в “бездержавних країнах” XIX – поч. XX ст.

Український жіночий рух, один з перших у Східній і Центральній Європі, апробував у повсякденному житті прагматичний фемінізм, а його учасниці, виконуючи громадську роботу, тим самим вносили й свою частку у відстоювання національної та політичної самостійності України.

Отже, аналіз проблеми феміністського руху дозволяє стверджувати, що жіночий рух у поневоленіх українських землях доцільно розглядати у двох аспектах: як громадський рух і як одну з форм прагматичного фемінізму. І хоча він всмоктав в себе й елементи класичного фемінізму, однак, гасла останнього не відігравали домінуючої ролі.

Варто звернути увагу ще на одну проблематичну тему жіночої історії XIX-поч. XX ст. Субментальним ключовим посиленням різних форм і виявів фемінізму, своєрідним соціальним кодом історії жінок була освіта.

У середині XIX ст. внаслідок соціально-економічної модернізації та лібералізації суспільно-політичного життя у ряді країн Європи відбувається еволюція жіночого руху: на одне з перших місць висувається питання освіти жінок. У площину його вирішення входили такі завдання, як створення середньоосвітньої системи закладів відкритого та встанового типу, а також юридичний допуск жінок до вищої освіти. Нагадаймо лише, що перші навчальні заклади такого характеру з'явилися у Швейцарії в 30-х роках XIX ст., в Росії у 1858 р., Німеччині – 1873 р., Франції – 1880 р. Окрім того, на кінець XIX ст. у більшості європейських країн, за винятком Росії, жінки були допущені в університети як рівноправні студентки. Російська імперія ж надовго залишалася форпостом заборони доступу жінок в університетські аудиторії. Знаменно, що з вуст найбільш консервативного представника російської аристократії князя В.Мещерського прозвучали слова, символічні для урядової політики:

“Хіба від того, що ми напхасмо в університети баб, Росія зробиється Європою...”[13].

І все ж, навіть за подібних хибних і збочених уявлень Росія у деяких випадках випереджала країни Західної Європи стосовно жіночої освіти. Звучить парадоксально, але це є факт, що підтверджується сучасними дослідженнями. Наприклад, бельгійський вчений, ректор університету в Логиху Д.Грозенстер в кінці XIX ст. у спеціальній доповіді, присвяченій жіночій освіті, відзначав, що саме в Росії жінки вперше отримали вищу освіту за університетським курсом [14]. Або ще один приклад. Англійська дослідниця Лінда Едмонсон дала таку оцінку освітньому руху жінок Росії: “... Цей рух, якщо судити по його виховному значенню, міг би з повним правом претендувати на авангардну роль у Європі в цілому”[15].

Об'єктивний аналіз історичного досвіду Росії в галузі освіти дозволяє зробити висновок: вона випередила держави Західної Європи на етапі формування закладів жіночої освіти, створивши середню та вищу школу, які стали взірцем для

ряду європейських країн. Проте, російська адміністрація, в силу традиційконсерватизму, запізнювалася на етапі осмислення прогресивних реформ освітньої системи. До того ж додамо, що контрреформи 80-х років XIX ст. загальмували розвиток жіночої освіти в Російській імперії, надовго заблокували будь-які позитивні новації. Тому Росія на кінець XIX ст. опинилася далеко позаду навіть тих країн, що взяли її освітню систему для жінок як приклад до запозичення. Найбільш антидемократичною вадою навчального процесу в жіночих освітніх закладах, насамперед в українських гімназіях, була русифікація жіноцтва. Не випадково К.Д.Ушинский пов'язував з нею трансформацію жіночих характерів і "...знищення національності в сім'ї" [16].

Загальна ситуація та її характерні тенденції у галузі жіночої освіти віддзеркалилися на регіональній історії Чернігівщини. Загалом мережа жіночих навчальних закладів у нашому краї була динамічнішою у порівнянні з іншими регіонами України. Наприклад, у кінці 90-х років XIX ст. у Подільській губернії було лише 9 жіночих гімназій, Волинській – 11, Полтавській – 14, Чернігівській – 20 [17]. Цікаво, що як і у країнах Західної Європи вони були переважно приватними [18]. У 1873 р. і 1907 р. були засновані відповідно жіночі гімназії П.І.Кушакевич і Г.Ф.Крестинської у Ніжині, Н.М.Заостровської в Чернігові [19]; [20]. На відміну від європейських жіночих гімназій подібного типу їх діяльність повністю координувалася Міністерством Народної освіти як і інших навчальних закладів в системі Міністерства [21].

Соціальна характеристика вихованиць свідчить про всестановий набір у гімназії. Однак динаміка навчання в них виявляє тенденцію постійного зменшення числа дівчат-дворянок і збільшення учениць з числа купців, міщан, козаків, селян [22]; [23]. Це, в свою чергу, свідчить про те, що жіноча освіта ставала більш доступною для нижчих станів і менш привілейованою. У навчально-виховному процесі в гімназіях Чернігова, Ніжина, Новгород-Сіверська, Новозибкова, Глухова особлива увага адміністрації приділялася кадровій політиці. Викладацький персонал складали як жінки, так і чоловіки, з деякою перевагою перших. У цьому відношенні гімназії були близькими до європейських шкіл, де справа жіночої освіти зосереджувалася в руках жінок, окрім Німеччини, де навіть наставниками-вихователями були чоловіки. Навчальні програми гімназій були досить подібними до програм європейських жіночих закладів. Наявна відмінність, яка була суттєвою, свідчила про те, що релігійна освіта в гімназіях Чернігівщини посідала провідне місце у навчальному та виховному процесах. І навпаки, правознавчі дисципліни, яким надавалася значна увага на Заході, були зовсім відсутні у програмному переліку предметів місцевих гімназій [24].

Цілком слухними елементами навчальної діяльності жіночих гімназій Чернігівщини були морально-естетичне, трудове і фізичне виховання [25]. Проте і в цих досить близьких освітніх напрямках існували різні орієнтири. Відповідно до ідей європейської емансипації трудове навчання дівчат мало характер фахової підготовки до праці. Стосовно ж мотиваційної мети трудового виховання учениць Чернігівських закладів, то воно було направлене на формування умінь і навичок жінки-господарки, матері сімейства, здатної утримувати в належному порядку дім чоловіка.

Отже, як свідчить аналіз наукових доробок з теми та архівних джерел Чернігівщини, жіноча історія XIXст. надає можливість по-новому подивитися на

те, що є український фемінізм у контексті західноєвропейської та російської історії; його концептуальні засади та значення освіти жінок; тотожні та відмінні тенденції, котрі виявлялися на загальноєвропейському і українському провінційному рівні. Як би там не було, головне полягає в наступному: жіноча історія пропонує нам хвилюючі та цікаві перспективи по-новому озирнути історичний процес, глибше усвідомити, що важить бути жінкою сьогодні.

Література :

1. Пушкарєва Н.Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы // Вопросы истории.- 1998.-№6.
2. Воронина О. А. Категории пол/гендер в философии феменизма // Философские исследования. – 1995. - №4.
3. Мерри Сем. Дамы, ваш выход! // Родина. – 1996. - №3. – С. 10.
4. Пушкарєва Н. Л. Назв. праця. -С.98.
5. Богачевська - Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884 – 1939. – К., 1995. – С. 26.
6. Словник іншомовних слів /За ред. О.С.Мельничука.- К.,1985.- С.867.
7. Там же.- С.303.
8. Д'Епікур. Звільнена жінка. – Париж, 1860. – С. 45.
9. Богачевська - Хом'як М. Назв. праця.– С. 46-47 .
10. Там же . – С.26 .
11. Там же . – С.30.
12. Там же. – С. 10.
13. Гражданин . – 190. - №78. -11 октября.- С.2.
14. Жанэ П. Воспитание женщин во Франции. – СПб., 1884.- С.12.
15. Енкер – Петров Б. Женщины наступают: об истоках женской эмансипации в России // Отечественная история. – 1993. - №5.- С.127.
16. Ушинський К.Д. Педагогічна подорож до Швейцарії.Твори в 6-ти томах.- К.,1954.-Т.2.- С.178.
17. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал .- 1998. - №5.- С.69 .
18. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К., 1990. – С.161,163.
19. Чернігівський обласний державний архів (далі ЧОДА), ф.799, оп. 1, спр.4,арк.171.
20. Ніжинський філіал Чернігівського обласного архіву / далі НФЧОДА/, ф. 217, оп. 1, спр. 56, арк.3-4.
21. НФЧОДА, ф.218, оп. 1, спр. 4,арк.2.
22. НФЧОДА,ф. 217, оп. 1, спр. 56,арк.21.
23. ЧОДА,ф. 779, оп. 1, спр. 2, арк.17-25.
24. Генкель Г. Народное образование на западе и у нас. – СПб., 1911.-С.21.
25. ЧОДА, ф. 779, оп. 1, спр. 2,арк.68.

Деякі аспекти впровадження інституту військових поселень в Україні

Інститут поселень, що був створений за часів імператора Олександра I і який проіснував до кінця 1850-х років, привертав увагу як урядів, так і окремих представників громадськості ряду європейських держав. Така кординальна зміна внутрішньої політики Росії, як введення військових поселень, була комплексною реформою, адже вона зачепила багато аспектів життя російського і українського суспільства. Саме тому вона не могла залишатись непоміченою.

Утворення військових поселень витікало насамперед з необхідності реформування існуючої рекрутської системи. Перед поселеннями було поставлено завдання зменшити витрати на утримання армії, а також покращити побут солдат і офіцерів.

Військові поселення утворювались в повітах Новгородської, Слободсько – Української, Херсонської та Катеринославської губерній [1].

Наша стаття є спробою висвітлити особливості розміщення військових поселень на території України в першій половині XIX століття.

Як відомо, перші військові поселення з'являються в Новгородській губернії ще у 1812 році. Але вирішальний етап в історії військових поселень розпочинається саме з 1816-1817 років.

Стосовно українських земель в Олександра I було багато планів. Один з них передбачав розміщення кавалерії в Слободсько – Українській і Херсонській губерніях. Цей вибір не був випадковий. Підтверджуючи його, Олександр I в своєму листі начальнику Головного штабу генерал – ад'ютанту князю П.М.Волконському писав: “Места, лежащие по бывшей Украинской линии, начиная от г.Изюма и реки Донца, и простираясь через Константинополь и местечко Царицынку до реки Днепра и Алексополя, представляют нарочитую удобность для военного поселения. На всём этом пространстве жители составляли некогда сами ландмилицкие полки, сохранили ещё дух воинский и мало имеют в землеустройствах своих чересполосных помещечьих владений” [2].

Сама наявність фонду державних земель, а, відповідно, більша кількість державних селян і козаків, визначили вирішальну роль у виборі місць поселень. У цих регіонах достатньо добре було розвинуто землеробство і скотарство, торгівля і промисли. За виключенням південних повітів Херсонської губернії, всі території знаходились в помірній кліматичній зоні.

З 1817 року здійснюється поселення другої бригади Української уланської дивізії і Бугського козачого війська в Херсонській губернії, які згодом у складі чотирьох полків склали Бугську уланську дивізію [3]. Таким чином, малоросійські козацькі полки були ліквідовані, а їхні мешканці стали військовими поселенцями в складі регулярних військ.

У другій половині 1817 року стали утворюватись округи 3-ої (потім перейменованої у 2-у) уланської дивізії у Зміївському, Вовчанському і Ізюмському повітах Слободсько – Української губернії в складі чотирьох полків [4]. Основу

поселення складо Чугуївське козаچه військо і державні селяни перелічених повітів. Командиром дивізії було призначено генерал – лейтенанта Г.І.Лисаневича, який згодом прославився своєю жорстокістю, придушуючи повстання Чугуївського уланського полку у 1819 році.

Розглянемо тепер схему округу військового поселення. Територія військових поселень ділилась на військові округи: полкові, бригадні, дивізійні і т.д. Влада в них повністю належала військовому відомству. Полковий округ управлявся полковим командиром. В такому ж порядку забезпечувалось керівництво військами аж до головнокомандувача. Поселення округу складалось з двох частин: “не пересувної” та “пересувної”. До першої належали особи, що не приймали участь у військових походах, так звані “хазяї”. Їм надавалось житло і клаптик землі “со всіма его хозяйственными принадлежностями”. Ті ж особи, що належали до “пересувної” частини безпосередньо несли військову службу в складі діючих військ; вони розміщувались в будинках “хазяїв” і у вільний від військових навчань час разом з ними займались сільськими роботами [5].

У вітчизняній історіографії до останнього часу домінувала думка про фантастично швидкі темпи утворення військових поселень [6]. Починаючи з М.І.Богдановича, до наукового обігу були введені дані про начебто остаточне формування системи до кінця царювання Олександра І. Ми спробуємо не погодитись з цими твердженнями. Перш за все, між введенням “кадру” того чи іншого полку на місце поселення і початком облаштування самого округу проходив достатньо довгий проміжок часу. Крім того, небезболісно здійснювалось саме введення поселень.

Особливо негативно до введення військових поселень ставилось українське козацтво. В середині червня 1817 року відбулося повстання Бугського козачого війська в Херсонській губернії. Піднялись всі козачі станиці, розміщені по р.Бугу. В повстанні взяли участь навіть люди похилого віку, жінки і діти. Повстанці вигнали військовопоселенське керівництво і неодноразово вступали в двобій з каральними військами. На боротьбу з повстанцями було кинуте два піхотних полки. До кінця вересня 1817 р. повстання було придушене. 93 його учасників було віддано військовому суду і прогнано крізь стрій [7]. Однак ця розправа, як згадує А.Стороженко, що служив в українських військових поселеннях, “хотя и прекратила сопротивление явное, но не могла расположить умы в пользу военных поселений. Смуты, страх, недоверчивость изображались на физиономиях мрачных, тайне проклиналих уланщину” [8]. Повстання в Бугських поселеннях повторились у 1818 р. В січні 1818 р. у зв'язку із введенням військових поселень почались значні хвилювання в Слободсько-Українській губернії.

В першій половині 1819 р. в Херсонській губернії почалось поселення 3-ої уланської дивізії [9]. (В серпні 1819 р. 3-а уланська дивізія в Слободсько – Українській губернії була перейменована у 2-у, а Українська уланська дивізія в Херсонській губернії – в 3-у) [10]. Під час інспекційної поїздки по округах дивізії в 1823 р. О.А.Аракчєєв висловив ряд зауважень командирі дивізії генерал – майору І.С.Трощинському “о неудобстве в сделанном разделении полков и эскадронов и в выборе мест для полковых штабов”. Під впливом О.А.Аракчєєва, була організована спеціальна комісія, яка протягом 1824 р. займалась упорядкуванням земельного устрою округів.

Наприкінці 1821 р. на базі державних селищ Олександрійського і Єлисаветградського повітів Херсонської і Верхньодніпровського повіту Єкатеринославської губернії почалось утворення округів 3-ої кірасирської дивізії [11]. Поселення важкої кавалерії здійснювалось на такій основі: в даному випадку кадри полків (36 унтер-офіцерів, 6 трубачів і 348 рядових) при повному комплекті офіцерського складу, разом з допоміжними підрозділами, вводились на територію майбутніх округів, а потім на їх базі формувались три поселення і три резервних ескадрони. За планом, запропонованим І.О.Віттом, корінні мешканці разом з кадрами полків, повинні були протягом трьох років облаштувати округи і підготуватись до прийому діючих ескадронів, які зразу б отримали від них продовольство і фураж. Таким чином скоротився б час між вводом діючих підрозділів на територію округів і їх переходом на самозабезпечення. Такі проекти не могли не сподобатись Олександрю І. Однак, на практиці реалізація цього плану дуже загальмувалась.

18 лютого 1825 р. був підписаний указ про поселення 2-ї кірасирської дивізії в Куп'янському, Ізюмському (Слободсько – Українська губернія) і Старобільському (Воронезька губернія) повітах [12]. З часом Старобільський повіт було передано Слободсько – Українській губернії.

В 30-50 рр. розроблялись плани утворення військових поселень, які з певних причин залишились нереалізованими. В фонді Департаменту військових поселень Російського державного військово-історичного архіву залишились секретні матеріали листування Канцелярії Військового міністерства зі штабом командувача резервної кавалерії в Херсонській, Катеринославській, Полтавській і Чернігівській губерніях [13]. Спеціально для цього в Катеринославі була утворена комісія “для обозрения на месте всех государственных имуществ ..., подлежащих к обращению в военные поселения”.

Не залишилися осторонь планів організації військових поселень території українського Полісся і зокрема Чернігівщина. У 1853 році розроблявся другий проект поселення кавалерії. Комісією було зібрано необхідні свідчення про казенні селища Ніжинського і Борзнянського повітів Чернігівської, а також Роменського і Гадяцького – Полтавської губернії, де передбачалось поселити легку кавалерійську дивізію і бригаду кінної артилерії. Однак висновки комісії про перспективи утворення поселень в названих регіонах були невтішні. Так командуючий резервною кавалерією граф А.П.Нікітін в рапорті військовому міністру князю В.А.Долгорукому від 26 червня 1853 року писав: “Все сии селения в сравнении численности их народонаселения с количеством принадлежащей им земли столь малоземельны, что относительно продовольствия войск от жителей ... нельзя сделать никаких хозяйственных распоряжений... . К тому же главнейшее население оных состоит из казаков, пользующихся особыми дарованными им привилегиями и преимуществами, которых при обращении сказанных селений в военное поселение они должны лишиться”. В зв'язку з цим, А.П.Нікітін запропонував не переводити селян і козаків в розряд військових поселень, а “обратить их в постоянное квартирование войск” [14]. Ця доповідь була надана Миколі І в грудні 1853 року, на яку він наклав резолюцію: “оставить вполоть до повеления”.

Таким чином, українські землі були благодатним ґрунтом для втілення ідеї організації військових поселень в Російській імперії. Цьому сприяли вдале

географічне розташування, кліматичні умови, плідючі землі, наявність лісостепової смуги, що робило доцільним зокрема розташування кавалерії і т.і.

Не вдаючись до детального аналізу переваг і недоліків військовопоселенської системи, можна зробити висновок, що, на наш погляд, з позицій практичної реалізації ідеї військових поселень, саме поселення на території України могли б стати візитною карткою цього проекту. Але через різні причини (соціально економічні, політичні, національні і т.і.), незважаючи на певні затрати, проект так і залишився проектом.

Література :

1. Богданов Л.П. Военные поселения // Вопросы истории.—1980. —№ 2. — С.1781-1783.
2. Сборник исторических материалов, извлеченных из Собственной е. и. в. канцелярии.—Вып. V. —СПб., 1882.—С.63.
3. Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — Т. XXXIV. — №27881.
4. Там же. —№ 26772, №26803, № 27190.
5. Граф Аракчеев и военные поселения. 1809-1831. — СПб., 1871. — С.204.
6. Липовская Т.Д. Социально-экономическое и правовое положение военных поселян на Украине 1817-1857 г. — Днепропетровск, 1982. — С.19.
7. Російський державний військово-історичний архів (далі — РДІА), ф.35, оп. 3/244, св.117, спр.503; Граф Аракчеев и военные поселения ... — С. 239.
8. Стороженко А.Я. Записки // Киевская старина.—1884. —№10. — С. 463.
9. РДІА, ф.411, оп.1, спр. 11, арк. 63-64.
10. Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф.1353, оп.1, спр. 1, арк. 2-3.
11. ПСЗ. —Т. XXXVII. —№ 28832, №28834, № 28835.
12. РДІА, ф.1, оп.1, т.3, спр.5797, арк. 2-3.
13. Там же, ф.405, оп. 4, спр. 7603, арк. 1-341; спр.7604, арк. 3-51.
14. Там же, спр.7603, арк. 93-94.

В.М. Шевченко

Селянське повстання 1902 року: погляд через століття

Майже сто років тому на Лівобережній Україні сталося чи не найбільше в межах Російської імперії селянське повстання післяреформеної доби. Доведені до відчаю гострим малоземеллям і загрозою голодної смерті, селяни чотирьох повітів Харківської (Богодухівський, Валківський) і Полтавської (Костянтинівградський, Полтавський) губерній протягом 9 березня — 3 квітня 1902 року вчинили 120 нападів на поміщицькі економії, розгромивши 105 із них [1]. Рух охопив 336 сіл та хуторів з населенням понад 160 тисяч чоловік. З них безпосередню участь у повстанні взяли не менше ніж 38 тис. чоловік [2]. Могутній рух селян Полтавської і Харківської губерній зазнав невдачі через свою невідповідність і роз'єднаність

виступів, через локальні завдання, які ставили перед собою повсталі селяни. Його придушували 10-ма тисячами регулярного війська та численними загонами поліції, застосовуючи навіть гармати [3]. Учасників руху майже повсюдно сікли різками, вмоченими в соляний розчин. Типову картину жорстокої розправи змалював учасник тих подій А.К. Порохня: "...Зігнали всіх селян на майдан, поставили в два ряди на коліна. Сюди ж привезли цілий віз лози. Почалася порка... То була страшна картина. З майдану на все село чути було крики, стогін, плач" [4]. 127 селян-учасників повстання були засуджені до каторжних робіт та ув'язнення терміном від 10-ти місяців до 4,5 років [5]. Нарешті, на жителів чотирьох повсталих повітів було накладено контрибуцію у розмірі 800 тис. крб. для відшкодування збитків, завданих поміщикам. Та, незважаючи на поразку полтавсько-харківське повстання 1902 року мало велике історичне значення. Під його впливом розгорнувся масовий селянський рух, який охопив 28 губерній Російської Імперії і врешті-решт змусив царський уряд повернутися обличчям до вирішення аграрних проблем в країні.

Не дивно, що ця неординарна подія сторічної давнини постійно привертала і привертає увагу дослідників. В різні роки проблема була відображена в ряді монографій та брошур [6] наукових статтях [7], повідомленнях краєзнавців [8]. Полтавсько-харківським подіям 1902 року присвячено кілька спеціальних археографічних видань [9], згадки про неї містяться в багатьох узагальнюючих академічних виданнях [10] та в окремих працях представників дальньої української діаспори [11]. Тим не менше повернення до проблеми сьогодні є надзвичайно важливим, особливо з огляду на ті широкомасштабні зміни, які відбулися в останні два десятиліття у політичному житті народів колишнього СРСР. Зміни методологічних основ сучасної історичної науки вимагають певного корегування окремих аспектів знань з історії нашого минулого. Це стосується, зокрема, і повстання 1902 року на Лівобережній Україні. Аж ніяк не претендуючи на повне висвітлення проблеми, в даному повідомленні зроблено спробу зупинитися лише на кількох важливих з нашої точки зору її аспектах.

В радянській історіографії, представникам якої належить більша частина публікацій про повстання 1902 року, постійно підкреслювалось, що його глибинні корені крилися у вкрай складному соціально-економічному становищі селян охоплених рухом повітів. В його основі перебувало гостре малоземелля, породжене грабіжницьким характером реформи 1861 року. Аж ніяк не заперечуючи дійсно вкрай обтяжливого земельного голоду селянства на початку ХХ ст. зазначимо, що виведення його безпосередньо з реформи 1861 року сьогодні викликає чимало запитань. Адже головним аргументом радянських дослідників щодо цього були масові "відрізки" селянської землі в ході скасування кріпацтва. Тривалий час "відрізки" у одній лише Полтавській губернії оцінювалися у 37% дореформеного землекористування селян, у Харківській – 28,3% [12]. Принаймні перший з цих показників був запозичений з брошури В.І. Леніна "До сільської бідноти". Сьогодні достовірно відомо, що такий показник "відрізків" на Полтавщині, Харківщині та й в інших губерніях був явно завищений. Про це на початку 90-х років ХХ ст. відверто писав один з найавторитетніших російських істориків Б.Г. Литвак. "Вряд ли правомерно, - зазначав довідник, - принимать в расчёт известный в литературе процент отрезки, полученный как разница между цифрой дореформенного надела, указанного в материалах редакционных комиссий, и пореформенного по "Статистике поземельной собственности..." из-за того, что размер точно

установленню пореформеного наділа, подлежащего выкупу, далеко не совпадает с данными поземельной переписи 1878-1879 гг.” [13]. Натомість він наводить інші дані стосовно “відрізків”, взяті безпосередньо із опрацьованих ним уставних грамот по 9-ти повітах Полтавської губернії. Вони засвідчують втрату селянами “відрізаної” землі у розмірі 5,1% від дореформеного землекористування. Тут же автор зазначає: “К сожалению, наши данные охватывают только половину ревизских душ в Полтавской губернии и поэтому не могут считаться исчерпывающими, но по девяти уездам нами учтено 83,1% ревизского населения, что делает эти данные достаточно представительными. Они не показывают значительных сокращений земельного надела, но свидетельствуют о весьма скудных его размерах как до, так и после реформы” [14].

Аналогічним чином, опрацювавши дані по 95% ревизського населення Харківської губернії, Б.Литвак наводить “відрізки” тут у розмірі 3% [15]. Приблизно те ж саме зустрічаємо у А.М.Анфімова. Він наводить дані по Карлівській економії герцогів Мекленбург-Стрелицьких у Костянтиноградському повіті, яка стала одним з епіцентрів масового руху 1902 року. Зокрема автор пише: “Крестьяне Карловского имения были освобождены от крепостной зависимости ещё до Манифеста 19 февраля 1861 г. и наделены 4 дес. Полевой земли на ревизскую душу, тогда как большая часть крестьян других помещиков получили низший надел 1,75 дес...” [16]. Як бачимо, земельні втрати селян Полтавської та Харківської губерній, як, доречі, й в інших місцевостях, були не такі вже й значні. До того ж нестача землі компенсувалась вигідними умовами оренди у поміщиків недостаючих земельних ділянок. Отже, слід думати, земельний голод виник серед селян значно пізніше, десь починаючи з 80-х років XIX ст. Адже саме тоді товарно-грошові відносини остаточно утверджуються на селі, що й вплинуло на подорожчання як купівлі, так і оренди землі. Такий висновок підтверджується й висновками, зробленими вже після придушення повстання службовцями Київської судової палати, які займались розслідуванням його причин. “Явище різкого і прогресивного подорожчання землі, – говорилось в одному із документів, – останнім часом викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії, переорюючи під оранку нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі і віддавати селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми не вигідних для них умовах” [17]. Таким чином, з усього сказаного вище напрошується висновок, що гостре малоземелля селян, в тому числі й у охоплених виступами повітах стало наслідком не стільки “грабіжницького” характеру реформи 1861 року, скільки результатом товаризації земельних відносин у післяреформений період. А те, що земельний голод серед селян охоплених повстанням чотирьох повітів був дуже відчутним, засвідчують підрахунки знаного дослідника проблеми М.Н. Лещенка. Він, зокрема, наводить дані про те, що у 336 населених пунктах, які були охоплені виступами, середній душевий наділ становив 0,61 дес., в тому числі у Полтавському – 0,21, у Костянтиноградському – 0,83, у Волківському – 0,67 і у Богодухівському – 0,72 дес. на ревизьку душу. До того ж у 16-ти поселеннях Полтавського повіту й 1-му Костянтиноградському селяни взагалі не мали орної землі [18]. До надзвичайного малоземелля додалися ще й природні катаклізми. Найдошкульнішими з них були неврожаї, які повторювались, починаючи з 1898 року, а засуха 1901 року взагалі поставила селян на межу

голодної смерті. “Завдяки недороду 1901 року, – писав один із Полтавських судочинців О.П. Хасцький, – вже взимку у селян не було хліба, картопля в цьому році зовсім не вродила, а до весни повністю вичерпались і наявні у селян кормові запаси для худоби” [19]. Аналогічну картину змалювано й у слідчих матеріалах Київської судової палати [20]. Врешті те, що головним поштовхом до повстання став саме голод, не приховували й самі учасники виступів. “Якби ти такий хліб їв, як їмо ми і діти наші, – говорив один із них косянтиноградському повітовому справнику вже після придушення виступів, – то сам пішов би хліб забирати у тих, у кого його багато” [21]. За нашими підрахунками, зробленими на основі даних про 72 випадки розгрому поміщицьких та орендаторських садіб у Полтавській губернії, селяни розібрали в них близько 50 тисяч пудів хліба, понад 6 тис. пудів борошна, майже 16 тис. пудів різної крупи, 15 тис. пудів картоплі, понад 35 тис. пудів сіна тощо [22]. Причому характерним практично для всіх виступів було те, що поряд з дійсно нужденними селянами, поміщицьке добро у набагато більших розмірах забирали саме заможні селяни. Очевидець тих подій, відомий письменник В.Г. Короленко, який жив тоді у Полтаві, пізніше так згадував про це: “... Начинали по большей части богачи. И, как только это начиналось, по дорогам к экономии валил народ на убогих клячонках, запряжённых в большие возы, на волах, а то и просто пешком, с мешками за спиной. Брали торопливо, что кому доставалось. Богачи увозили нагружённые возы, бедняки уносили мешки и тот час же бежали опять за новой добычей” [23]. Наведене вище свідчення Володимира Галактіоновича дуже точно відображає сам характер масового селянського руху 1902 року з його стихійністю, локальністю й віддаленістю від певних політичних ідеалів. Хоча добре відомо, що на полтавсько-харківському повстанні 1902 року була сконцентрована посилена увага з боку цілого ряду політичних партій та організацій.

В радянській історичній літературі найкраще, і це зрозуміло, відображено пропагандистську діяльність серед полтавсько-харківського селянства саме представників соціал-демократичного руху, і в першу чергу тієї їх частини, яка гуртувалася навколо створеної В.І. Леніним газети “Искра”. Дійсно, в слідчих матеріалах Київської судової палати є немало свідчень про поширення в районах майбутніх виступів нелегальної, в тому числі й соціал-демократичної літератури. Досить жваву роботу проводила на селі полтавська група сприяння “Искре”. Однак при всьому цьому серед дослідників спостерігається стійка тенденція до перебільшення ролі соціал-демократичної пропаганди на селі. Спробуємо проілюструвати це на конкретних прикладах. Так, у спеціальній літературі згадується житель містечка Карлівки, колишній студент Петербурзького університету Олександр Баумштейн, який поширював серед селян іскрівську літературу і закликав солдатів “не стріляти в селян, а стріляти в офіцерів”, а також мав зв’язки із полтавськими соціал-демократами [24], при знайомстві з відповідними документами знаходимо інформацію про те, що О.Баумштейн є вихідцем із одеських міщан і що у слідчих органів відсутні “указания на то, чтобы деятельность Баумштейна имела какое-либо прямое отношение от преступной агитации среди сельского населения (курсив наш. – В. Ш.)” [25]. Іншим прикладом може бути діяльність згадуваного в історичній літературі студента Харківського університету Анатолія Олексенка, який у 1900-1901 рр. у с. Лисичиному Полтавського повіту створив селянський гурток і вів

ніби-то соціал-демократичну агітацію серед місцевих селян. Він, доречі, був знайомий з відомим українським письменником В.Г.Короленком. Володимир Галактіонович писав, що через кілька днів після обшуку, який вчинила поліція у Олексенка, той сам приїхав до нього в Полтаву. “Это оказался юноша небольшого роста, смиренного вида с нервным лицом и большими, печальными и как будто испуганными глазами. Слухи о его важной роли очевидно очень его обеспокоили. Зная, что я жил тогда в доме у председателя управы Старицкого, он просил узнать у него, что именно говорил казак из-под Лисичей. Я спросил его откровенно, “между нами”, было ли что-нибудь в этом роде с его стороны. Он ответил (и я уверен – с полной искренностью,) что никаких прокламаций не разбрасывал и не передавал, и все его отношения с деревенскими сверстниками, с которыми он рос в деревне, ограничивались дружеским знакомством и чтением нелегальных книг. Тем не менее его скоро арестовали и его фигура по разным сторонним рассказам вскоре выросла до сказочных размеров могущественного агитатора, державшего в руках всю округу” [26]. Як засвідчують слідчі матеріали, студент все ж таки не був ширим із письменником, до якого звернувся по допомогу. В матеріалах полтавського окружного суду та губернського жандармського управління дійсно є інформація про гурткову роботу Олександра та поширення серед селян с. Лисичино нелегальної літератури. Однак була вона не соціал-демократичного змісту. Як правило це були видання Революційної української партії (РУП), такі як “Дядько Дмитро”, “Чи є тепер панщина” та інші [27], які на той час були дуже популярними серед селян. Враховуючи ж те, що саме харківський університети став фактично місцем створення РУП, належність Олексенка саме до неї, а не до іскрівських чи інших організацій, є найбільш реальною. Взагалі сьогодні достатньо інформації про те, що найбільший внесок у поширення революційної пропаганди в місцях полтавсько-харківського повстання зробила саме РУП. Що ж стосується соціал-демократів, то вони приступили до широкомасштабної роботи серед селянства лише після повстання 1902 року й виходу в 1903 році з цього приводу лєнінської брошури “До сільської бідноти”. До цього ж, як відомо, російські марксисты концентрували свою роботу головним чином серед міського пролетаріату.

Такими в цілому є деякі думки з приводу повстання селян Полтавської та Харківської губернії, яке мало місце 100 років тому і було наслідком глибокої кризи, яку переживав самодержавний уряд Російської імперії і яка у 1905 році призвела до першої російської революції.

Література :

1. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году: Сборник документов. – Харьков, 1961. – С.XVIII.
2. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К., 1968. – С.93.
3. Искра. – 1902. - №21. – 1 июня. – С.3.
4. Из споговідів учасників повстання 1902 року в селі Ковалівці. (Записав М.Пліш) // Зоря Полтавщини. – 1952. – 15 квітня.
5. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году. – С.231; Держархів Полтавської області, ф.319, оп.1. спр.9, арк.37 зв.

6. Веселовский Б.Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России 1902-1906 гг. — СПб., 1907; Маслов П.П. Крестьянские движения в России. — М., 1923; Руднев В. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году. — М., 1929; Гайсинович А. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст.. — К., 1968; Його ж. Могутній виступ селянства (До 70-річчя полтавсько-харківського повстання). — К., 1972 та інші.

7. Кричевська О. Селянський рух у Полтавській і Харківській губерніях у 1902 році // За більшовицьку пропаганду і агітацію. — 1939. - №1. — С.48-53; Цызовцев И.И. Предверие аграрной революции 1905 года: Опыт характеристики аграрного движения 1902 года // Архив истории труда в России. — Пг., 1923. — Книга 9-я. — С.99-124; Емелях Л.И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Исторические записки АН СССР. — М., 1951. — Т.38. — С.154-175; Деренковский Г.М. Ленинская "Искра" и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Доклады и сообщения Института истории АН СССР. — Вып.2. — М., 1954. — С.53-73; Бедин В.В. Крестьянство Полтавской губернии накануне восстания 1902 года // Научные доклады высшей школы. — 1958. — Серия "История". - №3. — С.68-82; Лещенко М.Н. Масові селянські заворушення 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях // Український історичний журнал. — 1971. - №11. — С.107-120 та інші.

8. Якименко М. Передвісники бурі (1 квітня — 70 років з дня повстання селян с. Ковалівки) // Комсомолец Полтавщини. — 1972. — 1 квітня; Шевченко В.М. Селянський рух на Лівобережній Україні в 1900-1904 рр. // Український історичний журнал — 1983. - №2. — С.54-60; його ж. РУП і селянське повстання 1902 року на Лівобережній Україні // Історія та культура Лівобережної України. — Київ-Ніжин, 1997. — С.144-148. та інші.

9. Крестьянские движения 1902 года: Материалы по истории крестьянских движений в России. — Вып. 3. — М.; Пг., 1923; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году: Сб. документов и материалов. — Харьков, 1961.

10. Історія селянства Української РСР. — У 2-х т. — Том 1. — К., 1967; Історія Української РСР. — У 8-ми т., 10-ти кн. — Том 4. — К., 1978 та ін.

11. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. — Київ-Мюнхен, 1996; Полонська-Василенко Н. Історія України. — У 2-х т. — К., 1992 та інші.

12. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году. — С. VI.

13. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: Почему не реализовалось реформаторская альтернатива. — М., 1991. — С.166.

14. Там же. — С.168.

15. Там же. — С.167-168.

16. Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX — начале XX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. — Сборник V. — М., 1962. — С.350.

17. ЦДА України, ф.318, оп. 1, спр. 129, арк. 61 зв.

18. Лещенко М.Н. Масові селянські заворушення 1902 р... — С.113-120.

19. Полтавський облдержархів, ф.138, оп.1, спр.12, арк.3.

20. ЦДА України, ф.318, оп. 1, спр.129, арк.60 зв.

21. Цызырев И.И. Назв. праця. — С.125.
22. Шевченко В.М. Селянський рух на Лівобережній Україні в 1900-1904 рр. //Український історичний журнал. — 1983. - №2. — С.57.
23. Короленко В.Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины. — М., 1991. — С.63.
24. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст... — С.82.
25. Полтавський облдержархів, ф.138, оп.1, спр.12, арк.13 зв.
26. Короленко В.Г. Назв. праця. - С.60.
27. ЦДА України, ф.320, оп.1, спр.55, Частина II, арк. 143; Полтавський облдержархів, ф.138, оп.1, спр.12, арк.8.

О.В. Герасименко

Селянське повстання 1902 року: огляд публікацій

Минуло майже 100 років з того часу, коли на початку ХХ ст. у Полтавській та Харківській губерніях прокотилася могутня хвиля виступів знедоленого селянства, яка справила помітний вплив на аграрну політику царизму. Не дивно, що свого часу ця подія, маючи непогану джерельну базу [1], стала предметом посиленої уваги з боку вчених політиків, істориків, економістів та інших. Зрозумілі і причини, які стримували уряд Миколи II від широкого інформування населення імперії про події у Полтавській та Харківській губерніях. Навпаки, опозиційні уряду політичні сили з перших же днів повстання почали активно висвітлювати його хід, відстоюючи, звичайно, перш за все власні політичні інтереси. Тому не дивно, що перші повідомлення про події у Полтавській і Харківській губерніях з'явилися на сторінках ленінської газети "Искра", яка була заснована 24 грудня 1900 року в Мюнхені В.І. Леніним та його однодумцями. Вже у травні 1902 року, усього через два місяці після повстання, у №20-му "Искры" з'явилася стаття "Волнение крестьян на Юге" [2], в якій розповідалося про хід полтавсько-харківських подій березня-квітня. Там же було вміщено невеличке повідомлення про конкретний виступ селян села Ковалівки Полтавського повіту тієї ж губернії [3], який став одним з найпомітніших у ході повстання. До речі, вже у 1952 році, з нагоди 50-річчя полтавсько-харківських подій, в одному з номерів газети "Зоря Полтавщини" були вміщені записані красномовцем М. Плішем спогади учасників виступу в с.Ковалівці Одарки Сергіївни Чамари та Андрія Костянтиновича Порохні [4], які змальовували жадливе становище та звиягу селян цього села у 1902 році. Взагалі соціал-демократи надавали селянському рухові у Полтавській і Харківській губерніях великого політичного значення. Адже в рядах самої соціал-демократії до цього часу не було єдиної думки щодо революційних можливостей селянства (давався ознаки сумний досвід народників), як можливого союзника пролетаріату в майбутній революції. "Из всех признаков приближающейся революционной катастрофы, — говорилось в одному з чергових іскрівських повідомлень, — нам до сих пор не доставало только серьёзных взрывов "крестьянской войны". Вспыхнувшее в марте, широкое крестьянское движение в южных губерниях

заполнило этот пробел и дало возможность с безошибочной уверенностью подсчитать все факторы надвигающегося на страну общественного переворота. В этом – крупное историческое значение недавних крестьянских волнений” [5]. Приділяючи головну увагу висвітленню ходу полтавсько-харківського повстання, редакція “Искри” водночас не забувала розповідати і про підтримку полтавських і харківських селян селянами інших губерній Європейської Росії, зокрема Чернігівської [6] та Кутаїської [7]. Таким чином, соціал-демократична преса, а конкретно газета “Искра”, стала першою, хто почав систематичне висвітлення перипетій полтавсько-харківського повстання 1902 року. Трохи згодом, у 1903 році, з’явилась присвячена цій події брошура лідера російських марксистів В. Ульянова “До сільської бідноти” [8]. В ній з марксистських позицій було дано всебічну характеристику полтавсько-харківським подіям, накреслено першочергове завдання моменту для російських соціал-демократів – кинути всі сили на розгортання політичної діяльності серед селянства, готувати його як найближчого союзника пролетаріату до майбутніх класових битв.

Як відомо, з початком і в ході революції 1905-1907 рр., у якій селянство взяло якнайактивнішу участь, до його проблем значно посилилась увага з боку як урядових кіл, так і різних політичних сил і напрямків. Вже в роки революції, особливо з урахуванням підготовки урядом аграрної реформи, відомої як “столипінська”, з’являється цілий ряд брошур і монографій, присвячених селянській проблематиці, в яких автори прямо чи опосередковано торкаються полтавсько-харківських подій [9]. Вже після революції вийшла книга Б. Веселовського “Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России. 1902-1906 гг.”, в якій автор, аналізуючи перипетії селянського руху напередодні та в роки революції, звертається й до полтавсько-харківських подій 1902 року [10]. Безумовною заслугою автора стало те, що він фактично першим серед дослідників того часу почав ґрунтовне вивчення архівів Сенату і зокрема документів слідства про виступи селян Полтавської та Харківської губерній у 1902 р. Тим не менше джерельна база даної роботи, як і наступного археографічного збірника про ці події, підготовленого за участю Б.Веселовського, продовжувала залишатися досить вузькою. На це, власне вказували і самі укладачі зазначеного збірника документів про події 1902 року в Полтавській і Харківській губерніях. “Публикуемые в настоящем сборнике материалы, - підкреслювали вони, - почерпнуты из архива Сената и включают в себя лишь материалы судебного характера. Последние едва ли представляют что-либо ценное” [11].

У 1909 році на сторінках збірника “Общественное движение в России в начале XX века”, підготовленого представниками меншовицького крила російської соціал-демократії, була опублікована стаття В. Горна “Крестьянское движение до 1905 года” [12]. Вона мала суто оглядовий характер і була написана, як зазначив сам автор, переважно за матеріалами тогочасної преси [13]. В ній автор у інформаційному плані кілька разів повертається до повстання 1902 року на Полтавщині й Харківщині, згадує й про вплив, який воно справило на розвиток селянського руху в інших губерніях Російської імперії [14]. В цілому ж, говорячи про публікації так званої “дорадянської доби”, які тією чи іншою мірою торкалися проблеми полтавсько-харківського повстання, слід відзначити, що майже всі вони наголошували саме на економічному характері селянських виступів. На протилежних позиціях перебували лише представники очолюваного В.Леніним

більшовицького крила РСДРП, які, виходячи з основного положення марксизму про класову боротьбу як рушійну силу історичного розвитку, намагалися власти у селянське повстання політичний зміст. Врешті-решт, саме це й стало головною причиною, через яку праці "дорадянських" істориків потрапили під нещадну критику в радянській історіографії.

Значно жвавіше проблема вивчалася в радянській період. Цілком зрозуміле прагнення радянської влади довести закономірність історичної перемоги народних мас, керованих більшовиками, у 1917 році, сприяло активізації наукової розробки проблем більшовицького, робітничого та селянського руху, а також популяризації знань про них серед широких мас населення країни. Тож не дивно, що майже відразу після закінчення громадянської війни почалася інтенсивна робота по дослідженню й популяризації героїчних сторінок селянського руху, серед яких на провідних позиціях опинилось повстання селян Полтавської та Харківської губерній у 1902 році. Щоправда перші публікації радянської доби належали переважно представникам небільшовицького напрямку.

На початку 20-х років XX ст. окрім згаданого вище археографічного збірника "Крестьянские движения 1902 года" з'явилися також монографічні праці В. Пічети [15] П. Маслова [16], а дещо пізніше – В. Руднева [17]. Власне за характером і спрямованістю оцінок, селянського руху, вони мало чим відрізнялися від попередніх робіт цих же авторів, підготовлених ще в дорадянські часи, за що й піддавалися в подальшому досить різкій критиці з боку радянських істориків. Першою ж фактично "більшовицькою" публікацією, де висвітлювалися окремі аспекти проблеми, а зокрема її економічний аспект, стала стаття І. Цизирева [18]. В ній автор аналізує такі важливі складові передумов майбутніх виступів, як врожайність селянських господарств, подорожчання оренди землі селянами та інші. Вже у 30-х роках XX століття популярна інформація про полтавсько-харківські події 1902 року була дана у брошурі О. Гайсиновича [19] та у статті О. Кричевської [20]. В цілому ж публікації 20-х-30-х років XX ст. носили переважно пропагандистсько-популярний характер. Пояснювалося це кількома причинами. По-перше, народу потрібно було дати необхідну інформацію з точки зору ідеологічної, в плані виховання у нього радянського патріотизму на прикладах свого ж героїчного минулого. По-друге, радянська наука, в тому числі й історична, переживаючи болісний період становлення, ще не могла у повній мірі забезпечити належне виконання глибоких наукових досліджень. І нарешті по-третє, вчені-історики, як і представники інших галузей науки, постійно відчували над собою зловісний подих тоталітарного режиму з його ідеологічними та політичними репресіями. Мабуть, саме через останній фактор глибоко наукова розробка проблеми почалася вже у 50-ті роки XX ст.

П'ятидесяті роки позначилися важливими політичними змінами в житті радянського суспільства, пов'язаними з послабленням тоталітарного тиску й початком певних демократичних змін, в тому числі й у науковому житті. На той час радянська історична наука поповнилася власними молодими науковими кадрами, які зуміли значно розширити джерельну базу досліджень, в тому числі й полтавсько-харківських подій 1902 р. Вже у 1951 році на сторінках "Исторических записок" Академії Наук СРСР була опублікована цікава й змістовна стаття молодого дослідниці Л. І. Смелях, присвячена повстанню 1902 року в Полтавській і Харківській губерніях [21]. Ґрунтовно опрацювавши документи Міністерства

Юстиції, що зберігаються й сьогодні у фондах Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (ф.1405), Лідія Ісаєвна, яка потім ще не раз поверталася до висвітлення окремих аспектів даної проблеми [22], зуміла дати ґрунтовну характеристику причин, характеру, розмаху селянського руху. На відміну від попередніх дослідників, які основною рисою повстання вважали "голодні бунти" селян, Л.Ємелях бачила його основну рушійну силу у прагненні "крест'ян получить землю" [23]. Фактично з цього часу гостре малоземелля і безземелля селян, породжене грабінницьким характером реформи 1861 року, стає в радянській історіографії пануючим при висвітленні селянського руху взагалі й полтавсько-харківських виступів 1902 року зокрема. Трохи згодом з'явилася ще одна цікава стаття Г.Деренковського, присвячена дослідженню ролі соціал-демократичної агітації й реакції соціал-демократів на селянське повстання 1902 року [24]. Як і Л.Ємелях, Г.Деренковський ввів у науковий обіг цілу групу раніше неопублікованих архівних джерел, ґрунтовно опрацював відповідні матеріали, вміщені на сторінках газети "Искра".

Ще одну групу нових джерел соціально-економічного змісту ввів у науковий обіг В.Бєдін, студії якого були присвячені висвітленню соціально-економічних передумов полтавсько-харківського руху 1902 року [25]. З аналогічної позиції розпочав висвітлення проблеми й відомий російський вчений А.М.Анфімов. Виступавши на початку 60-х років ХХ ст. зі статтею про Карлівську економію герцогів Макленбург-Стреліцьких, він згодом дав широкую характеристику соціально-економічного становища районів майбутніх виступів 1902 року та виступів полтавсько-харківських селян [26]. Взагалі ж слід зазначити, що у 50-ті – на початку 60-х рр. ХХ ст., тобто в період певної демократизації суспільства, відомої під назвою "хрущовської відлиги", вченим вдалося нагромадити і значною частиною оприлюднити величезний матеріал про полтавсько-харківське повстання. Фронтальне вивчення численних архівних фондів дало змогу виявити багато нових документів. Частина з них, окрім використаних авторами названих вище праць, була опублікована у першому томі археографічного збірника, присвяченого 50-річчю революції 1905-1907 рр. та у збірнику документів, підготовленому харківськими вченими спеціально до 60-річчя повстання 1902 року [27]. І хоча останній, як і згадуваний раніше археографічний збірник 1923 року, був досить критично оцінений провідними радянськими істориками [28], тим не менше, він, як і названі тут інші археографічні видання, став помітним внеском у розширення джерельної бази досліджень полтавсько-харківського повстання 1902 року. На жаль, з об'єктивних причин так і не було опубліковане ще одне цінне археографічне видання, яке мало вмішувати багато цікавої й нової інформації з даної проблеми – один з томів із серії "Крест'янское движение в России в начале XIX – начале XX века" під загальною редакцією академіка М.М.Дружиніна, який мав бути присвячений подіям 1901-1904 рр.

Серед українських дослідників проблеми найбільший внесок належить відомому історичному – аграрнику Миколі Никифоровичу Лещенку [29]. У своїх численних монографіях, брошурах, статтях він дав глибоку і всебічну характеристику передумов, характеру, ходу та наслідків повстання у Полтавській та Харківській губерніях, якраз змалював стосунки повсталих селян з представниками різних політичних партій і груп, які активізували свою діяльність у місцях виступів. Безперечною заслугою вченого є ґрунтовне розширення

джерельної бази дослідження проблеми за рахунок опрацювання периферійних архівів. Надзвичайно цінними є авторські статистичні характеристики селянського руху, зроблені за ним же запропонованою методикою підрахунків [30].

В різні роки згадані події знайшли також своє відображення у ряді українських академічних видань [31], монографій [32], інших публікацій [33]. Певні згадки про виступи полтавських і харківських селян містяться у працях окремих представників української діаспори [34], які підкреслюють вагомий внесок Революційної української партії у розвиток весняних подій 1902 року.

Як бачимо, навіть побіжний перелік, до того ж далеко неповний, праць, які присвячені подіям 100-річної давнини, переконує у наявності сьогодні солідної історіографічної бази з даної проблеми. З іншого боку, помітні зміни, які мали місце в останні два десятиліття в житті людства, значно змінили не тільки його життя, але й образ мислення та сприйняття ними як реалій сьогодення, так і свого історичного минулого. З огляду на це переосмислення подій 100-річної давнини у Полтавській і Харківській губерніях має важливе значення для подальшого правильного розуміння подій з історії нашого народу.

Література :

1. Численні документи про селянські виступи 1902 р. на Полтавщині і Харківщині, частина яких опублікована (Див.: Крестьянские движения 1902 года: Материалы по истории крестьянских движений в России. – Вып. 3. – М.- Пг., 1923; Революция 1905-1907 годов на Украине. – В 2-х Т. – К., 1955.- Том 1 ; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году: Сб. документов и материалов. – Харьков, 1961), зберігаються у відповідних фондах центральних російських (ЦДАРФ, РДІА) та українських (ЦДІА України у м. Києві) архівів, а також в обласних архівах Полтавської, Харківської та Чернігівської областей.
2. Искра. – 1902. - №20. – С.2-3.
3. Там же. – С.3.
4. Зі спогадів учасників повстання 1902 року в с.Ковалівці (зібрані М. Плішем) // Зоря Полтавщини. – 1952. – №76. - 15 квітня.
5. Искра. – 1902. - №21. – С.2.
6. Искра. – 1902. - №27. – С.7.
7. Искра. – 1902. - №28. – С.4.
8. Ленин В.І. До сільської бідноти // Повне збір. творів. – Т.7. – С.127-194.
9. Пишехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. – СПб., 1905; Очерки по крестьянскому вопросу: Собрание статей под редакцией проф. А.А. Мануилова. – Вып.ІІ. – М., 1905; Исаев А.А. Смута и земельный вопрос. – СПб., 1906; Никонов С.П. Крестьянский правопорядок и его желательное будущее. – Харьков, 1906 та ін.
10. Веселовский Б.Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России. – СПб., 1907. – С.3.
11. Крестьянские движения 1902 года: Материалы по истории крестьянских движений в России / Под ред. Б.Б. Веселовского, В.И. Пичеты, С.М. Фриче. – Вып. III. – М.- Пг., 1923.
12. Горн В. Крестьянское движение до 1905 года // Общественное движение в России в начале XX века. – Т.1. – СПб., 1909. – С.243-258.

13. Там же. – С.245.
14. Там же. – С.245-248, 253, 257.
15. Пичета В.И. История крестьянских волнений в России. – Минск, 1923.
16. Маслов П.П. Крестьянские движения в России: Аграрный вопрос в России. – Т.2. – М., 1923.
17. Руднев В. Крестьянское движение в начале XX века. – М., 1929.
18. Цызырев И.И. Предверие аграрной революции 1905 года: Опыт характеристики аграрного движения 1902 г. // Архив истории труда в России. – Кн. 9-я. – Пг., 1923. – С.99-124.
19. Гайсинович А. Крестьянское движение 1902 года в Полтавской и Харьковской губерниях. – М., 1934.
20. Кричевська О. Селянський рух у Харківській і Полтавській губерніях у 1902 році // За більшовицьку пропаганду і агітацію. – 1939. - №1. – С.48-53.
21. Емелях Л.И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Исторические записки АН СССР. – Т.38. – М., 1951. – С.154-175.
22. Емелях Л.И. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции. – М.-Л., 1965. – С.44-47.
23. Емелях Л.И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году. – С.166.
24. Деренковский Г.М. Ленинская “Искра” и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Доклады и сообщения Института истории АН СССР. – Вып.2. – М., 1954. – С.53-73.
25. Бедин В.В. Крестьянство Полтавской губернии накануне восстания 1902 года. // Научные доклады высшей школы. – 1958. – Серия “История”. - №3. – С.68-82.
26. Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сборник V. – М., 1962. – С. 348-376. Його ж. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904 гг. – М., 1980 та інші.
27. Революция 1905-1907 годов на Украине. – Т. 1. – К., 1955; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году. Сборник документов и материалов. – Харьков, 1961.
28. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К., 1968. – С.8.
29. Лещенко М.Н. Названа праця. Його ж. Масові селянські заворушення 1902 року в Полтавській і Харківській губерніях // Український історичний журнал. – 1971. - №11. – С.107-120; Його ж. Могутній виступ селянства: до 70-річчя полтавсько-харківського повстання. – К., 1972.
30. Лещенко Н.Н. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения XIX века. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – К., 1961. – С.53-64; його ж. Удосконалювати методику досліджень селянських рухів // Український історичний журнал. – 1966. - №5. – С.33-38.
31. Історія селянства Української РСР. – У 2-х т. – Том 1. – К., 1967. Історія Української РСР. – У 8-ми т., 10-ти кн. – Том 4. – К., 1978 та ін.
32. Лось Ф.Є. Революція 1905-1907 років на Україні. – К., 1955; Премислер І.І. Революційний рух на Україні на початку XX ст. – К., 1958; Кітарева С.О.

Ленінська "Искра" і піднесення революційного руху на Україні. – К., 1959; Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959; Спицький В.С. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901-1904 рр. – К., 1978 та інші.

33. Зі спогадів учасників повстання 1902 року в с.Ковалівці // Зоря Полтавщини. – 1952, 15 квітня; Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні у 1905-1907 рр. – К., 1964; Якименко М. Передвісники бурі (1 квітня – 70 років з дня повстання селян с. Ковалівки) // Комсомолец Полтавщини. – 1972, 1 квітня; Шевченко В.М. Селянський рух на Лівобережній Україні в 1900-1904 рр. // Український історичний журнал – 1983. - №2. – С.54-60; його ж. РУП і селянське повстання 1902 року на Лівобережній Україні // Історія та культура Лівобережної України. – Київ-Ніжин, 1997. – С.144-148, та інші.

34. Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи. – Відень, - 1918. – С.35; Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – К., 1992. – С.411; Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ століття. – К., 1993.

Є.М. Стращко, О.П. Кривобок

Соціально-національна стратифікація студентства Лівобережної України на межі ХІХ-ХХ ст.

Розглядаючи динаміку змін у становому розподілі слухачів вищих навчальних закладів регіону (Кисва, Ніжина, Харкова) означеного періоду, помічалося неухильну тенденцію зростання частки різночинних елементів. Визначальний поштовх цим змінам надали реформи 60-х-70-х років ХІХ ст. Щоправда, серед студентства університетів (додамо – найчисленнішого в ІІ половині ХІХ ст. у вищій школі) у 80-ті роки даний процес значно затримався під впливом урядових контрзаходів. Проте ці дії виявились ефективними лише щодо духовенства. У 1879 р. випускникам духовних семінарій було закрито доступ до університетів і, якщо 1880 р. вихідцем з цього прошарку був кожен четвертий університет, то 1888 р. – лише кожен десятий (відповідно 23,4% і 9,3%) [1]. Те ж саме явище спостерігалось в Ніжинському історико-філологічному інституті, куди 1883 р. теж було фактично закрито доступ вихідцям з духовних семінарій. Однак при цьому частка вихідців з нижчих станів неухильно зростає, хоча й повільно.

Тенденція станової демократизації продовжувала поглиблюватися й на початку ХХ ст., особливо після зняття обмежень у вступі до університетів за революції 1905-1907 рр. З 1907 рр. частка дворян у цих закладах, як правило, вже не зростала навіть в абсолютному відношенні, хоча й залишалася доволі значною. Так, наприклад, серед 5107 студентів Київського університету на поч. 1910 р. налічувалося 453 (8,9 %) вихідців зі спадкових дворян, 1849 р. – (36,2%) дітей особистих дворян і чиновників, 1459 осіб (29,2%) – міщан та цехових, 521 (10,2%) – почесних громадян і купців, 370 (7,2%) – селян, 331 (6,4%) – духовенства [2].

Ще більше скорочувалося представництво привілейованих станів у спеціалізованих вузах як державних, так і приватних. Зокрема, у Харківському

технологічному інституті 1894 р. навчалось 39% дітей дворян, а 1904 р. – 32%. Натомість найбільше зросло представництво почесних громадян і купців – з 1,5% до 5%, і селян – з 8 до 11%. У Київському політехнічному інституті 1913 р. налічувалося 36,2%, дворян, 27% міщан, 16,3 % селян [3]. Подібні (або близькі до них) цифри ми можемо виявити і в решті вищих навчальних закладів регіону. Така соціальна структуризація цілком відповідала процесам формування загальногромадянського безстанового суспільства, характерним для Російської імперії тієї доби.

Однак важливо відзначити більш глибоку тенденцію: відсторонення на другий план станової належності у визначенні реального соціального статусу студента. Такий дослідник, як Днепров Є. Д. уже для II половини XIX ст. відзначав певну умовність традиційної станової стратифікації у статистиці. Рубрика дворян і чиновників включала в себе, наприклад, строкату масу осіб з різним правовим і матеріальним становищем. Тут слід враховувати і різницю між спадковими та особистими дворянами, і певну штучність включення сюди дітей чиновників, по суті різночинців. Щодо останніх, зазначимо, що до кінця XIX ст. зі 126174 посад у восьми найбільших відомствах і міністерствах більше половини – 73003 – дозволялося заміщувати особам, котрі не мали на те прав за своїм походженням [4].

Ще більш відмінності спостерігалися у рубриці “міських станів”. Та, зрештою, і спогади колишніх студентів засвідчують, що приблизно з 80-х років XIX ст. самі вони розмежовували себе не стільки за станами, скільки за матеріальним становищем [5].

Втім, демократизація слухачів вищої школи зовсім не означала її однакової доступності для усіх верств населення. За спостереженнями Іванова А. Є., більшість студентів з непривілейованих верств суспільства складали вихідці з “середніх” міських прошарків, переважно міщан та інших осіб, втягнутих у круговерть дрібного підприємництва [6]. Частина ж селян залишалася мізерною порівняно з їхнім місцем у загальній структурі населення. Так, за переписом 1909 року харківських студентів, навіть серед незаможних у своїй масі слухачів ветеринарного інституту – дітей землеробів виявилось 12,8%, а серед універсантів – 4,8% [7]. Так само мізерним було представництво міських низів – робітників, прикажчиків, ремісників: серед 2354 опитаних студентів їх виявилось 5,3% [8].

Пов’язаність студентства з містом виявлялась не лише у територіальному та соціальному плані, а й у його культурному обличчі. Одна з характерних його рис – панування російської мови. Так, у Харкові, за свідченням Ю.Колларда, у 90-х р. XIX ст. українців серед студентства було близько половини, але “між студентством університету та технологічного інституту майже цілком не чути було української мови”.. [9]. Мовний вплив міста стосувався не лише українців. Серед опитаних у 1909 р. єврейських студентів Києва лише 78% вказали, що вміють говорити по-єврейськи, а 23 % систематично читали на рідній мові. Враховуючи, що 48% опитаних отримали освіту на єврейській мові [10] (про що українці тоді лише мріяли), ми можемо вважати ситуацію, в якій перебували студенти різних націй, у якійсь мірі співставною. Важливіше додати, що такі обставини склалися не лише внаслідок урядової політики, але загалом культурного життя міст. Наприклад, за споминами сучасників: “Не був це вплив тих високих російських шкіл, що

ми в них перебували... Цей вплив перед усім мала на нас російська преса і російська книжка" [11].

Істотно сприяла русифікації й значна етнокультурна змішаність студентства. Не в останню чергу вона пояснювалась тим, що контингент слухачів вищої школи складався не тільки з мешканців Лівобережжя, але з багатьох регіонів Російської імперії. Так, за переписом 1909 р. студентів Харкова, лише 25,3% їх походило з лівобережних українських губерній, тоді як 20,1% – з центральних землеробських губерній Росії, 15,9% – з новоросійських губерній, 10,3% – з Кавказу і невеликі групи з – Білорусі, Поволжя тощо [12]. На жаль, по Ніжинському історико-філологічному інституту такої статистики не виявлено, але уривчасті дані архівних матеріалів свідчать, що дуже значна частина його слухачів походила з віддалених районів – Волині, Поділля, Курщини, Прибалтики, Білорусі і т.д. У Київському політехнічному інституті лише в 1907-1908 навчальному році зафіксовано земляцтва чи не з усієї Східної Європи: Астраханське, Бессарабське, В'ятське, Лодзинське, Ростовське, Кавказьке, Донське, Нижегородське і т.д. [13]. Як бачимо, склад студентства у той час був, у буквальному розумінні, екстериторіальним.

У конфесійному відношенні серед студентів абсолютно переважали православні. Другою за чисельністю, як правило, була група римо-католиків (в основному поляків та литовців), а третьою – євреїв. Невеликі групи християн інших віросповідань і мусульман різних етносів погоди не робили. Втім, співвідношення усіх цих груп могло бути відмінним в окремих вузах. Уряд ретельно оберігав повне панування православних студентів над іншими, ніби моделюючи в академічній сфері загальноімперський устрій міжконфесійних відносин. І, скажемо, не без успіху. Так, у 1880 р. у Ніжинському історико-філологічному інституті навчалось 65 православних і 5 протестантів [14], а 1913 – виключно православні [15]. У Харківському університеті на початок 1912 р. з 3458 студентів налічувалося 2748 православних, 274 євреїв, 173 представників вірмено-григоріанських християн, 121 католиків, 93 прихильників інших християнських віросповідань, а також 23 мусульманина. Невелика частина католиків, вочевидь, пояснюється віддаленістю від польських губерній [16].

Всередині віросповідних груп точно з'ясувати співвідношення окремих етносів, на жаль, неможливо з огляду на те, що офіційна статистика міністерства народної освіти їх не виділяла окремо. Але, враховуючи вищезазнані обставини (перевагу вихідців з міста і екстериторіальний характер комплектування студентства), можна більш-менш впевнено стверджувати, що внаслідок ряду факторів частка українців серед слухачів вищої школи була значно меншою, ніж серед населення Лівобережної України загалом. Цей факт непрямо підтверджується і свідченнями сучасників, наведеними вище. Дана обставина була однією з головних причин того, що інтелігенція на Україні у той час належала до інших етносів.

Таким чином, на межі XIX-XX ст. особи дворянського походження дедалі більше втрачають свою перевагу серед загалу слухачів вищої школи. Більш того, в умовах наростаючих зрушень у всіх сферах суспільного життя станова градація відходить на другий план, постулюючись у визначенні статусу студента таким чинником, як рівень заможності його родини та її зв'язки (

прямі чи непрямі) з апаратом управління. Перевага представників міста у середовищі студентів Лівобережжя поєднувалась зі значною змішаністю їх за територіальним походженням. Це сприяло поширенню серед них російського культурного впливу і водночас було передумовою того, що хоча за підтримки уряду православні й домінували у конфесійному розподілі серед слухачів вищої школи, але частка українців у складі студентства залишалась непропорційно низькою.

Література :

1. Днепров Э. Д. Социальный состав учащихся русской школы во II половине XIX века // Советская педагогика .-1976.-№ 10.-С. 106.
2. Історія Київського університету.-К., 1959.-С.64.
3. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX - начало XX в).-К.,1991.-С.59.
4. Днепров Э. Д. Социальный состав...-С.102.
5. Мошинський І.(Юзеф Конарський).90-ті роки у Київському університеті // Іменем святого Володимира.-У 2 кн./ Упор. В.Короткий, В.Ульяновський.-К., 1994.-Кн. 2.-С.172.
6. Иванов А.Е. Студенчество России конца XIX- начала XX века: социально-историческая судьба.-М.,1999.-С.186-187.
7. Статистико-экономический семинар Харьковского университета / Под Ред. А. Н. Анцыферова .Первая студенческая перепись // Записки императорского Харьковского Университета.-1912.-Кн.4.-С.17.
8. Там же.-С.17.
9. Коллард Юрій. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // 3 минулого :Збірник / Під ред. Р. Смаль-Стоцького.-Варшава, 1939.-Том 2. Український студентський рух у російській школі.- С. 60.
10. Шейнис Д.И. Еврейское студенчество в цифрах (по данным переписи 1909г. в киевском университете и политехническом институте). – К.,1911. – С.32.
11. Садовський В. Студентське життя у Києві в 1904 – 1909 роках // 3 минулого... Т.2.-С.17.
- 12.Статистико-экономический семинар...-С.17.
- 13.Левицька Н.Д. Академічний студентський рух в Україні в кінці XIX- на початку XX ст.-К., 1989.-С.34.
14. Ніжинський філіал Чернігівського обласного архіву, ф. 1105, оп. 1, спр. 163, арк. 15 зв.
15. Отчет о состоянии и деятельности Историко-Филологического Института князя Безбородко в Нежине за 1912-1913 г // Известия Историко-Филологического Института князя Безбородко в Нежине.-Нежин, 1914.- Т. XXIX.- С.5.
16. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета в 1911 г. // Записки Императорского Харьковского Университета.-1912.-Кн. 3.-С. 135.

Роль провінції у розгортанні комунітарного руху в Лівобережній Україні у 80-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст.

Одним із найважливіших завдань соціальної історії є "реконструкція людського досвіду переживання великих структурних змін" [1]. Але досить часто масштаби цих змін настільки величезні, що самі по собі займають увагу істориків, а суб'єктивний зміст процесу опиняється поза увагою дослідження, незважаючи на те, що вивчення часткового може стати ключовим для розуміння наслідків загального процесу.

Яскравим прикладом цього може бути вивчення комунітарного руху в Україні, який на сьогодні практично не досліджений у вітчизняній історіографії. Між тим, комунітарний шлях вдосконалення суспільства є одним із найоригінальніших серед різноманітних суспільних рухів останньої третини XIX – першої третини XX ст. На нашу думку, цілком доречно визначати комунітарний рух XIX – поч. XX ст. як нереволюційну течію, "учасників якої об'єднує мета вдосконалення суспільства шляхом внутрішнього духовного переродження кожного окремого учасника в умовах невеликої общини" [2] (найчастіше створеної десь у глибинці та спертої на сільськогосподарську працю). При цьому слід мати на увазі, що після перемоги радянської влади відбувається трансформація сільськогосподарських общин в аналогічні комуні або артілі, створення нових виробничих комун (часто за ініціативою владних структур) та повсюдна заміна християнських заповідей у міжособових стосунках на ідеологічні настанови держави диктатури пролетаріату.

Втім, не дивлячись на своєрідність історичного розвитку України після реформ другої половини XIX ст. та у повоєнний період її історію слід розглядати як невід'ємну складову загальноєвропейської історії, яку можна описати у контексті світового процесу модернізації, під чим слід розуміти не тільки сукупність змін у продуктивних силах суспільства внаслідок запровадження машинних технологій та фабричної системи, але й супутні всеохоплюючі процеси: від урбанізації, раціоналізації мислення, демократизації установ і суспільних відносин, індивідуалізації свідомості та діяльності до нівелювання всього цього під час більшовицької диктатури. Отже, мова йтиме про різноманітні якісні зміни, в тому числі й у повсякденному житті людей.

Структурні зміни супроводжуються руйнацією старих соціокультурних ідентичностей та зміною механізму самоідентифікації. Цей хворобливий процес відображається на людських долях. На наш погляд, саме він був важливим змістом соціальної історії України останньої третини XIX – першої третини XX ст. Учасниками формування нової системи ідентичностей виступили і держава, і суспільство, і окремі люди. Процес цей відбувався на багатьох рівнях – від повсякденного життя та індивідуальних стратегій поведінки до державної ідеології та міжнародних відносин. При цьому рівню індивідуального вибору належала важлива роль [3].

Ось чому досвід зародження, розвитку й занепаду комунітарного руху в Лівобережній Україні у зазначений період становить великий науковий і

практичний інтерес.

Ідея братств цілком слов'янська. У той час, як на Заході люди об'єднувалися в різноманітних орденах, союзах та асоціаціях, слов'янські народи організовували братства, яких Західна Європа майже й не знала. На основі трудових братств, як зазначалося вище, у радянський час були створені комуни та трудові колонії. Система виховання та навчання обов'язково поєднувалася з продуктивною працею, що сприяло всебічному розвитку вихованців.

Отже, ідея кооперативного, артільного характеру нового економічного ладу, що визріла як спроба повернення до "трудоxих обшин часів апостольських, до ідеалу гармонії віри і праці" (як це було, наприклад, у Неплюєвському трудовому братстві, заснованому у 80-х рр. XIX ст.) знайшла своє відображення у поєднанні навчально-виховної роботи з продуктивною працею у педагогічних системах провідних педагогів 20 – 30-х рр. XX ст. (наприклад, А.С. Макаренко).

На жаль, передовий досвід організації продуктивної праці, системи виховання та навчання у братствах і комунах не тільки не вивчався достатньою мірою, а й був перекручений на догоду тоталітарній системі радянських часів. Отже, незважаючи на велику кількість праць, присвячених педагогічним системам провідних радянських педагогів, у вітчизняній історіографії й досі відсутнє об'єктивне узагальнююче дослідження з цієї проблеми, а про досвід роботи подібних закладів дореволюційного часу мало відомо навіть у колі фахівців. Ці міркування й спонукали нас окреслити основні контури проблеми на прикладі Православного Хрестовоздвиженського Трудового братства, створеного М.М. Неплюєвим у хуторі Воздвиженському Глухівського повіту Чернігівської губернії [4]. Із усіх відомих авторів подібних утворень Трудове братство виявилось найбільш життєздатним і проіснувало майже 40 років (друга пол. 80-х рр. – XIX ст. – друга пол. 20-х рр. XX ст.).

Микола Миколайович Неплюєв народився 11 вересня 1851 р. у містечку Ямпіль Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині Сумської області) у дворянській родині. Перед сином дійсного таємного радника, предводителя дворянства Чернігівської губернії Миколи Івановича Неплюєва й Олександри Миколаївни (у дівоцтві баронеси Шліппенбах – онуки знаменитого шведського воєначальника), відкривалася блискача кар'єра. Між тим, гостра криза ідентичності зумовила його зовсім нетрадиційний життєвий вибір.

Криза, яку переживав Неплюєв, сталася під час навчання на юридичному факультеті Петербурзького університету. В ці роки розпочалася для не дуже товариського студента пора "тривалої роботи думки", яка врешті-решт й зумовила його прагматичний вибір. "Не можна, - писав він згодом, - розв'язати питання, як жити, не знаючи кінцевої мети життя, не знаючи мети життя світового; і ось ми стоїмо віч-на-віч з тасмничим питанням про вічну істину, про абсолютну правду буття" [5].

Невдоволений проблематикою "світської філософії", з якої він, проте, перейняв особливий інтерес до гегелівського вчення і захоплення духовною високістю Платона, Неплюєв вельми критично поставився і до традиційного богосл'я. Він самотужки знайомиться з головними світовими релігіями, та "незрівняну переконливість" знаходить тільки у православ'ї. "В душі інстинктивно жив ідеал Христа, ідеал Бога живого, вищої любові і вищого розуму світу і перед цим ідеалом блякнуть всі філософські ідеали..." [6].

Ось чому М.М.Неплюев розпочинає зводити власний лад праведності, поставивши собі за мету видати конспект Святого Письма з власним тлумаченням.

Лише завершивши цю працю над Біблією, Неплюев визнав за собою право "виховувати інших".

Закінчивши університет і відбувши трирічну дипломатичну службу у складі російського посольства в Німеччині, він дійшов твердого переконання, що тільки служіння поліпшенню становища селянства є історичним покликанням його як російського поміщика і "розумним смислом" життя. Замість того, аби "скінчити життя безтурботне сановником знатним, зірками прикрашеним, некрологом зворушливим увінчаним" М.М.Неплюев, "свідомий того, що для російського народу найбільш потрібні сільськогосподарські знання", вирішив заснувати сільськогосподарську школу. Задля цього він три роки навчається як вільнослухач у Петровській сільськогосподарській (нині Тімірязєвській) академії, а відтак оселяється у своєму родовому маєтку на хуторі Воздвиженському і назавжди пориває зі світським життям.

М.М. Неплюев не тільки вважав за реальну перспективу процес відокремлення церкви від держави (у світовому масштабі), але й – на перший погляд це видається парадоксальним – заявляв, що для церкви така подія була б "світлим святом оновлення", позаяк у державі, яка відкрито визнала себе за язичницьку, відійдуть від церкви всі хрещені вороги її (не кажучи вже про нехрещених), "неодмінно утворяться християнські братські общини".

Отже, свою ідею кооперативного, артільного характеру нового економічного ладу Росії М.М.Неплюев обстоює як "хліб насущний" і, водночас, як спробу повернення до "трудоx общин часів апостольських", до ідеалу "гармонії віри і праці". Обгрунтовуючи свої комунітарні погляди, Неплюев апелює до багатовікового досвіду монастирського життя. Проте побут його не може за нових часів "служити нормою", позаяк монастирі заперечують "земне життя", орієнтуючись цілковито на потойбічний світ. Як на Неплюєва, очистити "велику ідею апостольських часів" від монастирських нашарувань і означає створити братську общину на засадах "братолюбства" і "безкорисливої праці". Зрештою Неплюев уявляє собі наступний соціально-економічний лад Росії, а надалі і цілого людства у формі трудових общин – селянських, ремісничих, торговельних, "відомчих" і навчальних.

Як же втілюється в життя "комунітарний експеримент" Неплюєва? 4 серпня 1881 р. він бере на виховання 10 найбідніших селянських дітей і відкриває притулок, який через чотири роки було розбудовано і перетворено на чоловічу сільськогосподарську школу, у якій усі вихованці практично були на повному утриманні фундатора. Система виховання, запроваджена у школі, мала за передумову гармонійний розвій "усіх трьох сторін людської природи": розумової, фізичної та моральної. Навчальний рік у школі тривав з 1 жовтня до 1 квітня; решту часу діти працювали на ланах і в майстернях. Влітку канікул заведено не було, а відпусток зовсім обмаль, та й ті нетривалі.

Курс навчання було розраховано на п'ять років. Упродовж перших трьох учні здобували, головним чином, загальноосвітню та загальну сільськогосподарську підготовку (вступати до школи дозволялось дітям до 12-17 років усіх християнських сповідань). Останні два класи називалися спеціальними, а програми їхні мали за мету поглиблене вивчення профільних предметів,

спеціалізацію за інтересами, випрацювання навичок в організації виробництва та управління. В атестаті зазначено було галузь сільського господарства, на "якій учень знався найбільш". Випускники школи діставали пільги щодо відбування військової повинності. Окрім того, учні, які успішно закінчили повний курс навчання, назавжди звільнялися від тілесних покарань. Висока якість навчання гарантувала вихованцям можливість одержати роботу поза братством, хоча це дуже засмучувало Неплюєва, який мріяв, щоб всі його вихованці вступали до "братських колоній", а не подавалися "торгувати на ярмарок життя".

1891 р. Неплюєв, цілком присвятивши себе обраній справі (до речі, він ніколи не був одружений), відкрив ще одну, цього разу жіночу школу, опікункою якої стала його мати, а сестри Ольга та Марія – виховательками.

"Черниговская земская неделя" у 1914 р., через кілька років після смерті М.М.Неплюєва, зазначала, що по всій Чернігівській губернії з її тримільйонним населенням нараховується загалом 8 сільськогосподарських шкіл, причому тільки дві з них (неплюєвські) – безкоштовні, і вони до того ж мають значну перевагу над рештою щодо рівня політехнізації, обсягу й глибини набутих знань, а також щодо рівня організації навчального процесу. Можна з певністю стверджувати, що Воздвиженські школи були унікальними просвітницькими закладами не тільки на Чернігівщині, а й у всій країні.

Специфічною рисою організації неплюєвських шкіл були так звані братські гуртки вихованців. Усі учні поділялися на три категорії. Вихованці-старшокласники із найбільш зразковою поведінкою складали "старший братський гурток", піклувальником якого був особисто сам опікун. Кожному членові гуртка доручалося виховання чотирьох-п'ятих менших дітей, яких він мав "привести до підніжжя хреста Господня". Були й "позагурткові" вихованці, про яких Неплюєв висловлювався неохоче. Старший й молодший гуртки докладали зусиль, аби обернути "позагурткових" на "гурткових". Шкільна практика випрацювала багато заходів, за допомогою яких "старші" впливали на "молодших". Так, наприклад, кожний молодший вихованець мусив вести щоденник, який неодмінно читав старший і, зазначивши всі "видатні" події, переказував їх опікунові. По черзі старші вкупі з молодшими відвідували Неплюєва вдома, аби розказати про своє духовне життя, висповідатись і помолитись разом із наставником.

"Позагурткових" вихованців Неплюєв вважав "брутальними розумом і серцем людьми". "Маючи розум, щоб тямити, – писав він, – і серце, що здатне любити, вони лишилися зовсім чужими, не схотівши творити чесну вітху Братства трудового". Задля навернення цих "невірних" школа вдавалася до особливих "інквізиційно-педагогічних" прийомів, на кшталт "відлучення від гурту товаришів" ("братський" бойкот), запису в "чорну книгу", догани в "колі" по суботах і, зрештою, – виключення зі школи.

Крім членів старшого братського гуртка і "старшин" (догідних опікунові керівників, котрих обирав кожний клас), помічниками Неплюєва у справі виховання були викладачі Воздвиженської школи. Спершу тут викладали сторонні особи, які мали вчительські дипломи. Ці порівняно незалежні люди заважали Неплюєву запроваджувати в життя свої "братські" принципи. Від 1888 р. школі було надано право мати вчителів зі своїх же вихованців. Відтак з'явилися нові викладачі, "в котрих розум упорядкований вірою у абсолютну істину християнського світогляду".

Сенс цієї педагогічної моделі полягав у тім, що цілком змінені п'ятирічним вихованням діти починають інакше мислити й почувати. У них з'являються особливі запити, отож їм уже "не подобається жити серед хижих вовків, у цьому світі боротьби і наживи". "Вони, — писав Неплюєв, — виходять зі школи цілком перероджені духовно, з християнським складом розуму і симпатій, з палким бажанням ціле життя своє доладно організувати згідно з вірою". Це відповідало головній меті Воздвиженського братства, яку сам Неплюєв убачав в "організації добра в житті, практичному здійсненні християнської правди шляхом доладного життя, взаємин і всіх родів праці на засадах любові до Бога і братолюбства" [7].

Отже, осередком виховної системи Неплюєва була її морально-релігійна сторона в комплексі з політехнічною освітою. Загалом, ця педагогічна система, безперечно, була доволі ефективною. Проте нав'язування інтенсивного релігійного життя, тотальна система "шпигунства" вихованців один за одним та авторитарні методи викладання, які давали змогу прищеплювати неплюєвські ідеї його підопічним, призводили до протестів учителів, нівелювання індивідуальності вихованців і недопущення вільнодумства, що часом створювало гнітючу психологічну атмосферу і було однією з причин внутрішніх конфліктів та суперечностей.

Було б помилкою уявляти, що культурне життя братства зводилося до релігійного виховання і професійної підготовки; навпаки — непогано було організовано самодіяльність, проводилися музичні та літературні вечори, ставилися вистави. Запрошені лектори часто-густо виступали з доповідями про російських та іноземних письменників, а сам Неплюєв оповідав на загальнобратських зборах свої враження від поїздок до Петербургу або за кордон. Братська книгозбірня нараховувала близько 6000 томів; вихованцям дозволялося користуватись і бібліотекою опікуна. Плідно працював літературний гурток, вірші його учасників потрапляли і на сторінки загальноросійських видань. Серед вихованців Воздвиженського братства були свої композитори, поети, науковці.

Що ж до економічного устрою братства, то, на думку Неплюєва, він давав змогу добувати життєві засоби не шляхом "боротьби на ґрунті людиноненавистництва, заздрощів, хитрощів та насильства, а шляхом спільної дружньої праці на ґрунті любові, поваги і довіри один до одного" [8].

Між тим, організаційна структура і механізм управління у Воздвиженському трудовому братстві мали авторитарний характер. Згідно зі статутом, члени братства поділялися на три ступені: повноправних, прийомних та членів-змагальників. Тільки повноправні брати були "господарями братства", визначали його звичаї, а також утворювали вищий орган управління — Думу з практично необмеженими повноваженнями. Очоловав Думу нею ж "обраний" блюститель (від дня заснування братства і до смерті ним був Неплюєв). Тільки Дума мала право вирішального голосу в усіх внутрішніх справах та зовнішніх зв'язках. Приймні члени братства мали рівні права в доходах з повноправними, корилися заведеному останніми звичаєві життя, але не брали участі у виборах Думи і блюстителя. Через обмежену кількість повноправних братів і специфічну процедуру переходу з прийомних у повноправні більшість членів братства судилося назавжди лишатися неповноправними. Так, у 1900 р. з 364 братів (разом з учнями двох шкіл) тільки дев'ять були повноправні, причому четверо з них — члени родини опікуна (сам Неплюєв, його мати й сестри). Членами-змагальниками

вважалися люди, прихильні до справи братства; до їх числа належали навіть два єпископи – Калузький та Рязанський і Чернігівський та Ніжинський, котрі виявили бажання бути занесеними до списків членів братства.

Повноправні члени братства складали його еліту, а Дума була монопольним керівником і розпорядником фінансів, твердиною релігійно-моральних засад. Доречним було б додати, що на випадок розпуску братства владою (саморозпуск заборонявся статутом) усе його майно мало перейти у цілковиту власність тільки повноправних членів, аби вони поділили його порівну.

То ж не дивно, що історія Воздвиженського трудового братства не була позбавлена суттєвих внутрішніх суперечностей і конфліктів. Так, як усі аналогічні починання – трудові общини соціалістів-утопістів на Заході, сільськогосподарські виробничі артілі смоленського комунітарія А.Енгельгардта, толстовські трудові комуні або ж різні сектантські поселення, – неплюєвське братство не могло цілком звільнитися від пут того соціально-економічного ладу, недосконалість якого воно було призначене подолати. Ані організаційна відрубність братства, ані авторитарний характер його устрою та методів управління не могли забезпечити тієї злуки та однодумства, на які сподівався сам фундатор. Взаємонепорозуміння і незгоди часом сягали такої гостроти, що не раз виникала загроза розпаду братства.

У квітні 1900 р. Неплюєв навіть думав, що справу його життя “вже поховано”. Опікунові відверто дали зрозуміти, що в братстві “панує задушлива моральна атмосфера”, а братська Дума – така собі “закрита судова установа”, відносно до якої решта членів братства є “мовчазна покірлива юрма дітей”; що у вихованні бере гору “похмура релігійність”, “суха ідейність” та “нешадно суворе ставлення до всякої самостійної думки” [9]. Цього разу братство пощастило зберегти, хоча з нього й вийшла частина ініціативних і незалежно мислячих членів.

Після смерті Неплюєва 1908 р. братство (а радше – його Дума) вступила у володіння неплюєвськими маєтками. Вони становили понад 16 тисяч десятин землі з лісом, будівлями, худобою, реманентом, підсобними підприємствами. Загальна вартість майна сягала 1750000 карбованців. Щорічні прибутки братства від маєтків напередодні першої світової війни становили 112 тисяч карбованців, а актив братства сягав двох мільйонів. Отож, братська Дума виявилась новим великим власником. І хоча особливої місіонерської ревності у Думі не було, слід відзначити, що сповідуючи заповідану засновником комунітарну ідеологію та дотримуючись його правила “жити за канонами охайної, здорової, дешевої простоти” Трудове братство все ж таки спробувало розширити свої кордони. Так, 1912 р. община купує лісний масив площею 20 тис. десятин, розташований у Пермській губернії, відкриває там свій філіал та налаштовує промислову переробку деревини. Але згодом соціальні потрясіння (перша світова війна та жовтневий переворот) перервали природний хід подій. 1919 р. Трудове братство реорганізується у комуну втім, як не дивно, на перших порах, зберігши організаційну структуру та релігійний уклад життя [10]. Та невдовзі розгортаються драматичні події, формально викликані ворожим ставленням навколишнього селянства, яке вимагало розпустити комуну та поділити її володіння між окремими селянами. Місцева влада підтримала ці “антибратські” настрої, надавши експропріаційним вимогам селян відповідного ідеологічного забарвлення.

Слово “братчик” набуває негативного відтінку та починає асоціюватися зі словами “антирадянщик”, “чужий елемент”, потенційний “шкідник”, хоча поки що

й не "ворог народу".

Доречно згадати, що й при самодержавстві братство вважалося небезпечною для підвалин держави суспільною аномалією, відхиленням від офіційних настанов. Таким чином, естафета відторгнення основоположних ідей братства була передана зі старої суспільної формації до радянської держави, яка підійшла до вирішення проблеми більш жорстко.

Комуна (з 1923 р. – артіль) втрачає самостійність у веденні своїх справ, якою користувалося у свій час Трудове братство. Настає період тотального контролю зверху, а комунари змушені (на жаль, марно) вести боротьбу з чиновницько-бюрократичним свавіллям. У грудні 1923 р. рідних сестер засновника братства Марію Уманець та Ольгу Неплюєву виключають з артілі, як колишніх поміщиць [11]. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що з цього часу місце комунітарних ідеалів заступає комуністична ідеологія.

Далі – ще гірше. У губернській пресі з'являються статті з безпідставними звинуваченнями колишніх братчиків. Спочатку ці наклепи носили загальний характер – роздратування й неприязнь викликали особисті риси характеру "неплюївців", їх "несхожість" на місцевих селян, яким кидалась у вічі та служила мовчазним докором поведінка "цивілізованих сусідів": "не пиячать, не сваряться, не палять, називають один одного братами й сестрами... не ті люди, не наші", "...виховані в поліцейській комуні поміщика Неплюєва, ...займаються спекуляцією і проповідують контрреволюційні ідеї під вівіскою сільськогосподарської артілі." [12].

У жовтні 1925 р. у Глухові розпочала роботу виїзна колегія Верховного Суду України, яка розглянула звинувачення комунарів у "підготовці до збройного повстання проти радянської влади, створенні з цією метою складів зброї і т. ін." Наслідком цього стали репресії серед "неплюївців" та засудження п'ятиох керівників господарства до різних термінів позбавлення волі [13]. Згодом артіль адміністративним рішенням була перетворена у колгосп, а у 1929 р. колишніх братчиків силоміць виселяють із Воздвиженська, поставивши, фактично, знак рівності між ними та поміщиками, яких ця міра стосувалася згідно з відповідною урядовою постановою. "Контрреволюціонери" не виселялися під конвоєм, їх не "завантажували" у спецвагони – все це стало практикуватися пізніше. Але "добровільний" вихід із рідних місць найдосвідченіших аграріїв відчутно відбився на веденні сільського господарства у Воздвиженському колгоспі і суттєво підірвав його економічний потенціал. На довгі роки "комунітарний експеримент" М.М. Неплюєва був забутий, і тільки зараз робляться спроби відновити вдячну пам'ять про засновника Воздвиженського Трудового братства та його послідовників.

Література :

1. Репина Л.П. Социальная история на пороге XXI века: От междисциплинарного анализа к новому историческому синтезу // Социальная история: Проблемы синтеза. – М., 1994. – С. 14.
2. Гордеева И. А. Коммунитарное движение в России в последней четверти XIX в. Автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 2000. – С. 3.

3. Гордеева И. Изучение социальной истории России второй половины XIX – начала XX в.: “микроисторический” подход // *Образы историографии.* – М., 2001. – С. 111 – 112.

4. Ткаченко В.В. Про Воздвиженське трудове братство та присвячену йому повість П.К. Федоренка “Серебряные нити” // *Федоренко П.К. Срібні нитки.* – К., 2001. – С. 3 – 30.

5. Неплюев Н.Н. Полн. собр. соч.– Спб., 1901. – Т.1. – С.6.

6. Там же. – Спб., 1908. – Т.5. – С.463.

7. Воздвиженская школа – колыбель трудового братства. – Спб., 1895. – С.139-171.; Неплюев Н.Н. Трудовое братство и его школы.– Спб., 1900. – С.108.

8. Неплюев Н.Н. Полн. собр. соч.– Спб., 1902. – Т.3. – С.369-370.

9. Там же. – Спб., 1908. – Т.5. – С.209-210.

10. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО), ф. р. 503, оп. 1, спр. 278, арк. 3 зв.; спр. 568, арк. 2, 10, 15, 20 – 21, 42 – 43, 45.

11. Там же, арк. 67.

12. Воздвиженское братство – гнездо контр – революции // *Красное знамя (Чернигов).* – 1925. – 28, 29, 31 июля; *Христоробливая контр-революция // Красное знамя.* – 1925. – 18 октября.

13. Дело Воздвиженского братства // *Красное знамя.* – 1925. – 22 – 25, 28 – 30 октября, 2 ноября.

О.В. Ростовська

Національно – визвольний рух на Чернігівщині у 1900-1917 рр.

Сучасний стан наукових досліджень та різноманітність методологічних підходів до проблеми національно-визвольних рухів дозволяє стверджувати, що відбувся якісний прорив у об'єктивному відображенні процесів історичного розвитку суспільства. На зміну одномірності, класовості марксистсько-ленінської парадигми, що розглядала національно-визвольний рух як складову частину боротьби за соціальне визволення та соціалістичну революцію, прийшло усвідомлення багатомірності, альтернативності прагнень, завдань і мети національно-визвольних змагань.

Такий науковий підхід дав можливість переосмислити національно-визвольну боротьбу середини XVII століття як на європейському континенті загалом, так і на українських землях, що перебували в Речі Посполитій. Українська національно-визвольна боротьба XVII ст., політична за складом рушійних сил, пройшовши стадії повстання, війни й революції, привела до створення козацько-гетьманської держави. Внутрішні чинники та геополітичний фактор зумовили інкорпорацію української державності до системи Російської імперії, однак досвід національно-визвольної боротьби, продемонструвавши єдність соціальних і національно-державницьких устремлінь, зберігся в генетичній пам'яті народу. Свідченням цього є лист-адреса від представників національно свідомої інтелігенції м. Чернігова в 1905 році до Фінляндського Сейму, який здобув права й свободи свого народу: “Ми не забули, що в 18 столітті від нас також відняли наше

право і що наш Гетьман Павло Полуботок і делегати народу, в той час, коли вони прибули в Петербург з петицією відносно прав українського народу, були жорстоко покарані, і Запорозька Січ була знищена" [1].

У науково-партійних дослідженнях доби тоталітарної системи СРСР національно-визвольний рух розглядався в контексті загального потоку революційного процесу. Водночас, прояви боротьби за національні права, свободи та власну державність трактувалися як націоналістичні, буржуазні, сепаратистські ухили й розглядалися як взаємопротилежні, конфронтаційні складові революційного руху. Так, полум'яні патріоти й активні діячі українського національно-визвольного руху, представники Чернігівщини Софія Русова (із шведсько-французької сім'ї) [2], Ілля Шраг (німець за походженням) та інші були не лише замовчувані та забуті, але й звинувачені як класові вороги, "контрреволюціонери", націоналісти.

Оскільки нині поняття "*буржуазно-націоналістичний рух*" набуло якісно іншого змісту, як *національно-демократичний рух*, правомірно, на думку автора, розрізняти серед національно-визвольного руху на етнічних землях України такі дві течії: *національно-соціальна* чи *національно-революційна* (замість "інтернаціонально-соціалістична", як визначає дослідник І.С.Хміль) [3]; і *національно-демократична*, або ж *націонал-державницька*. Мета першої, яка об'єднувала широкі верстви населення (робітників, селян, студентство, інтелігенцію, службовців, власників дрібних торгових та кустарно-ремісничих закладів) – соціальне визволення народу з забезпеченням прав людини і нації. Мета іншої – соціальне визволення та забезпечення прав поліетнічної нації в умовах української державності.

Ці дві течії, враховуючи майновий статус, рівень освіти, національної свідомості та політичної культури, обрали різні шляхи й методи досягнення кінцевих цілей і завдань. Однак, їх єднала опозиційність до системи царського самодержавства і поміщицького землеволодіння та прагнення модернізувати всі сфери суспільного життя. Національно-революційна і національно-демократична течії не були антиподами ні за соціальною природою, ні за характером соціальних програм, вони йшли паралельним курсом, тому на рівні найширших народних мас дія обох течій сприймалася в їх взаємозв'язку. Антагоністами вони стали в боротьбі за владу, хоч представники національно-демократичної течії були не лише толерантні й конструктивні до різноманітних думок, а й плідно співпрацювали в нових органах влади та їх представництв.

Показовим прикладом та ілюстрацією єдності обох течій є початок національно-демократичних перетворень в місті Ніжині весною 1917 року, коли громадський комітет акумулював в собі всі соціальні верстви, партійні та національні сили і став своєрідним міським парламентом. Зокрема, національні інтереси громадян міста мали виражати: 5 представників від польського товариства – Модзилевський, Римша, Моронський, Буткевич, Островський; 4 представники від єврейського товариства – Хейн, Іоффе, Заславський, Берлянд; 3 представники від української організації – Ковалевський, Городещкий, Полевой [4]. Члени редколегії газети "Известия Нежинского общественного комитета" мали різні політичні уподобання й позиції з національного питання. Якщо професор філософії П.В.Тихомиров дотримувався ліберальних поглядів кадетської партії, то студент С.В. Сівков був більшовиком і прихильником радянської влади, а студент

І.М.Ковалевський – українським есером, головою “Просвіти”, повітовим комісаром Центральної Ради [5]. При розбіжності поглядів на соціально-економічну модель суспільства та політичну форму устрою, їх єднала спільна робота по формуванню демократичної свідомості, піднесенню культурно-національного рівня громадян міста. Це було наслідком попереднього національно-демократичного руху кінця XIX – початку XX століть.

Зазначимо, що тривалий час проблеми національно-визвольного руху початку XX століття не знаходили свого відображення в історичних краєзнавчих дослідженнях [6]. Тому кропітка пошукова робота дослідників-краєзнавців дозволяє розширити історичну панораму Чернігівщини та виявити основні тенденції його розвитку.

Аналіз соціального складу представників національно-визвольного руху Чернігівщини засвідчує, що їх лідерами й провідниками була інтелігенція, яка за своїм соціальним корінням представляла інтереси всіх верств суспільства; за своєю діяльністю пов'язана з ними через земства, судові установи, школи, лікарні; за історичною місією мала вдосконалювати, окультурювати, цивілізувати [7]. Причинами і факторами висунення інтелігенції на роль лідера національно-визвольного руху були соціально-економічне й політичне обмеження, національні утиски та духовне поневолення народу. Буржуазно-демократичні реформи 60-70-х рр. XIX ст., незважаючи на контрреформістські заходи консервативних кіл самодержавного уряду, сприяли легалізації й активізації діяльності інтелігенції через створені нею гуртки, товариства, громади, недільні школи тощо.

XX століття започатковує новий етап політизації національно-визвольного руху, який зливаючись з революційно-визвольним рухом, привів до якісно нових реалій соціально-економічного устрою. Цей процес досить виразно, хоча й імпульсивно, простежується на прикладі історії Чернігівщини, яка була східним форпостом України в “єдиній і неподільній” Російській імперії, але тримала культурний зв'язок з Західною Україною, що перебувала в Австро-Угорській імперії та живила надії на соборну Україну. У праці “Чернігів і Сіверщина в українській історії” М.С.Грушевський писав: “... наша українська Равенна – Чернігів, задумано мріє про колишнє життя серед своїх старовинних церков, музеїв, архівів...дослідник історії українського життя мусить звертатися до пережитків і останків сього життя, полишених у затишках Лівобережного і Правобережного Полісся. Тут поховані секрети Старої України – і зародки нової” [8].

Ще на початку 90-х років XIX ст. Чернігів стає визначним центром в українському русі, оскільки “доля звела тут таких людей, як Грінченки, Русови, Коцюбинський, Червінський, Самійленко та ін., що були членами чернігівської громади” [9]. Однією з найпомітніших постатей на терені українського руху, що уособлює зв'язок і наступність XIX – XX століть була особистість відомого адвоката й громадського діяча із Чернігова Іллі Людвіговича Шпрага (1847—1919) [10]. Віхи його життєвого шляху: формування волелюбності, демократизму гімназиста, на якого вплинуло родинне та вчительське оточення; залучення до “неофіційної” української мови та культури, антимонархічних думок, гуманістичних переконань; участь у студентському революційно-демократичному русі Петербурга та виключення з університету без права навчання у вузах Російської губернії, відправка до Чернігова під нагляд поліції; робота протягом

п'яти років помічником діловода губернської земської управи; складання екстерном іспитів за курс юридичного факультету при Київському університеті та підготовка й захист дисертації; фахова діяльність адвокатом у Чернігівському окружному суді та набуття слави одного з кращих юристів на теренах України. Водночас, активна громадська діяльність: гласний чернігівської міської думи, член міської управи тощо, викривальна публіцистика. "Листи з Чернігівщини", що друкувалися в львівському місячнику політики, науки і письменства під псевдонімом І.Л.Шрага "Чернігівець", змальовували свавілля, підступність адміністрації, приниження української мови, пануюче беззаконня [11]. Пізніше Ілля Шраг в "Автобіографії" згадуватиме про поїздку до Львова в 1899 році й зустрічі з К.Паньківським, М.Грушевським, Ф.Колессою, О.Романчуком, В.Шухевичем та іншими. Вразила Іллю Людвіговича розмова з візником, який возив його по місту: "Довідавшись, що я з російської України, він почав розповідати мені про віча, які у них відбуваються, про всякі зібрання, промови, товариства і запитав мене, чи буває це все на російській Україні. Я мусив дати негативну відповідь, і тоді він, подивившись на мене згори, подав свій висновок: "а у вас воля!" [12].

Відомо, що чернігівське земство було загальноновизнаним лідером земської опозиції в межах Російської імперії. Тому І.Л.Шраг, як прихильник демократичних реформ, підтримував опозиційне ліве крило земців (про необхідність полегшення становища селянства, конституційні засади держави, розширення прав народу тощо) та дбав про українське буття, захоплюючись й вивчав історію України, літературу, етнографію. З цього приводу, зважаючи на неукраїнське походження І.Л.Шрага, доречно навести слова його земляка й однодумця М.М. Могилянского щодо складу українського руху: "до його лав прилучаються не лише етнічні українці, а всі, хто переймається долею народу, цікавиться його мовою, культурою" [13]. Багатогранну громадсько-політичну діяльність І.Л. Шрага як фундатора й лідера чернігівської "Громади", діяча національного відродження, визнали на 25-річному ювілеї його суспільної діяльності 4 березня 1900 року. Вітальну адресу підписали 19 відомих в наукових, літературних та громадських колах осіб: В.Антонович, М.Лисенко, К.Мельник, Т.Рильський, В.Науменко, О.Пчілка, М.Старицький, Л.Старицька-Черняхівська, С.Єфремов, В.Беренштам, О.Лотоцький та інші. Актуальним є зміст адреси, зокрема, такий фрагмент: "У наш час, коли так непопулярні усі поступові ідеї і між ними національно-демократична ідея українства, коли найсвятіші права національні стають приводом не тільки для глуму і посміху, але й для найнесовісніших інсинуацій, Ви віддали свою працю, свій талант і ім'я на користь зневаженого діла"[14].

Святом національної солідарності й соборності було відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві 30 серпня 1903 року. Серед делегатів цієї всеукраїнської національної маніфестації, яка об'єднала українців Росії, Галичини й Буковини, від Чернігівщини були І. Шраг, М. Коцюбинський, О. Андрієвська. Зокрема, коли О. Андрієвська від чернігівського літературно-театрального товариства почала говорити рідною мовою, то її перебив представник влади, інформуючи про наказ міністра не допускати українських привітань [15].

Нові можливості для національно-визвольного руху відкрила буржуазно-демократична революція, яка вибухнула в січні 1905 року. М.Коцюбинський у листопаді 1905 року зазначав, що "усі, без різниці національності, скупляють свої

сили, щоб звалити спільного ворога". Проявом посилення українського руху було даліше пожвавлення національних партій: серед соціалістичної течії – УСДП, РУП, УСДС(Спілка), УСДРП; серед національно-революційної – УНП; серед ліберальної течії – ПНС(Партія Народної Свободи), УДП і УРП, що об'єдналися в УДРП, пізніше – в ТУП. На Чернігівщині діяли соціал-демократи (Чернігів, Ніжин, Семенівна, Сосниця, Городня, Борзна, Комарівка та ін.) [16]; РУП і УРДП в Чернігові, зокрема, від УРДП, що виникла в грудні 1905 і перебувала на кадетській платформі, був обраний до I Державної Думи Росії депутатом від Чернігівської губернії І.Л.Шраг [17]. Хоча є твердження, що "...в деяких містах (Чернігові) українські депутати пройшли до Думи як члени ПНС"[18]. І.Л.Шраг очолював українську фракцію з 44 чоловік, і завдячуючи його зусиллям, спільнота Російської імперії дізналася про потреби, вимоги та права українського народу як окремої суспільної, культурної і політичної одиниці, що керується ідеалами демократії і прогресу. Однак, власть імуші притягнули І.Шрага до судової відповідальності за його думську промову й критику позиції уряду щодо єврейських погромів[19].

Думський період діяльності І.Л.Шрага був вагомим внеском в український національно-демократичний та автономістський рух. Після розпуску I Думи І.Л.Шраг спрямовує громадську активність на подальше розгортання просвітницького руху на Чернігівщині.

Перші повідомлення про заснування "Просвіти" в м.Чернігові з'явилися в регіональній газетній періодиці за 1906 рік. До новоствореної чернігівської "Просвіти", яка 27 грудня 1906 року провела установчі збори, увійшло 300 чоловік і з січня 1907 року вони розгорнули активну просвітницьку діяльність. З квітня 1907 року був опублікований лист чернігівської "Просвіти" до студентів Київського університету, в якому йшлося про підтримку руху студентів за визнання прав української мови. Політичною спрямованістю забарвлений лист-привітання діячів чернігівської "Просвіти" українській трудовій громаді в II Державній Думі: "боронити права українського народу, стояти за інтереси і потреби рідного краю, його права на самостійне національно-культурне життя" [20].

Вагоме місце в історії створення та діяльності "Просвіти" займали також родина Кошобинських (сестра-Лідія Михайлівна, дружина-Віра Устинівна) і М.Лисенко. На особисте прохання М. Кошобинського Львівським товариством "Просвіта" було надіслано привітання з нагоди відкриття подібної організації в Чернігові. Популяризувала "Просвіту" й В.У.Кошобинська: "Просвіта, це гурток, де знайомляться з творами українських письменників, навчаються розмовляти українською мовою, співати українських пісень ... відчувати, що саме ти українець" [21]. Долаючи адміністративні перешкоди, що викликали певну пасивність членів "Просвіти", вдалося відкрити філіали в Ніжині та Козельці. Ніжинську філію започатковано влітку 1907 року. Її фундатором став член Чернігівської "Просвіти" Є.С.Шульга, членами організації були місцеві соціал-демократи – Г.Чуприна, студенти та інтелігенти. Провідним діячем був О.Плющ – відомий поет і прозаїк. Ніжинську філію уряд закривав тричі: у 1908, 1911, 1914 рр.[22].

Продовжували свою культурно-просвітницьку діяльність чернігівські громадівці. Ще в грудні 1904 року до Міністра внутрішніх справ князя П.Святополка-Мирського надійшов лист про доцільність впровадження української мови від чернігівської інтелігенції за підписами Г.Коваленка, М.Вороного,

А.Верзилова та інших. Усього 47 підписів [23]. У 1905 році на підтримку незалежності Фінляндії чернігівські громадяни надіслали вітальну адресу за 39 підписами, яка була опублікована в гельсінгфорській шведській газеті "Хуфвудсталсбладет" (№51, 1905 р). У відповідь від фінляндського Сейму чернігівці отримали листа, якого надійно сховав від поліції адвокат І.Шраг.

Доказом спорідненості національних прагнень пригноблених народів є лист із Гельсінфорса від 10 лютого 1905 року, віднайдений у фондах інституту рукопису ЦНБ АН України: "До громадян України, що проживають у м.Чернігові. Вашу адресу на ім'я Сейму Фінляндії прочитано на зборах, де було більш як 200 депутатів Сейму, і зустрінено гучними оплесками... для будучини народу України, цього відважного народу, що держиться своєї національності і зберігає на дні душі любов до своїх вільних інституцій. Ми бажаємо, щоб режим права, волі, спокою та згоди незабаром би здійснився у вашому краї"[24].

В Україні ж на початку ХХ століття національно-визвольний рух залишався ще далеким від рівня загальнонаціональних завдань. Утиски адміністрації, байдужість селян, міщан, духовенства до проблем національно-демократичних перетворень та "елітарність" просвітянських провідників ускладнювали, як відмічають ніжинські науковці, "шлях "самопрозріння", формування новітньої національної самосвідомості, очищеної від монархо-шовіністичної облуди". [25]

Суттєво змінилася ситуація в національно-визвольному русі за десятиріччя після поразки революції (1905-1907 рр.), що увібрало в себе реакцію, нове революційне піднесення, світову війну та початок розвалу імперії.

З лютого 1917 року починається новий етап в історії українського народу: період національно-демократичної революції, спрямованої на самовизначення українства як нації і побудову своєї держави. Соціально-політична ситуація після загибелі російського царату ускладнювалася тривладдям в Україні: 1) Київський виконавчий комітет як провідник політики тимчасового буржуазного уряду; 2) Київська рада робітників і солдатських депутатів; 3) Центральна рада (національно-демократичний громадський парламентський орган влади), що проводила свою політику через національний конгрес, українські партії, з'їзди військових, селян, робітників, "Просвіти", громадські об'єднання тощо. До жовтневого збройного повстання в Петрограді і взяття влади більшовицькими Радами, в Україні демократичні й національні перетворення зливалися в єдиний потік, хоч і виникали суперечності та конфлікти з Тимчасовим урядом Росії.

Дана тенденція яскраво спостерігається на Чернігівщині, де в центрі громадсько-політичного життя опиняється І.Л.Шраг. Його обирають головою об'єднаного комітету громадських організації Чернігівщини, гласним міської думи, гласним губернського земства, головою губернського виконавчого комітету [26]. У Чернігові борцями за визволення українського народу були також Т.Осадчий, І.Коновал, Г.Одинець та інші.

В Ніжині громадський комітет очолив професор історико-філологічного інституту П.В.Тихомиров [27]. У Чернігові І.Л.Шраг фактично керує відновленою "Просвітою" та Чернігівським окружним судом, запроваджуючи правову систему в масштабах України. Зокрема, він закликав колег-юристів сприяти впровадженню в судочинних установах України ведення справ рідною українською мовою: "Вживання рідної мови на рідній землі усюди і скрізь – є наше право і ніяка сила, ніяка влада не може зламати цього права" [28].

Ядром українського національного руху з березня 1917 по квітень 1918 р. була Центральна рада, до складу якої вводять в квітні 1917 року І.Л.Шрага та М.І.Шрага. Від Чернігівщини мандати членів Центральної ради мали також С.Русова, С.Онацький [29]. Заступником Голови Ради, членом УПРС був Микола Шраг, який, на відміну від батька, пов'язав свій життєвий шлях з національно-революційною течією українського руху [30].

До першого кабінету українського уряду автономної України, який формував і очолив Д.І.Дорошенко, був запрошений від українських есерів Савченко-Бельський (повітовий агроном із Борзни Чернігівської губернії), який очолив кабінет з земельних справ [31]. Саме Д.Дорошенка, після передачі ним своїх уповноважень В.К.Винниченку, і запросила делегація із Чернігова на посаду губерньського комісара.

Знайомство Д.Дорошенка з повітовими комісарами Чернігівської губернії та їх діяльністю викликали необхідність приїзду до Ніжина, в якому комісаром від Центральної ради, головою міської "Просвіти" був студент другого курсу історико-філологічного інституту Інполіт Ковалевський [32]. Ніжин, завдячуючи інтелектуальному потенціалу інституту, був одним з центрів національно-демократичних перетворень на Чернігівщині. Характерно, що серед вузівської інтелігенції не було єдності в питаннях національної політики – тут були прихильники монархічної Росії з її єдиним "общерусским языком и местным наречием", автономісти та федералісти-незалежники [33]. Визначним діячем українського національного відродження в Ніжині був професор історії П.О.Заболотський, якого обрали в березні 1917 року головою міського Педагогічного товариства. Задоволенню потреб вчителів у книгах і періодичних виданнях мала слугувати Гоголівська міська публічна бібліотека, заснована в лютому 1917 року [34].

Однак восени 1917 року становище в соціально-економічній і політичній сфері значно погіршилося через революціонізування настроїв селянства внаслідок симптомів голоду, продовження війни, агітацію лівих партій, анархію, погроми, саботаж, підпорядкування Чернігівської губернії прямим директивам із Петрограда. Згідно із загальним продовольчим планом централізованого постачання з Чернігівщини вивозилися значні хлібні запаси для армії та російських губерній.

Після прийняття Центральною радою 20 листопада III Універсалу, що проголошував встановлення Української Народної Республіки та невизнання більшовицької влади, в Чернігові відбувся урочистий акт на відзнаку проголошення УНР. У неділю на площі перед Спасо-Преображенським собором відбулося багатолюдне зібрання, відслужений молебен, виголошені промови І.Шрагом, А.Верзиловим, Д.Дорошенком. Військовий парад чернігівського гарнізону проходив під синьо-жовтими знаменами, з музикою й піснями [35]. Люди очікували позитивних змін, сподіваючись, що Україна стане оплотом порядку, законності, стабільності. Але "тріумфальний хід радянської влади" дійшов до Чернігова наприкінці 1917 року.

Отже, національно-визвольний рух на Чернігівщині з 1900 по 1917рр. пройшов складну еволюцію: від вимоги прав українців на мову, культуру, освіту та національно-територіальну автономію – до підтримки проголошеної УНР, як української держави.

Література:

1. Русанов Ю. До історії чернігівської громади // Сіверянський літопис. - 1996. - № 6. - С. 8.
2. Ростовська О. Софія Русова в контексті національного і державного відродження України // Жінки України: історія і сучасність. Жінка на порозі третього тисячоліття: Матеріали обласної науково-практичної конференції. - Чернігів, 1999. - С. 72-75.
3. Хміль І.С. Визначальна ідея національних сил України до жовтня 1917 р. // Україна ХХ ст.. Проблеми національного відродження. - К., 1992. - С. 85.
4. Ростовська О., Родін С. Демократизація культурно-національного життя Ніжина в 1917р. // Сіверянський літопис. - 1995. - №1. - С.4.
5. Там же. - С.4.
6. Фесенко В. Ніжинщина в новітній історіографії (1917-1928рр). - Ніжин, 1930. - С. 104
7. Ростовська О., Родін С. Назв. праця. - С.3-8.
8. Мовою документів. Листи М.С.Грушевського до М.М.Коцюбинського // Передмова Л.Зеленської // Сіверянський літопис. - 1996. - №1. - С.95.
9. С.Є.Ефремов. Некролог людині-гармонії. Пам'яті І.Л.Шрага (11 квітня 1919р.) // І.Л.Шраг. Документи і матеріали. - Чернігів, 1997. - С.161.
10. Онищенко В.І. До політичного портрету І.Л.Шрага // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С.31-32; Демченко Т., Курас Г. І.Л.Шраг - "славний український діяч" // Український історичний журнал. - 1993. - №10. - С.95-103.
11. І.Л.Шраг. Документи і матеріали. - Чернігів, 1997. - С. 60-126.
12. І.Л.Шраг. Автобіографія // Там же. - С.57.
13. Там же. - С. 22.
14. Там же. - С. 28.
15. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ ст. - К., 1993. - С.43.
16. Історія городів і сел Української ССР. Чернігівська обл. - К., 1983. - С.46.
17. Шевченко В. Демченко Т. На терені українства // І.Л.Шраг. Назв. праця. - С. 26.
18. Політична історія України. - К., 2001. - С.199.
19. Гунчак Т. Назв. праця. - С.48.
20. І.Л.Шраг. Назв. праця. - С.31.
21. Березняк П. Вихователь молоді // Спогади про Коцюбинського. - К., 1989. - С. 100.
22. Давиденко Ю. З історії ніжинської "Просвіти" // Сіверянський літопис. - 1997. - №4. - С. 17.
23. Русанов Ю. До історії чернігівської громади // Сіверянський літопис. - 1996. - №6. - С. 7.
24. Там же. - С. 8-10.
25. Овдієнко П., Страшко Є. Нариси історії України ХІХ - поч. ХХст. - Ніжин, 2001. - С.319.
26. Щербаков В. Чернігівщина накануне революції и в дооктябрьский период 1917 года // Летопись революции. - 1927. - №2 (23). - С. 44; І.Л.Шраг. Назв. праця. - С. 32.
27. Известия Нежинского общественного комитета. - 1917. - №1. - 5 квітня.
28. Шевченко В., Демченко Т. Назв. праця. - С.33.

29. Демченко Т. "Я хочу бути вільним!". Штрихи до життєпису Євгена Юнацького // Сіверянський літопис. – 1996. - №6. – С.11.
30. Курас Г., Демченко Т. Тернистий життєвий шлях чернігівця М.Шрага, заступника голови Центральної Ради // Сіверянський літопис. – 1995. - №1. – С.8-9.
31. Дорошенко Д.И. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.-Л., 1930. – С.70.
32. Ростовська О., Родін С. Назв. праця. – С.6-7.
33. Ростовська О. Участь викладачів і студентів Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородько в національно-демократичних перетвореннях 1917 р. // Література і культура Полісся. Випуск 6. – 1995. – С.136-139.
34. Ростовська О. Родін Р. Демократичні процеси в Ніжині після Лютневої революції в 1917 р. // До 100-річчя Ніжинського історико-філологічного товариства. Матеріали конференції історико-красназничого товариства. – Ніжин. – 1994. – С.52.
35. Дорошенко Д.И. Война и революция на Украине ... – С.84.

О.О.Лейберов

Військовополонені на Ніжинщині в 1916-1917 роках

Військові невдачі 1915 року на західному фронті поставили Російську імперію в дуже скрутне становище. Були втрачені Польща, Білорусія, Прибалтика, частина України. Армія зазнала величезних людських та матеріальних втрат. "Російські армії були розбиті і не мали змоги чинити опір німецькому наступу" [1] – писав Ллойд Джордж у своїх мемуарах. Це змусило російський уряд провести позачергові мобілізаційні заходи і "поставити під рушницю" ще 1,5 млн. чоловік [2]. Починає гостро відчуватися дефіцит робочих рук як у місті, так і на селі. Особливо боляче ця проблема вдарила по регіонах, де сільське господарство було домінуючим. Не була виключенням й Чернігівщина...

"Так я залишився сам з дружиною при 24 десятинах орної землі при відсутності моїх трьох синів-орачів, забраних на війну. Мені вкрай потрібні робітники..." [3] Таких листів-прохань, як цей, від П. Лук'яненка, мешканця села Переяславка в Ніжинську Повітову Управу надходило дуже багато.

Розуміючи неможливість припинити мобілізаційні процеси і намагаючись захистити і надати допомогу сільському господарству краю Головне Управління Генерального Штабу Південно-Західного фронту в 1916 р. дало дозвіл на залучення до робіт військовополонених.

Передбачалось створити міжвідомчу комісію, яка повинна була розподіляти військовополонених Дарницького табору під Києвом між земськими управами губерній, а ті, в свою чергу, мали виділяти військовополонених "замовникам". З самого початку процес залучення і розподілу військовополонених на роботи знаходився під контролем Російського комітету допомоги військовополоненим. На роботу направлялися лише ті військовополонені, які виявили власне бажання. Кожному з них видавалося посвідчення, яке

засвідчувало їх особу і привласнювало особистий номер для отримання посилок з Батьківщини [4].

Передбачалося використовувати працю військовополонених для потреб "сільських господарів, селянських організацій, земських та дворянських організацій та губернської адміністрації" [5]. Перші заяви в Ніжинську Земську Управу почали надходити від власників економії, що спеціалізувалися на виробництві сільськогосподарської продукції для військових потреб, особливо цукрового буряку. Велика кількість замовлень надходила від земельних власників Ніжинського повіту. Згідно цих замовлень військовополонені були направлені в села: Монастирище, Малу Кошелівку, Лосинівку, Липів Ріг, Галицю, Носівку, Переяславку та хутір Петрик [6]. Але в господарствах селян військовополонених працювало небагато. Кількість військовополонених в таких господарствах коливалася від одного-двох до п'яти робітників. Більш масові замовлення робили великі економії. Так в Дорогинській економії нащадків К.С.Троцини працювало 28 полонених, в Зайцевській економії - 36 полонених, в Верківській економії Н.Герещенка було 40 чоловік.

Найбільше застосування праці військовополонених відмічено в економії графа Мусіна-Пушкіна, тут працювало 80 чоловік зі складу військовополонених [7]. Працю військовополонених використовувала і Ніжинська Міська Управа. Військовополонені "виконували замовлення, викликані потребами державної оборони... в галузі санітарних заходів, по влаштуванню казарм, бараків, заготівлі палива, фуражу, продовольства як для військових частин, так і для населення, ремонту доріг, канал, прибирання базарних площ та інших невідкладних робіт" [8]. При цьому наказом військового міністра заборонялось використовувати військовополонених, направлених на сільськогосподарські роботи, не по призначенню: в якості кучерів, лакеїв, кухарів та домашньої прислуги.

Робота військовополонених оплачувалась згідно встановлених тарифів. Так військовополонений в Дорогинській економії за півроку заробляв 68 крб. 42 коп., але на руки видавалася сума 38 крб. 42 коп. Решта утримувалась за харчування та на закупівлю зимового одягу [9]. В приватних селянських господарствах заробітна платня військовополонених була трохи меншою.

Земська Управа також слідкувала за санітарно - побутовими умовами життя військовополонених. Лікування всіх захворівших на роботах військовополонених проводилось за рахунок роботодавців. Даний наказ чітко виконувався, хоча було зафіксовано 3 випадки смерті за два роки використання праці військовополонених на сільськогосподарських роботах [10]. Військовополоненим навіть дозволялося вступати в шлюб, якщо до цього не було перепон з боку духовної влади [11].

Стосовно етнічного складу військовополонених, які працювали на території Ніжинського повіту, то тут переважали піддані Австро-Угорської імперії. Відсоток німців та австрійців був незначний, мад'яри складали приблизно 8% від всієї кількості. Решту складали хорвати, чехи та словаки (78%) [12].

Ситуація змінюється наприкінці 1916 року. Розгром Румунії змусив російський уряд активно втілювати в життя ідею створення військових формувань з слов'янських підданих Австро-Угорщини. Згідно з наказом військового міністра всі полонені, з т.з. "юго-слов'ян" мали бути відправлені до Дарниці, де знаходився збірний пункт для бажаних вступити в такі

формування. В той час в розпорядженні Ніжинської Земської Управи було 281 військовополонений, які працювали на території повіту. Спочатку було відправлено 67 південно – слов'ян, а в жовтні - листопаді 1916 року – ще 120 чоловік (67% всієї кількості) [13].

На початок 1917 року кількість військовополонених в великих господарствах значно зменшилась. Так, на березень в Верківській економії залишилось 20 чоловік, а в Дорогинській економії - лише 17 військовополонених.

Але особливо постраждали дрібні селянські господарства, знесилені новими мобілізаційними компаніями. Вони знову забили “тривогу”.

“За останні мобілізації минулого року, в вересні та жовтні, а також в достроковий призов цього року всі мої робітники призвані на військову службу... найняти робітників з числа місцевих, незважаючи на встановлені високі ціни, мені ніяк не вдається...” [14] – скаржилась в своєму листі до Ніжинської Земської Управи мешканка села Галиця М.А.Дубова.

Уряд відреагував на ці скарги заміною військовополонених на т. з. “сартів”. Сартами називали вихідців з Туркестану, які повинні були замінити на сільськогосподарських роботах військовополонених. Кількість сартів-іноземців, яка перебувала в розпорядженні Ніжинської Повітової Управи точно не з'ясована, але була незначною. В грудні 1916 року прибула перша партія з 360 чоловік, які були передані управою на сільськогосподарські роботи в Верківську – 40 чол. та Дорогинську економії – 20 чол. [15]. Але сарти виявились нерівноцінною заміною... Так в січні 1917 року з мастью Терещенків повідомляли, що “працюючі у нас сарти мало придатні до сільськогосподарських робіт, деякі з них зовсім не придатні, тому що вони зовсім незнайомі з цією справою, слабосильні, кволі, погано переносять холод. Не розмовляють російською мовою, тому їх важко вчити справі. Але в цілому народ смирний та невибагливий” [16]. З Дорогинської економії в цей час повідомляли, що “до праці та сільського господарства непридатні” [17] і тому в січні 1917 р. економія від роботи сартів відмовилась. Таким чином сарти не вирішили проблеми нестачі робочих рук і це змусило міністерство оборони знову дозволити використання праці військовополонених, але вже в менших розмірах.

Лютий 1917 року приніс нові зміни в життя військовополонених на Ніжинщині. Вони починають втягуватися в революційний процес і проявляти політичну активність. Це виявилось в намаганні здобути для себе певних політичних прав, права проживання на приватних квартирах, вільного пересування в пунктах квартирування. Вимагали свободи зібрань, професійних та релігійно-просвітницьких союзів... Але військовий міністр Тимчасового уряду О.І.Гучков відреагував на це дуже жорстко. Посилаючись на те, що положення російських військовополонених в країнах Четвертого союзу є дуже ганебним, він заявив: “оголосити військовополоненим всю неможливість їхніх вимог та вимагати від них беззастережної покорі” [18]. Це викликало значний опір з боку військовополонених. Саме на весну – літо 1917 р. припадає 80 % виступів непокорі. Вони вилилися в відмову від виконання робіт, підбурення до непокорі інших, самочинного залишення економії і навіть прямих втеч. Випадки непокорі були зафіксовані в селах Мала Кошелівка, Бобрик, в економіях П.Галагана та графа Мусіна-Пушкіна [19]. Але вони були нечисельні, носили

локальний характер і були швидко придушені. Всіх учасників " піддавали суворому арешту " від 5 до 7 днів та " відправляли самих затятих в табір " [20].

З підписанням Брестського миру всі військовополонені повернулися в свої домівки, для них війна закінчилась, а для Ніжинщини закінчилась ще одна сторінка її історії.

Література:

1. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары.-М., 1934.-Т.2.-С.556.
2. История первой мировой войны 1914-1918/Под ред. И.И. Роступова.- М., 1975.- Т.2.- С.12.
3. НФЧОДА, ф.342, оп.37, спр.1929, арк.16.
4. Там же, оп.29, спр.1931, арк.121.
5. Там же, оп.37, спр.1929, арк.30.
6. Там же, арк.15, 35, 95, 126.
7. Там же, оп.29, спр.1931, арк.1, 3, 5-7.
8. Там же, оп.37, спр.1929, арк.55.
9. Там же, оп.29, спр.1931, арк.7.
10. Там же, арк.127.
11. Там же, арк.84.
12. Там же, оп.37, спр.1929, арк.25.
13. Там же, арк.129.
14. Там же, оп.29, спр.1931, арк.64.
15. Там же, арк.58.
16. Там же, арк.20.
17. Там же, арк.58.
18. Телеграмма Черниговского Губернатора комиссарам // Известия Нежинского Общественного Комитета.-1917. - 17 квітня.
19. НФЧОДА, ф.342, оп.29, спр.1931, арк.34, 53-54.
20. Там же, арк.57.

Вибори до міських дум та земств на Чернігівщині в 1917 р.

У даному повідомленні йдеться про Чернігівську губернію, яка ідентифікується у північній Лівобережній Україні. На той час територія губернії складала 54,6 тис. кв. км. [1] і поділялась на 15 повітів, до яких входило 187 волостей, 5780 населених пунктів, у т. ч. 19 міст і 49 містечок [2]. Населення краю налічувало 3148,9 тис. осіб, з яких лише 308, 7 тис. (трохи більше 1 %) мешкало в містах [3]. Найбільшими з міст були Чернігів (35,8 тис. жителів), Ніжин (52,3 тис.), Новгород-Сіверський (13,6 тис.) [4]. Саме в середовищі міського контингенту ще наприкінці XVIII ст. були створені міські думи – розпорядчі органи місцевого самоврядування. Виконавчими органами міських дум були міські управи, які створювалися з постійних та тимчасових комісій на чолі з виборним головою. Спочатку міські думи створювалися на становій основі, а наприкінці XIX ст. їх представництво забезпечувалось майновим цензом, і участь у виборах брали тільки власники нерухомості. У 1864 р. було створене земське управління. Складалося воно з повітових і губернських земських зібрань. В основу виборчої системи теж було покладено майновий та становий принципи, причому виборці поділялись на три курії; повітових землевласників, міських виборців, виборців від сільських общин. Наприкінці XIX ст. установлювалась становість виборчих груп з наданим переваг дворянству.

На початку XX ст. міські думи та земства були позбавлені будь – якої самостійності, їх функції фактично обмежувалися суто господарськими і культурно – освітніми питаннями. Натомість Тимчасовий уряд, вже з перших днів утворення, відвів цим органам провідне місце у формуванні місцевих органів влади. Оскільки міські думи, як і земства, репрезентували не всі громадські організації і верстви населення. Тимчасовий уряд намітив шляхи їх демократизації і репрезентативності. З цією метою при Міністерстві внутрішніх справ була створена “Особлива нарада з реформи місцевого самоврядування і управління”. 9 квітня 1917 р. загальні збори цієї наради ухвалили закон про вибори до міських дум, а в травні МВС прийняло закон “Про проведення виборів повітових і губернських земських гласних”, Такому оперативному розв’язанню законодавчих і розпорядчих нормативів сприяло те, що в основу цих актів були покладені раніше розроблені положення думської фракції кадетської партії.

Значення цих актів полягало насамперед у тому, що вони значно демократизували систему формування органів місцевої влади. Зокрема, встановлювалося загальне, рівне, пряме і таємне голосування. Пасивне (формальне) виборче право поширювалось на всіх громадян. Будь-які обмеження за національністю, віросповіданням, статтю не допускалися. До участі у виборах допускалися громадяни 20-річного віку. Але ж активне (фактичне) право отримували ті, хто постійно мешкав у місті, на території повіту та волості, чи мав там будинок, чи виконував службові функції, пов’язані з життям місцевого населення. Обмежень не передбачалося для військових міських гарнізонів. При цьому виборчого права позбавлялися губернські та повітові комісари, їх заступники, міліція (в травні це обмеження було скасовано), ченці, тощо. (Засуджені карні злочинці позбавлялися виборчого права терміном на один рік до

дум і до трьох років – до земств.).

Хоча майновий ценз скасовувався, все ж право участі у виборах залишалося за власниками міської нерухомості, незалежно від того, проживали вони в місті (в повіті та волості) чи ні, а також за особами, які не входили до складу сільських сходів і раніше не могли брати участь у виборчій компанії: общинники, поміщики, хуторяни, відрубники, службовці, торговці, священнослужителі, “третьй елемент”), що однозначно викликало негативну реакцію населення. Небезпека розв’язання проблеми полягала, таким чином, в ігноруванні соціальних проблем.

Підготовка до виборів у міські та районні думи Чернігівської губернії розпочалася практично одразу ж після опублікування закону [5]. 30 травня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив постанову про дільничі (районні) міські управління. Нею запроваджувалися в адміністративних центрах, навколо яких мешкало понад 150 тис. жителів, районні думи. У Чернігівській губернії вони були організовані в 19 міських поселеннях: в містах Погарі та Коропі, посадах Добрянці, Лужках, Воронці, Климові, Злинці, Митьківці, Чуровичах, Шеломах, Млині, Ардоні, Святці, Еліонці, в заштатному місті Нове Місто, в містечках Серединій Буді, Вороніжі, Нових Млинах та слободі Радуль [6]. Технічною підготовкою до виборів займалися безпосередньо міські думи, а у спрощених громадських управліннях збори уповноважених. На нагальних засіданнях обиралися комісії з числа гласних для проведення перепису населення і складання списків громадян, які мали право брати участь у виборах. Визначалися території міст, на які поширювалися вибори, кількість виборчих дільниць, тощо.

У зв’язку з тим, що думи по-різному справлялися з підготовчою роботою, вибори затягнулися на 6 місяців (з червня по листопад). Зокрема, у червні вибори відбулися у 6 містах губернії, у липні – у 16, у серпні – у 8, а у період з 2 вересня по 1 листопада – у 4 [7].

Основними причинами такого стану були, в основному фактори соціально-економічного порядку: відток населення на заробітки, загострення продовольчого питання, тощо [8].

І все ж участь населення у виборчій компанії була порівняно високою: від 30 до 75 відсотків населення [9]. Найнижчий відсоток проголосувавших відмічався в Чуровичах та Митьковці Новгород – Сіверського повіту – 32,2 % та 34,3 % відповідно [10]. Найвищий відсоток в Воронці та Суражі – 75,2 % та 75 % населення [11].

У виборах до дум взяли участь практично всі політичні партії та групи, які існували в губернії, а також громадські організації (наприклад, в Новгород-Сіверську – виконавчий комітет громадських організацій і рада робітничих, солдатських і селянських депутатів, в Коропі та Острі – рада робітничих і солдатських депутатів), професійні спілки (в Коропі професійна спілка швеців та ковалів, в Борзні – спілка ремісників) [12]. Всі ці організації балотувалися за списками, яких налічувалося декілька десятків. Вибори перетворилися на огляд політичних сил. Кількість балотуваних списків в ряді міст вражає. Так, в Ніжині балотувалося в гласні 19 списків, в Борзні, Конотопі, Березному – 13, в Сосниці, Погарі, Стародубі – 12, в Чернігові, Козельці, Коропі, Мглині, Новозибкові – 10 [13]. Така кількість списків аж ніяк не свідчила про рівень політичної активності населення. Так, у Козельці балотувалося 10 списків, але за свідченням “Чернігівської земської газети”, вони “носили случайный и безцветный характер,

анекоторые даже составлены наличной симпатин друг к другу” [14]. В ряді населених пунктів, Ніжині, Березному, посадах Святському, Еліонці, Чуровичах, Митьківці з'ясувати політичне спрямування таких списків не можливо, оскільки вони виявилися абсолютно аморфними. Із-за відсутності чітко окреслених політичних платформ і програм вони балотувались за списками безпартійних [15]. Зокрема, в проаналізованих нами відомостях по 32 міським та районним думам нараховуємо 88 безпартійних списків. При цьому зареєстровані в них кандидати пройшли до всіх міських і районних дум губернії, одержавши абсолютну перемогу в 7 містах, де за них проголосувало 100% виборців [16].

В безпартійних списках можна виділити і українські, які балотувались у 7 містах. Зокрема, в Глухові, де список трудовиків - українців отримав 32, 9 % голосів (11 депутатських місць в думі). В Городні список товариства “Просвіти” разом із спілкою квартиронаймачів та польським товариством здобув 16, 5 % голосів (4 місця в думі). В Ніжині спільний список “Просвіти” і військового товариства ім. П. Полуботка та окремих список військового товариства, отримали в сумі 13 % голосів і 9 депутатських місць [17].

Списки українських партій були нечислені. В Чернігові була реалізована тактика національного блоку. Це виявилось у створенні українського списку демократичного блоку у складі УПСФ, поляків і професійної спілки урядових і громадських організацій міста, який отримав 27, 3 % голосів, тобто відносну більшість [18]. Приблизно таким був відсоток голосів етнічних українців і поляків у складі населення міста (10800 українців, або 27 %, 800 поляків – 2 %) [19]. Блок української та єврейської демократії в Острі отримав 9 % голосів виборців і 2 місця в думі [20]. Щось подібне до українського соціалістичного блоку було в Глухові-2, 6 % – 1 місце в думі [21]. У Воронежі Глуховського повіту спільний список селянської спілки і УПСР отримав 6, 2 % (1 місце в думі). Значно більше голосів отримав окремих список селянської спілки в Борзні - 16, 2 % і 5 місць в думі [22]. Спробу партій балотуватися за окремими списками не можна оцінити однозначно. Якщо, наприклад, у Конотопі за список УПСФ було подано 122 голоси (1 %) і вони не ввійшли до складу думи, то в Шостці і Конотопі окремих список партії УСДРП отримав відповідно 40 і 40, 5 % голосів виборців [23]. В цілому по губернії українські соціалісти отримали 5, 84 %, УПСФ – 3, 74 %, безпартійні українські списки – 3, 87 %.

Російські соціалісти були представлені на виборах списками від партії есерів у Клинцях» Новозибкові, Воронежі, списками від РСДРП (меншовиків) у Козельці, Клинцях, Новозибкові, списками від рад робітничих, солдатських та селянських депутатів (окрім вище названих міст, балотувались також у Злинці і Погарі) і списками від соціалістичного блоку.

Соціалістичний блок сформувався у Чернігові, Ніжині, Городні, Стародубі, Сосниці, Глухові, Суражі, Конотопі та Кролевці [24]. До нього входили, меншовики, есери, трудовики та Бунд. Цей блок користувався помітним впливом. Так, у Городні за нього проголосувало 41, 5 % виборців, в Кролевці – 33,7 %, в Чернігові – 26 %, де вони отримали відповідно – 11, 10 і 16 депутатських місць [25]. Помітного успіху на виборах в Клинцях досяг список РСДРП (в блоці з Бундом), отримавши 46 % голосів і 13 депутатських місць [26]. Натомість у Злинці і Новгород-Сіверську успіху досягли списки від рад, які отримали відповідно 45 % голосів (3 місця) і 35 % (9 місць) [27]. В цілому в губернії помірковані російські

соціалісти отримали 20,95 %. Як зазначає В. М. Бойко, цей показник був найменший серед українських губерній [28], але на Чернігівщині він склав найбільшу питому вагу.

Більшовики за окремими списками балотувались лише в Чернігові, де вони одержали 3 % голосів виборців і 2 місця в думі, в Конотопі – 11, 9 % голосів і 5 місць тав Клинцях – 9% голосів – 2 місця. По губернії в цілому вони отримали 2, 45% виборчих голосів [29].

Лише у восьми думах балотувались також списки від партії кадетів. В трьох містах: Чернігові, Конотопі та Ніжині вони увійшли до блоку з “прогресивними” виборцями, безпартійними та трудовиками. Отримавши відповідно 23,9 % – 14 місць, 4,2% – 2 місця, 2,6% – 2 місця [30]. За них у губернії проголосувало 5,07%. Праві списки балотувались лише в Чернігові та Козельці і великого успіху не мали, за них проголосувало 0,4 % виборця [31].

Особливість політичної палітри Чернігівщини склала наявність єврейських соціалістичних партій, які балотувалися з іншими партіями. Так, Бунд в Чернігові, Конотопі, Глухові, Городні та Стародубі входив до російського соціалістичного блоку, в Ніжині – до єврейського соціалістичного блоку, а в Клинцях балотувався по есдеківському списку. За окремим списком Бунд балотувався лише в Борзні, отримавши 4,1 % голосів і 1 місце в думі [32]. У Чернігові був створений єврейський соціалістичний блок (у складі Поалей-Ціон (П.-Ц.) і Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (ОЄСРП)), який отримав 4 % голосів і 3 місця в думі та в Ніжині, у вигляді об'єднання всіх єврейських соціалістів – 6 % голосів і 4 місця [33]. Окремо, балотувався П.- Ц. у Клинцях і Новозибкові, Целей - Ціон – у Суражі, ОЄСРП – у Стародубі, Сосниці, Новозибкові, Конотопі, Суражі [34]. Однак по губернії за самостійними списками ці партії отримали лише 1,68 % голосів. Натомість більшим впливом серед єврейської частини населення користувалися списки правого напрямку: сіоністи і єврейські громади з майже обов'язковою участю сіоністів. Такі списки балотувалися в 12 містах. Лише в Новозибкові сіоністи та єврейський громадський комітет йшли окремо (отримали відповідно 6,1 % і 15,1 % голосів) [35]. Найбільших успіхів ці організації досягли у Новгород-Сіверську (14,3 % голосів і 4 місця в думі), Конотопі (13,8 % - 6 місць) та у Чернігові (7,2 % – 4 місця) [36]. По губернії єврейські списки отримали 7,68 %. Крім них, в 14 містах губернії балотувалися і безпартійні єврейські списки, за які проголосувало 4,01 % виборців.

Підбиваючи підсумки виборів, слід зробити висновок про низьку політичну структурованість міської громадськості губернії – це, по-перше. По-друге, серед населення помітно різке падіння авторитету і впливу партії кадетів. Натомість помітним впливом користувалися партії соціалістичного блоку, єврейські партії і громадські організації. Очевидно, це пояснювалося історичним фактором – місцем осідлості єврейського населення. В цілому ж аморфність політичної орієнтації міських виборців слід пояснити особливістю міського цензу – наявністю абсолютної переваги в ньому багаточисельних містечок, які фактично були великими селами, Цей фактор помітно вплинув і на підсумки виборів до органів земського самоврядування, які проводилися на основі закону “Про волосне земське управління”, прийнятого 21 травня та “Наказу про проведення виборів волосних земських гласних” підписаного 11 червня. Згідно з законом ліквідувався інститут волосних сходів, волосних правлінь, старшин і судів, а також земських

начальників. Натомість створювались волосні земства, структуровані у волосні земські збори та управи. Основний обсяг робіт у ході виборчої компанії виконували чиновники повітових управ. Вони формували виборчі комісії, визначали межі округів, організовували перепис населення та розраховували кількісний склад кандидатів у гласні [37]. Чернігівським губернським комісаром 21 червня було скликано спеціальну нараду з питань проведення виборів до волосних земств. Безпосереднє керівництво виборчою компанією було покладено на особливу нараду на чолі з губернським комісаром, до якої увійшли представники губвиконкому громадських організацій, рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, голови губернської і повітових земських управ, окружного суду і член губернської земської присутності [38]. Для проведення виборів Тимчасовим урядом губернії було асигновано 91000 руб. [39]. Однак підготовка до виборів проводилася на низькому організаційному рівні, з порушенням закону: списки виборців склалися не за алфавітним порядком, з великими пропусками, жінки не включалися до цих списків [40]. Це вкрай негативно впливало на подальші вибори до повітових земств, а згоді і до Установчих зборів. Сумбурно діяв і Тимчасовий уряд, спочатку скоротивши строки проведення виборів, а потім порекомендувавши поряд з мажоритарною системою голосування застосувати також пропорційну. Це призвело до того, що вибори в губернії були призначені тільки на 3 вересня [41]. У половині ж волостей результати цих виборів з різних причин були скасовані і були призначені повторні на 8 вересня, а в Городнянському повіті в п'ятьох волостях перенесені аж на 29 жовтня, в той час як Тимчасовий уряд планував відкрити Установчі збори 30 жовтня [42].

Найбільш вагомою причиною скасування результатів виборів був абсентеїзм виборців. Якщо, наприклад, у 14 волостях Борзнянського повіту прийшло проголосувати 51 % виборців, то в дев'яти чисельність тих, хто не з'явився на вибори, становила лише половину: у Борзнянській – 48%, Велике – Загорівській – 47%, Ічнянській – 4,3%, Івангородській – 38%, Комарівській – 46 %, Парафіївській – 37 %, Фастівській – 40 %, Шаповалівській – 44 % та Плисківській – 38 % [43]. Як правило, на повторних виборах спостерігалась тенденція зменшення виборців. Якщо, приміром, в Мутинській волості Кролевецького повіту 3 вересня на вибори з'явилося близько 60 % виборців, то на повторні лише 10 [44]. А по губернії у повторних виборах брало участь лише близько 15-25 відсотків виборців [45].

Причину такого становища керівники земств вбачали в неорганізованості, несвідомості, байдужості селян до нових земських установ, затягуванні виборів до нового врожаю, у відсутності агітаційної роботи. Серед селян поширювалися чутки про арешт тих, хто візьме участь у голосуванні, або застосуванні грошового збору в два рублі. Інколи на вибори доводилося закликати, б'ючи на сполох, як це сталося в селі Тур'я Городнянського повіту [46]. На селах нерідко траплялися випадки відкритої боротьби проти земств, звинувачуваних у запровадженні монополії на продовольчі товари [47].

Підсумки виборів показали, що на відміну від міських та районних дум волосні земства не стали осередками гострої політичної боротьби. Це засвідчують нечисленні партійні списки кандидатів у гласні, які переконують, що політичні партії в сільській місцевості не були організаційно оформлені. Хоча подекуди на виборах висувалися і партійні списки. Так, списки від соціалістичного блоку були висунуті в Сновській та Тупічевській волостях, в Бабській та Сосницькій волостях

від трудовиків та есерів. Окремими списками виступали селянські спілки в Борзнянській, Глухівській, Менській та Сосницькій волостях. Проте безпартійні списки, як і під час муніципальних виборів, переважали на в сій території губернії [48].

В ході виборів до волосних земств розпочалася підготовка до виборів земств повітових. Згідно з законом “Про проведення виборів повітових і губернських земських гласних” механізм виборів практично залишився майже незмінним, проте на відміну від волосних, повітові вибори проводилися на пропорційній основі від двох курій – міської та сільської. Незважаючи на деякий досвід, набутий при виборах волосних земств, вибори до повітових затягнулися на три місяці (з вересня по листопад) [49].

Виявилося, що до цих виборів населення губернії поставилося ще індеферентніше, ніж до волосних, і байдужість виборців стала повсюдною. Так, у селі Держанівці Козелецького повіту з 885 виборців голосувало лише 38 %, в той час як на волосних – 60. В Борзнянському повіті на вибори з’явилася 21,2 % (на волосних – 51 %), зокрема у Борзнянському окрузі голосувало 23 %, Ічнянському – 25 %, Комарівському – 22 %, Фастівському – 26,3 %, по м.Борзні лише 9,2 % [50]. В деяких місцях абсентеїзм поглиблювався, як наприклад, в Дарницькій волості Остерського повіту, де вибори були зірвані натовпом солдат [51].

На відміну від попередніх виборів, у виборчій компанії до повітових земств активізували діяльність політичні партії, між якими нерідко точилася боротьба. Так, у селі Медведове Стародубського повіту боротьба розгорнулася між групою безпартійних та соціалістами – революціонерами, у якій перемогу одержали останні. В Козелецькому повіті конкурували п’ять списків, перемогу здобув блок соціалістичних партій (список № 3), в Держанівці переміг список Козелецького з’їзду селянських депутатів, у Сосниці до земства були обрані два кадети (М.К.Шматько та Н. Р. Каравко) [52].

Губернські збори формувалися з гласних, обраних повітовими земськими зборами та міськими думами. Процес виборів був значно спрощений: різні групи повітових земських зборів складали списки кандидатів і подавали їх голові зборів. Кількість кандидатів у ньому не перевищувала загальної чисельності гласних, яких необхідно було обрати. Голова зборів нумерував списки і в день виборів вивіщував їх у залі засідань. Кожен гласний повітового земства міг голосувати тільки за один список. У відповідності з кількістю поданих голосів визначалося, скільки кандидатів з кожного списку було обрано губернськими гласними.

Отже, слід відзначити, що Тимчасовий уряд, запроваджуючи демократичні вибори на принципах загального, рівного, прямого і таємного голосування визначив чітку вертикаль органів місцевого самоврядування: районні думи - міські думи – центр та волость – повіт – губернія – центр. Цим актом Тимчасовий уряд ставив за мету заповнити вакуум виконавчої влади зверху донизу і одночасно намагався демократизувати думську та земську системи управління. Наскільки ефективною була б ця система, стверджувати можливості немає, так як Тимчасовий уряд було невдовзі скинуто. На нашу думку, пріоритетність загального виборчого права в умовах революції, повинна всеж поступатися радикальним змінам в галузі соціальне - економічної політики.

Література:

1. Великая Октябрьская социалистическая революция. - 3-е изд., доп.-М., 1987.- С. 578.
2. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 867.
3. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. - К., 1983. - С. 49.
4. Там же.-С.49.
5. Державний архів Чернігівської області (далі -ДАЧО), ф. 145, оп. 3, спр. 2785, арк. 17; спр. 2787,арк. 45; спр. 2781, арк. 69; спр. 2788, арк. 82; спр. 2793, арк. 73.
6. Там же, оп. 1, спр. 776, арк. 1.; Дело народа.-1917. - 8 апреля.
7. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2828 - 2868.
8. Там же, спр. 2862, арк. 5 звор.; спр. 2860,арк. 1.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в Києві (далі - ЦДАВО України), ф . 1115,оп. 1,спр. 48, арк. 102, 111, 126- 127, 129, 139, 243, 246, 270, 293.; ДАЧО, ф. 145, оп. 3,спр. 2829, арк. 9, 14;спр. 2830, арк. 10;спр. 2832, арк. 16 - 16 звор.; спр. 2833, арк. 12; спр. 2834,арк. 5; спр. 2835,арк. 12 звор.; спр. 2837, арк. 6-6 звор.; спр. 2838,арк. 9;спр. 2840, арк. 28; спр. 2841, арк. 13; спр. 2851, арк. 16; спр. 2850,арк. 4 - 4 звор.; спр. 2849, арк. 4 звор.
- 10.Там же, спр. 2847,арк. 11 звор.; спр. 2867, арк. 15.
11. Там же, спр. 2849, арк. 4 звор., 7; спр. 2861, арк. 11.
12. Там же, спр. 2842,арк. 13; спр. 2832,арк. 40 звор.; спр. 2834,арк. 5 звор.; спр. 2832,арк. 40 звор.; спр. 2829, арк. 9 звор.
13. Там же, спр. 2829, арк. 9 - 9 звор.; спр. 2832,арк. 40 звор.; спр. 2835, арк. 14 - 14 звор.; спр. 2836, арк. 16; спр. 2838, арк-9 звор.; спр. 2843, арк. 7; спр. 2850, арк. 4 - 4 звор.; спр. 2860, арк. 39; спр. 2864, арк. 9.; ЦДАВО України, ф. 1115,оп. I, спр. 48, арк. 99, 111, 243.
14. Черниговская земская газета (далі - ЧЗГ). -1917. -1 августа.
15. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 100, 257; ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2837, арк. 6 звор.;спр. 2847, арк. 11 звор.; спр. 2864, арк. 15; спр. 2864, арк. 9.
16. Там же, спр. 2846, арк. 12.; спр. 2864, арк. 9; спр. 2867, арк. 15, 17.
17. Там же, спр. 2848, арк. 2, 9.; ЦДАВО України, ф. 1115, оп.1, спр. 48, арк. 101 - 101 звор., 110.; Известия Нежинского общественного комитета. -1917. - 3 июля.
18. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 138, 139.; ЧЗГ. -1917. - 15августа.
19. Статистика Украины: Сборник. 18. – Харьков,1920. - С. 5.
20. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2834, арк. 5 звор., 8 звор.
21. Там же, спр. 2848, арк. 2, 9.
22. Там же, спр. 2869, арк. 3; спр. 2829, арк. 9.
23. Там. же, спр. 2860, арк. 23, 38.; ЧЗГ. - 1917. -15 августа.
24. ЦДАВО України , ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 139.; ДАЧО, ф. 145, оп. 3., спр. 2830, арк. 10; спр. 2836, арк. 16; спр. 2838, арк. 9; спр. 2848, арк. 9; спр. 2861, арк. 10 звор.; спр. 2860, арк. 39; спр. 2841, арк. 13 звор.; Известия Нежинского общественного комитета. - 1917. - 3 июля.
25. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 110, 139.; ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2830, арк. 10; спр. 2841, арк. 11, 18.
26. Там же, спр. 2845, арк. 25.

27. Там же, спр. 2839, арк. 8; спр. 2842, арк. 12.
28. Бойко В. М. Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917р. -К., 1997. - С. 101.
29. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 139.; ДАЧО, ф.145, оп. 3, спр. 2860, арк. 23; спр. 2845.
30. ЦДАВО України. ф. 1115, оп. 1,спр. 48, арк. 101 - 101 звор., 139.; Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий. - К., 1978. - С. 152.; ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2860, арк. 23.; Известия Нежинского общественного комитета.- 1917. - 3 июля.
31. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 139 - 139 звор., 243.
32. ЧЗГ.-1917. - 15 августа.; ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 9, 110.;ДАЧО, ф. 145, оп. 3,спр. 2836, арк. 16.; Известия Черниговского губернского исполнительного комитета - 1917. - 29 августа.; ЦДАВО України,ф. 1115,оп. 1,спр. 48,арк. 293.
33. Там же,арк. 139 - 139 звор., 101 - 101 звор.
34. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2845, арк. 25; спр. 2843, арк. 7, 10; спр. 2861, арк. 10 звор.; спр. 2836, арк. 16; спр. 2838, арк. 9; спр. 2860, арк. 23, 60.
35. Там же, спр. 2843,арк. 10.
36. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 102 - 103, 139; ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2860, арк. 23.
37. Россия. (1917. Февраль -- октябрь.) Законы. Постановление Временного правительства о волостном земском управлении. - [Временное положение о волостном земском управлении. - правила о проведенный в действие временного положения о волостном земском управлении]. - Екатеринослав, 1917. - С. 15 - 24.
38. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 856, арк.6 звор.; спр. 858, арк. 12 -12 звор.; ф. 127, оп. 254 а, спр. 87, арк. 1.
39. Там же, ф. 127, оп. 254 а, спр. 87, арк. 2.
40. ЧЗГ. - 1917. -18 нюня.
41. ЧЗГ. - 1917. - 3, 6, 13, 17 октября, 17 ноября.
42. Известия Городнянского уездного исполнительного комитета - 1917. - 19 октябрь.;
Известия Черниговского губисполкома и продкомитета. -1917. -18 июля.
43. ЧЗГ. -1917. -15 сентября.
44. ЧЗГ. - 1917. - 17 октября.
45. ЧЗГ. - 1917. -3 октября.
46. Известия Городнянского уездного исполиительного комнтета. - 1917. - 19 октябрь;
ЧЗГ. -1917. - 15, 19 сентября, 3, 10 октября.
47. Известия Городнянского уездного исполнительного комитета - 1917. - 19 октябрь; ЧЗГ. - 1917. - 15, 19 сентября, 3, 10 октября.
48. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 49, арк. 130 - 132, 144 -146 звор.
49. ДАЧО , ф. 145, оп. 2, спр. 864, арк. 76; спр. 867, арк. 9; спр. 868, арк. 34;
ЧЗГ. - 1917. - 22 сентября, 3, 10 октября, 10 ноября.
50. ЧЗГ. - 1917. - 10 окгября, 10 ноября.
51. ДАЧО, ф. 145,оп. 2, спр. 864, арк. 76.
52. ЧЗГ. - 1917. - 3, 6, 17 октября.

Парламентські виборчі кампанії у Лівобережній Україні (історичний досвід)

Аналіз даних парламентських виборів у Лівобережній Україні напр. 1917 - на поч. 1918 рр. становить науковий інтерес в кількох ракурсах.

Перш за все, на регіональному матеріалі виявляється міра “вкоріненості” самої ідеології представницького конституційного ладу в масовій свідомості та політичній поведінці населення. Українське Лівобережжя з його розмаїттям економічних укладів та соціальних структур в даному сенсі більш репрезентативне, аніж решта регіонів України.

Окрім того, вибори і до Всеросійських, і до Українських Установчих зборів, кожен по своєму, стали своєрідним плебісцитом у питанні про ставлення до української державності, що саме тоді народжувалась -Української Народної Республіки, проголошеної ІІІ-м Універсалом Центральної Ради 20 (7) листопада 1917р. Тож успіх чи поразка, української національної демократії в цих кампаніях у ключовому регіоні (а саме такого значення набували губернії Лівобережжя) ставали факторами державотворчого процесу в цілому.

І нарешті, вибори, які пройшли в листопаді 1917 р. та в січні 1918 р., в обстановці перманентної політичної кризи, як ніщо інше, зафіксували властиву саме революційній епосі динаміку політичних настроїв електорату, яка, в свою чергу, прояснює глибинні причини тих змін, що сталися в Україні на початку 1918р.

Отже, вибори продемонстрували, перш за все, наростаючий абсентеїзм електорату. Це явище, відмічене оглядачами ще під час муніципальної кампанії у червні-липні 1917 р., набуло значних масштабів на виборах до російської Конституанти в середині листопада т. р. Якщо в типово “селянських” за соціальною структурою, Чернігівському та Полтавському виборчих округах не голосували, відповідно, 38% та 37% “списочних” виборців, то в промисловому Харківському цей відсоток сягнув аж 45 [1] . В останньому випадку це - вище за середній показник “неявки” по українських округах - 42%.

Окреслюється характерна тенденція, що отримала продовження в решті округів: активність виборців (щонайменше їх явка на вибори) в аграрних губерніях була помітно вищою, ніж в більш урбанізованих, з вищими пропорціями промислового населення. Відповідний показник по “аграрній” Волині (67%) - близький до параметрів Полтавщини та Чернігівщини (63-62%), тоді як явка на вибори в індустріальному Катеринославському окрузі (55%) була такою ж як на Харківщині. У ще одній промисливо розвиненій та більш урбанізованій губернії - Херсонській - цей показник взагалі падав до критично низького - 46%. Причому в містах абсентеїзм був більш поширеним, ніж на селі [2].

Між іншим, цей факт суперечив прогнозам та позірним схемам ідеологів вітчизняного лібералізму, починаючи І.Петрункевичем і закінчуючи П.Мілюковим, які (правда до революції) вважали природним осілком конституційно-парламентської ідеї саме промислові центри, які мали повести за собою сільську периферію. На практиці вийшло скоріш навпаки: саме село виявило більшу

організованість разом з імунітетом щодо ліворадикальної ідеології, своїм вістрям спрямованої на класовий розкол суспільства і проти представницької демократії в особі Установчих Зборів. І справа тут не лише в розвинених навичках корпоративно-громадської самодисципліни, а й в наявності досить розвинутої класової організації в особі “селянських спілок” чи Рад селянських депутатів (останні сформувалися лише на Харківщині та Херсонщині). Проведене нами співставлення показує тісну залежність між електоральною дисципліною та географією сільської мережі “селоспілок”, кооперативів та ін. елементів селянської самоорганізації. В той же час, саме з промислових районів, вражених класовим протистоянням та пробільшовицькими настроями, походила головна небезпека для парламентаризму, який народжувався. Наступна кампанія - вибори до Українських Установчих Зборів (у середині та другій половині січня 1918 р.) - принесла результати, що, на перший погляд, суперечать наведеним вище висновкам і які стали просто приголомшливими для прибічників Центральної Ради. Адже саме з українською Конституантою пов’язувались надії на легітимацію УНР.

Всього на Лівобережжі правом голосу скористалися лише бл. 1/4 виборців, вдвічі менше, аніж в сусідніх правобережних губерніях.

Проте, складники цього справді сумного для української демократії результату – різні і потребують більш конкретного з’ясування.

Насамперед відзначимо, що падіння інтересу до цих виборів спостерігалось повсюдно ще до самого голосування. Газета ЦК Української селянської спілки – “Народна воля”, – що, як ніхто інший, була обізнана зі справжнім станом справ на селі, свій огляд виборчої кампанії 1 січня 1918 р. озаглавила вельми промовисто: “Не цікавляться виборами”. “У селянства почав пропадати всякий інтерес до цих найважливіших для нього виборів” – не без ноти розчарування констатувала ця найбільш тиражна українська газета [3]. Двома тижнями пізніше те ж саме відмічала й “Робітничка газета” – орган ЦК урядової партії – УСДРП [4]. Незабаром ці невтішні констатації отримали й статистичне підтвердження у вигляді втрат електорату, зафіксованих виборчими комісіями повсюдно, щоправда, в різних параметрах (на цьому ми докладніше зупинимося в іншому зв’язку). Сама Головна комісія у своїй підсумковій доповіді резюмувала: майже на половині території України вибори зовсім не відбулися [5]. У якості типового прикладу (одного з дуже багатьох) вона наводила Новгород-Сіверський повіт Чернігівщини, що у ньому “вибори пройшли майже без всякого до них інтересу, за значного абсентеїзму виборців” [6].

Таке явище (воно, на жаль, ще не дістало належного пояснення істориками та соціологами) в загальному плані обумовлювалось неефективністю демократичних форм політики на фоні кризи, що нестримно розросталася. Для пересічного виборця, до того ж малограмотного або й зовсім неграмотного в такому разі втрачався сам смисл голосування. Тим більше, що й розчаровували практичні результати попередньої кампанії: Всеросійські Установчі Збори, на обрання яких було затрачено стільки часу, сил та коштів так і не запрацювали, будучи розпущені Раднаркомом 6 січня 1918 р.

Та все ж, було б явним перебільшенням пов’язувати неявку на вибори до української Конституанти лише з цим ефектом “втоми від голосування”.

Далеко більше значення, на наш погляд, мала організація влади на місцях, її політичне спрямування. Регіон Лівобережжя (втім, як і вся Україна)

продемонстрував досить прозорий зв'язок між організаційно-політичною функцією влади та результатами голосування. Той факт, що губернські та повітові центри опинилися тут в руках більшовиків (або ж більшовицько-лівоесерівських блоків) напередодні чи в ході голосування, багато в чому передвизначив і масовість явки, і часто навіть результати голосування; виборці були просто дезорієнтовані.

Як відомо, більшовицькі організації в Україні вважали участь у виборах до Українських Установчих Зборів лише проблемою тактичної доцільності в рамках загального курсу на встановлення влади Рад (як приклад, можна навести постанови розширеної наради їхніх організацій у Південно-Західному краї, що відбулася в Києві на початку грудня 1917 р. [7]). Тож там, де вони контролювали ситуацію, вибори або зривались, або просто заборонялися. Характерне тому підтвердження знаходимо в Харківському окрузі. Вже через два дні після проголошення в Харкові Криворізько-Донецької Республіки, 2 лютого 1918 р. окружна комісія отримала з губвиконкому Рад розпорядження про скасування виборів і негайне припинення підготовки до них [8]. На той момент це рішення, зініційоване лідерами Харківської організації РСДРП/б/ (Ф. Сергєєвим, В. Жаковим та ін.) уже отримало формальну підтримку Рад робітничих та солдатських депутатів, що було не дивним, враховуючи абсентеїзм у містах. VI губернський селянський з'їзд, контрольований тими ж більшовиками та лівими російськими есерами, теж в цілому схвалив позицію останніх, переголосувавши небагатьох прибічників Центральної Ради [9]. І хоча згодом губвиконком Рад селянських депутатів став в опозицію курсові на відторгнення Харківщини від УНР, реального значення це вже не мало. 2 млн. виборців “випали” з виборчого процесу (а це – бл. 15% усього електорату).

У решті губерній Лівобережжя, що лежали на маршрутах просування червоногвардійських загонів на Київ і “радянська” яких носила досить поверховий характер на момент виборчої кампанії (нова влада тут ще не встигла зконсолідуватися на губернських рівнях) цей процес зазнав численних втрат на повітових рівнях і нижче. На Чернігівщині вибори були зірвані на території 5 повітів з 16 [10]. Або ж вони зривались на дільничному рівні. Наприклад, у Городнянському повіті голосування не відбулося на 11 дільницях з 58. “Причина непроведення виборів – тиск з боку більшовицьких загонів” – повідомляла місцева виборча комісія. [11]

Подібні явища носили непоодинокий характер практично скрізь. На Правобережжі справжній “червоний смерч” пронісся над повітами, які знаходилися в зоні дій “революційних армій” Південно-Західного фронту. В одному з них, Овруцькому, наприклад, вибори були зірвані на 4-х дільницях з 6-ти - внаслідок “агітації Совдепів” та шантажу більшовицьких частин [12]. Звичайно, було б найвним дорікати за це більшовицьким вожакам, які не зуміли втримати своїх прибічників навіть в рамках звичайного правопорядку (не кажучи вже про демократію): вони навіть не намагалися цього робити.

Подібні явища свідчать скоріш про слабкість, а точніше дифузію української республіканської влади, яка, всупереч амбіціям та претензіям на міжнародне визнання (нагадаємо, що саме під час виборів був виголошений IV Універсал), навіть не спромоглася провести вирішальну для себе кампанію організовано й своєчасно (вибори мали бути проведені ще в останніх числах грудня 1917 р., в більш сприятливій для цього обстановці).

На ставлення населення до цих виборів – а отже й до самої Української держави – наклав вагоме відбиття ще й етнополітичний фактор-етнічний склад населення та партійно-політичної еліти з відповідними орієнтаціями на загальноросійський чи український вектори державотворення. Якщо на попередніх виборах цей фактор проявлявся завуальовано – у формі голосування за списки загальноросійських чи українських партій, – то тепер значна частина електорату загальноросійських партій просто “проголосувала ногами”, в такий спосіб виражаючи своє ставлення до Української Держави. Звертає на себе увагу той факт, що в районах з переважно російським чи змішаним населенням ця кампанія не дістала підтримки ні серед населення, ні з боку політичної еліти, настроєної проросійськи і “обласницьки” (мається на увазі невизнання нею юрисдикції УНР над певними територіями). Цей факт перегукується з відомими дослідникам сепаратистськими ухвалами Катеринославської та Одеської міської дум. Одеських Рад робітничих та солдатських депутатів, цих же організацій в Харкові. Йдеться, отже, про тенденцію, яка отримала продовження на виборах до Українських Установчих Зборів.

На Чернігівщині вони зірвалися в 5-ти північних повітах – Новозибківському, Мглинському, Погарському, Стародубському та Новгород-Сіверському [13].

В індустріальному Катеринославському окрузі найнижча - і менша 50% - явка виборців відмічалась у східних повітах – Бахмутському, Маріупольському, Слов'яносербському. А в самих промислових містах губернії вона опускалась до “символічних” величин - 13, 4% (у Катеринославі), 16, 5% (у Луганську), 7, 2% (у Бахмуті), 27, 7% (у Маріуполі) [14].

Вибори в цілих округах - як Валуйському, Путивльському, Острогожському, Богучарському та, як вже зазначалось, Харківському були скасовані більшовицькими властями саме з урахуванням індиферентного ставлення до них серед населення. Як, до речі, і в 2-х південних – Одеському та Таврійському [15]. Ця тенденція відображала ще один комплекс об'єктивних протиріч того часу, які теж не знайшли розв'язання в рамках політики Центральної Ради. Етноцентристські підходи, закладені в цю політику, при повній відсутності її соціально-економічної, та регіональної складових і організаційній слабкості, надто ж на окраїнах УНР, – все це перодило зворотню реакцію байдужості, або й відчуження від української державницької ідеї. Цим і скористалися противники УНР.

Навпаки, в міру просування в глибинні райони України, з населенням більш однорідним в етносоціальному плані, електоральна дисципліна в цілому зростала (хоч ця тенденція мала свої “випадіння”). На Чернігівщині, зокрема, явка виборців наростала з півночі на південь губернії, сягаючи “потрібних” “50 плюс 1” в південних повітах – Ніжинському, Борзнянському та Остерському [16]. На Катеринославщині цей показник піднімався зі сходу на захід округу; починаючи з Павлоградського та Катеринославського повітів і далі на захід в виборах брали участь більше половини списочного складу виборців [17]. І нарешті, в в глибинній Полтавській губернії втрати електорату виявились взагалі помірними (крім самої Полтави) і явка виборців вище 50% зафіксована в 7 повітах з 9-ти [18].

Звичайно, ми далекі від того, щоб приписувати подібні перепади одній лише етнічності. Однак, її вплив годі заперечувати.

Висловлені нами вище зауваження та оцінки отримують логічне продовження в результатах аналізу партійно-політичних орієнтацій населення.

Правда, при цьому слід врахувати впливи “персонального фактору”: виборець у провінції, навіть за пропорційної системи, голосував за імена, йому тим чи іншим чином знайомі особисто. Під цим кутом зору, скажімо, балотування по “українському” списку на Київщині М.Грушевського, В.Винниченка та С.Петлюри було цілком логічним кроком: тут їх знали краще ніж де-інде. З тих же міркувань заступник М.Грушевського в Центральній Раді – М. Шраг – був виставлений в такому ж списку на рідній Чернігівщині, де сімейство Шрагів було відомим і шанованим. А голова ЦК Української селянської спілки М.Ковалевський боровся за мандат на Полтавщині, де він починав політичну кар’єру і де його добре знав селянський актив (та кооператори). Агітаційні вояжі заїзджих партійних знаменитостей в листопаді 1917 р. мало чого вартували (втім як і пізніше). Так, поїздка лівоесерівської “зірки” М.Спиридонової по Волині нічим не допомогла її партії: вона в цьому окрузі зазнала нищівної поразки. Тим важливіше підкреслити наступне: вибір персоналій кандидатів в цілому співпав з вибором політичним.

Обидві кампанії (хоч і різною мірою) показали, що організований електорат віддавав перевагу “лівому центру”, відкидаючи обидва “краї” політичного спектру.

На виборах до Всеросійських Установчих Зборів, що проходили ще в більш-менш нормальній обстановці, виборці практично проігнорували кадетів та близькі до них списки (торгово-промислові, земельних власників і т. п.). Навіть у багатших промислових губерніях їхній електорат не піднявся вище 1/10, опускаючись до символічних 1-2% в аграрних районах, 1 мандат зі 109 по Україні: цей кадетський “здобуток” не потребує коментарів [19]. Він зайвий раз засвідчив вельми невисокий престиж ліберальних цінностей і самих лібералів. Інший “фланг” – лівий в особі партії більшовиків – мав помітно вищий рейтинг, хоч і досить далекий від того, що мала РСДРП/б/ в Центральній Росії. В середньому по українських округах за неї голосували бл. 10% виборців.

Виборці віддали перевагу партіям лівіше кадетів та правіше більшовиків, а серед них – блокові українських есерів та Селянської спілки. Причому і серед депутатів від цього блоку переважали помірковані діячі, настроєні реформаторськи (однак досить прагматичне) і ясна річ – автономістськи. Серед них годі було шукати націоналістів-“самостійників” типу М.Міхновського чи С.Луценка. Соціальні радикали лівоесерівського типу (Г.Михайличенко, О.Северо-Одоевський та ін.) теж були незначною меншістю.

Очевидно, що саме такий вибір і відповідав “золотій середині” в масових настроях та очікуваннях. Український виборець продемонстрував значно більшу поміркованість та компромісність ніж виборець у центральних промислових районах Росії, де за більшовиків в середньому голосували більше 50%.

На цьому фоні, однак, голосування в регіоні Лівобережної України продемонструвало і певну специфіку. Зокрема, три найбільш східні губернії – Катеринославська, Харківська та Чернігівська – дали й найбільші відсотки голосуючих за більшовицькі списки: відповідно, бл. 18, 11 та 28 [20]. В останній з них – Чернігівській – такий результат став своєрідним рекордом. Саме тут більшовики здобули 4 парламентські мандати з 13 по всій Україні і безпрецедентну підтримку. Коментуючи такі результати, дослідники, починаючи першим з них -

В.Щербаковим в далекому 1929 р. та закінчуючи київськими істориками В.Гусевим та В.Крижанівським зовсім нещодавно [21], посилялись на специфіку соціально-економічного становища лівобережних губерній, наявність потужного пролетаризованого прошарку, а також на географію Лівобережжя з його близькістю до Центральної Росії. Звідти йшли потужні імпульси радикалізації. Ці посилення, слушні самі по собі, однак прояснюють проблему далеко не повністю. Бо ж, скажімо, ще в одній губернії Полісся - Волинській - соціально-економічна структура була тією ж самою, що й на Чернігівщині, а її економічний стан навряд чи міг бути кращим, з огляду хоча б на її прифронтовий статус. Однак, нічого подібного там не спостерігалось, а більшовицький доробок не перевищував меж статистичної погрішності (менше 3%) [22].

У сусідній з Чернігівщиною Полтавській губернії цей доробок теж не вражав – 6% і 1 парлам. мандат [23]. Гадаємо, що пояснення таких результатів буде більш вичерпним якщо до нього додати ще один штрих – етнічність. У Чернігівському окрузі більшовицький список переміг в 5-ти північних повітах з переважно російським населенням – Мглинському, Стародубському, Суразькому, Новозибківському та Новгород-Сіверському. В решті – він поступився українським есерам, причому кратно [24]. У північній же частині губернії процес радикалізації спричинений тяжким економічним та, особливо, продовольчим становищем населення призвів до провалу правих російських есерів, недавніх господарів становища, та, їх заміщення більшовиками. Подібні ж етнічні “розломи” виборчої географії сталися і в решті округів зі значними відсотками російського населення. Вони поглиблювалися ще й внаслідок жорсткої конкуренції між російськими соціалістами (більшовиками та есерами, правими й лівими) та українськими есерами, що змагалися за один і той же електорат (трудова верства, головним чином селянство), не вельми обмежуючи себе в пропагандистських прийомах. Ще на початку вересня 1917 р. на передвиборчій конференції Української партії соціалістів-революціонерів делегатів з Харківщини, Катеринославщини та Херсонщини відмічали сильні впливи своїх російських візаві. У двох останніх взаємовідносини між обома есерівськими організаціями характеризувались як ворожі або напружені [25]. До речі, таку оцінку поділяли й їх російські конкуренти у доповідях своєму Петроградському керівництву [26]. На передвиборчому селянському з’їзді Херсонської губернії, в кінці вересня, довелося навіть вибирати двох співголів – від української та “неукраїнської” частин селянського активу [27]. А такий же з’їзд Катеринославщини, який відбувся місяцем потому, взагалі розколовся. І якщо в Харківському та Херсонському округах ці протиріччя вдалося певною мірою “згладити” шляхом створення компромісних змішаних есерівських списків разом з губернськими Радами селянських депутатів [28] – і це дало змогу потіснити більшовиків – то на Катеринославщині цього зробити не вдалося. І тут взаємонакладення економічної кризи, класового та етнічного поділів дало додаткові шанси РСДРП/б/. Цікаво, що Бахмутська повітова Рада селянських депутатів була єдиною в Україні, що блокувалася з більшовиками. І виграла вибори в себе в повіті. У цьому зв’язку слід відмітити ще одну характерну особливість результатів першої парламентської кампанії на Лівобережжі – відсоток голосів, поданих за українські списки тут був помітно нижчим, ніж, скажімо, в правобережних губерніях, де за них голосували бл. 75% виборців.

У лівобережних губерніях як і скрізь, основною “ударною силою”

Центральної Ради виступала Українська партія соціалістів-революціонерів, що поєднувала в своїй передвиборчій платформі ідеї широкої автономії України з популярними, соціальними та антивоєнними гаслами (соціалізація землі, робітничий контроль над підприємствами й т. п.) [29]. В історіографії прийнято пов'язувати триумф УПСР на цих виборах саме з названими щойно популярними ідеями. Однак, придивившись уважніше до електоральної географії УПСР, ми схильні пов'язувати її успіх не з радикальними гаслами (таких у той час не бракувало і в решти партій), а головним чином з організаційною міццю Української селянської спілки. Перевага останньої над звичайними Радами селянських депутатів полягала в наявності мережі сільських осередків. Особливо густою ця мережа була на Київщині та Поділлі, а в Лівобережній Україні - на Полтавщині (бл. 1 тис.), Катеринославщині (більше 500) та в південній Чернігівщині. Саме “спілки” й пов'язали провід УПСР та Центральної Ради з сільською інтелігенцією та селянською масою, відрізавши, в той же час, від сільського виборця і більшовиків, і російських есерів. Протягом жовтня 1917 р. блок УПСР та Селоспілки дістав санкцію губернських селянських з'їздів Чернігівщини, Полтавщини Катеринославщини [30]. І продемонстрував надзвичайно високу результативність. Вельми красномовний такий епізод: конфлікт Полтавського губкому УПСР з місцевою Селоспілкою коштував першому нищівної поразки на виборах. Створений ним блок з російськими лівими есерами (сп. №17) зібрав майже вчетверо менше голосів, ніж паралельний список УПСР та Селоспілки (17% проти 63%) [31].

Така ж незavidна роль аутсайдерів-статистів чекала й інші українські списки, що залишились “за бортом” блоку з Селоспілкою - українських соціалістів-федералістів на Чернігівщині, списку цієї ж партії та УСДРП на Полтавщині. Жменьками їхніх голосів можна погребувати при великих обрахунках.

Отже, за українські партії голосували приблизно половина виборців у Катеринославській та Чернігівській губерніях (47-50%) і абсолютне їх більшість у Полтавській – бл. 70% [32]. Навряд чи можливо точно обрахувати “українську частку” на Харківщині, де есерівський список був змішаним, а інші українські партії були зовсім непомітні навіть для статистики. Тим не менше, виходячи з принципу паритетності, покладеного в основу есерівського блоку і дотриманого при розподілі мандатів – по 4 кожній з есерівських організацій, – можна з великою долею вірогідності розподілити порівну й голоси; по 36% [33]. Отже, на Харківщині за “українських” кандидатів голосували в межах 36-40% виборців, найменше у Лівобережній Україні. Більш-менш значну вагу зони мали лише в кількох повітах – Лебединському, Валківському та Вовчанському. Організації Селоспілки в губернії теж були практично відсутні.

Отже в цілому на Лівобережжі за українські партії голосували в середньому десь трохи більше 50% виборців. З урахуванням абсентеїзму виходить, що навіть у момент проголошення УНР, який співпав з “зенітом” популярності Центральної Ради, з її партіями реально пов'язували свої сподівання лише трохи більше 1/3 жителів Лівобережної України: відносна більшість, але абсолютна меншість. Звичайно, якщо додати до цього ще й голос російських меншовиків, правих есерів, єврейських соціалістів і т. п., ця цифра вийде “гладшою”. Однак, не слід забувати про те, що підтримка цими партіями Центральної Ради носила ситуативний, обмежений характер і на практиці мало чого вартувала.

Справжня сила української демократичної державності, що народжувалась, полягала в організованій селянській демократії, представленій головним чином Українською селянською спілкою. Слабкість – в обмеженій географії цієї організації, в численних “пустотах”, залишених противникам - великих містах, окраїнних районах, територіях компактного проживання етнічних меншин. При нормальних – в парламентських рамках – умовах політичного процесу такі прогалини могли бути заповнені з часом. В усякому разі, навіть та організаційна інфраструктура, що існувала, забезпечувала мінімально необхідну політичну базу для державотворення.

Однак, організована українська селянська демократія, мирна за своїм менталітетом, природою та засобами діяльності, виявилась мало пристосованою до ескалації насилля, що сталася в Україні з грудня 1917р.

Вибори до Українських Установчих Зборів уже були іншими за своєю атмосферою, ходом та результатами. В умовах наростаючої політичної поляризації “дрібні списки” були практично “вимиті” і вибори вилилися в протистояння двох провідних сил – більшовиків та українських есерів, що перебрали на себе роль “центру” і практично одноосібно протистояли ліворадикальному натискові.

На фоні масового абсентеїзму повсюдно спостерігалось зростання більшовицького електорату, відносно й абсолютне. Так, на Чернігівщині більшовики на цей раз виграли вибори, зібравши бл. 50% голосів. Їхні основні противники прийшли на вибори ідейно розколотими та організаційно розпорошеними. Досить сказати, що, крім основного списку УПСР в окрузі змагалися за голоси ще 4 списки, виставлені осередками цієї ж партії та Селоспілки [34]. Тож їх поразку неважко пояснити. В Полтавській та Катеринославській губерніях більшовики на цих виборах теж зібрали більше голосів, відповідно, бл. 30% та 25% [35]. Зауважимо, що ця виборча статистика теж мусить знайти своє місце в дискусіях про причини “радянзації” України. Поза всякими сумнівами, намагання окремих істориків поставити більшовизм та лівий радикалізм в цілому поза рамками українського політичного процесу виглядають штучними. Надто ж коли згадати про радикальні течії в УПСР та УСДРП, що заявили про себе саме в цей час. А також - про “присутність” величезної маси “збільшовичених” колишніх фронтовиків в українських селах...

Але навіть у цей надскладний час українська селянська демократія показала достатній запас політичної міцності. Навіть у “найбільш червоній” Чернігівщині більшовики програли вибори в 4-х південних повітах (“спілковських”) [36]. В Полтавському окрузі вони виграли вибори лише в Роменському повіті, розігнавши тамішню Селоспілку [37]. В решті – домінували українські есери, що спиралися на відлагоджені масові зв’язки [38]. В Катеринославській губернії, яка вважається однією з “цитаделей” українського більшовизму, РСДРП/б/ зазнала ще більш відчутнішої поразки, більш, ніж вдвічі поступившись блокові УПСР та Селоспілки [39]. Тут, як і на Полтавщині та Чернігівщині, у традиційно “спілковських” повітах була забезпечена й необхідна явка виборців.

Таким чином, на Лівобережжі, ж і в цілому по Україні, вибори до Української Конституанти принесли перемогу тому ж блокові УПСР та Селянської спілки. Інша річ, що організаційні провали на Лівобережжі та Півдні знецінили потенціал цієї перемоги. Разом з вкрай несприятливими політичними обставинами. Українські Установчі Збори так і не зібралися. Спочатку це унеможливили

радянські власті. А коли Центральна Рада все ж таки визначила термін скликання Конституанти (на 12 травня 1918 р.) її упередив гетьман П. Скоропадський разом з німецькими окупантами.

Українська селянська демократія, пройшовши через горнило виборчих баталій, виявилась безпорадною перед організованим політичним насиллям. І в цьому полягає головний урок української драми того часу.

Література :

1. Гусев В. И., Крижановский В. П. В борьбе за осуществление ленинской тактики. -К., 1987. - С. 138.
2. ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 16, 19, 20, 26, 36, 46.
3. Народна воля /Київ/. - 1918. - 1 січня.
4. Робітничка газета /Київ/. - 1918. - 17 січня.
5. ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 56.
6. Там же, арк. 41.
7. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти /ноябрь 1917 г. -апрель 1918 г./: Сборник документов и материалов. - К., 1962. - С. 2-3.
8. Держ. архів Харківської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 2960, арк. 379.
9. ЦДАВО України, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 25 8-259.
10. ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 531, арк. 40, 46.
11. Там же, арк. 40.
12. Держ. архів Житомирської обл., ф. 2149, оп. 1., спр. 216, арк. 50, 51, 61, 64.
13. ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 46.
14. Там же, арк. 16.
15. Там же, арк. 52.
16. Там же, арк. 46.
17. Там же, арк. 16.
18. Там же, арк. 32.
19. Підрахунки зроблені на основі даних зведеної таблиці результатів виборів: Спирин Л. М. Россия. 1917 год (из истории борьбы политических партий). - М., 1987. - С. 278, 281, 289, 301, 302, 313, 319, 320-321, 322.
20. Там же.- С. 282: Известия Юга (Харків). -1917. -30 ноября;Черниговский край.-1917.-23 декабря.
21. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период //Летопись революции /Харьков/.- 1929.- №2; Гусев В.И. Крижановский В.П. Назв. праця.- С.113.
22. Держ. арх. Житомир. обл., ф. 2149, оп. 1, спр. 32, арк. 52.
23. Соболів М. Вибори до Всеросійських та Установчих зборів на Полтавщині // Літопис революції /Харків/. - 1931. - № 3. - С. 52; Спирин Л. М. Назв. праця. - С. 302.
24. Черниговский край /Чернігів/. - 1917. - 6 декабря; Черниговский край /Чернігів/. - 1917. - 7 декабря; Черниговский край /Чернігів/. - 1917. - 8 декабря; Черниговский край /Чернігів/. - 1917. - 9 декабря; Черниговский край /Чернігів/. - 1917. - 11 декабря; Черниговский край /Чернігів/. - 1917. - 12 декабря; Черниговский край /Чернігів/. - 1917.- 14 декабря; Черниговский край

/Чернігів/. - 1917. - 20 декабря.

25. Боротьба /Київ/. - 1917. - № 10. - С. 8-9.

26. ЦДАГО Російської Федерації, ф.274, оп.1, спр. 26, арк. 286 зв.-287.

27. Держ. архів Одеської обл., ф.3829, оп.1, спр.154, арк.1.

28. ЦДАВО України, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 159-162; Дело народа /Петроград/. - 1917. - 5 октября.

29. Боротьба /Київ/. - 1917. - № 11. - С. 12-14.

30. Народне слово /Чернігів/. - 1917. - 7 жовтня; Селянська спілка /Катеринослав/. - 1917. - 27 жовтня; Соболів М. Назв. праця.- С. 56.

31. Соболів М. Назв. праця.- С. 56; Спирин Л. М. Назв. праця.- С. 302-303.

32. Соболів М. Назв. праця.- С. 56; Черниговский край /Чернігів/. - 1917. -23 декабря; Народная жизнь /Катеринослав/. - 1917. - 17 ноября.

33. Известия Юга /Харків/. -1917. - 13 ноября.

34. ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 46.

35. Там же, арк. 19, 32.

36. Там же, арк. 46.

37. Вісник Української Народної Республіки /Харків/.- 1918.- 27 січня.

38. ЦДАВО України, ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 32.

39. Там же, арк.19.

О.Онщенко

Чернігівський губернський громадський виконавчий комітет у 1917 році

Останнім часом громадські виконавчі комітети всіх рівнів, як, до речі, й інші слабо досліджені владні органи Лютневої революції, стали об'єктом ретельного вивчення з боку російських істориків. З робіт, доступних нам, треба відзначити монографію В.Булдакова, його ж статті, розвідки Г.Герасименка та Ф.Гайди [1]. В сукупності вони показують глибину переосмислення наукової проблеми, характерну для сучасної історіографії. Так, В. Булдаков вбачав велике значення вище названих комітетів в тому, що вони “реанімували старі (напівдискредитовані) органи самоврядування, поповнивши їх представниками ліберальної і революційної громадськості, що надало їм підсвідомо привабливий імідж “вічового” представництва” [2]. Г.Герасименко твердить, що “за масовістю й універсальністю з ними не могла тоді зрівнятися жодна суспільно-політична сила... Саме цьому інституту судилося стати адекватним вираженням демократичного потенціалу російського суспільства і найповніше відобразити народний характер Лютневої революції” [3].

В сучасній українській історичній науці дослідженню історії цих революційних органів влади приділяється значно менше уваги, що почасти пояснюється тим, що останні асоціюються з діями Тимчасового уряду, об'єктивно ворожими у ставленні до українських проблем. Проте, В.Верстюк у відомій монографії, констатує, що 4 березня 1917 р. відбулося перше засідання Виконавчого Комітету Ради об'єднаних громадських організацій у Києві,

наголосив, що до органу ввійшли й представники українського руху Ф. Штейнгель, Д. Коліух, А. Ніковський, Паламарчук [4]. Про обставини заснування та діяльність Ніжинського комітету об'єднаних громадських організацій підготували розвідку місцеві дослідники. До речі, вони високо оцінили роль, зіграну ним у демократизації життя у місті та повіті [5].

Щодо історії Чернігівського губернського громадського виконавчого комітету (далі ЧГГВК), то, здається, вона ще не потрапляла в поле зору дослідників. Причини цього очевидні: за радянських часів не хотіли привертати зайву увагу до “контрреволюційного” органу, а тепер дослідження лише розгортаються.

Губернський комітет громадських організацій було засновано 8 березня 1917 р. Його по праву очолив відомий чернігівський діяч, член Першої Державної Думи, Ілля Шраг [6]. Віддавши данину майже неминучій ейфорії, що наступила від “здобуття свободи” і виявилася в різних урочистостях, взаємних привітаннях, демонстраціях тощо, члени комітету досить швидко приступили до буденних практичних справ. А їх було більше ніж достатньо. З ліквідацією інституту губернаторів фактично припинили свою діяльність і губернські “присутствия”. Земські управи теж опинилися на роздорозжі: з одного боку – представницькі установи, а з іншого – створені ще за царату згідно його законів. Між тим, життя тривало, і конкретні проблеми вимагали негайного розв'язання. Саме тому “14 березня Міністерство внутрішніх справ запропонувало своїм губернським комісарам формувати на місцях губернські, повітові, волосні, міські і селищні комітети із складу громадських організацій. Юридична нарада 22 березня заявила про необхідність передати цим органам самоуправління “всю повноту державної влади на місцях” [7]. 23 березня у Чернігові було створено виконавчий комітет на чолі із І. Шрагом, його заступниками В. Селівановим та О. Стрелковим, секретарями В. Курочкіним та Т. Хильченком. Окрім них, до складу комітету ввійшло ще 10 осіб [8]. ЧГГВК працював під загальним керівництвом губернського комісара Тимчасового уряду. Його першими кроками стали ліквідація поліції, початок створення народної міліції, вироблення тексту звернення до населення, яке мало бути видруковане російською, польською, українською і єврейською мовами [9]. Так, у Чернігові постав один із 59, сформованих в Росії з 28 лютого до 6 березня 1917 р. губернських виконавчих комітетів [10].

Весна першого революційного року була найбільш насиченою у діяльності ЧГГВК. На II сесії Виконавчого комітету, що проходила 10-16 травня, секретар доповідав про справи комітету. Насамперед, його члени мусили займатися такими далекими від революційної романтики, але вкрай необхідними речами, як допомога потерпілим від паводку. “Надзвичайний” за масштабом розлив Десни у 1917 р., окрім усього іншого, зруйнував полотно залізниці, для організації перевезення пасажирів мусили утворити спеціальну комісію. Комітет взяв на себе турботи, пов'язані з прийомом делегатів Чернігівського селянського з'їзду, який відбувся у квітні. Були також вироблені проекти положень про губернський виконавчий комітет та тимчасові примирливі земельні камери. Привертає увагу той факт, що бюро взяло на себе обов'язок сприяти формуванню повітових комітетів та інших громадських організацій [11]. Нарешті, треба підкреслити ще один, можливо, найважливіший напрямок практичної діяльності ЧГГВК.

Мова йде про реакцію на прояви багаторазово висвітлюваного у літературі “стихийного” та “руйнівного” характеру Лютневої революції¹. Члени комітету мали достатньо інформації про перші ознаки “стихийного буйства” народу: арешти посадових осіб, вигнання священників і агрономів, потрави, самовольні порубки лісу тощо і мушили постійно виїжджати у відрядження, щоб залагодити справу [12].

Справедливості ради, треба відзначити, що в принципі чернігівські революціонери не боялися застосовувати арешти. 26 березня було ухвалено рішення про посадження під домашній арешт архієпископа Чернігівського Василя за “антигромадську діяльність [13], тобто на сесії мова йшла про несанкціоновані владою випадки або ініціативу місцевих виконавчих комітетів. Останньої теж вистачало. Так, губернський комісар М. Іскрицький докоряв Конотопському виконавчому комітету за те, що той увільнив увесь склад земських гласних і повітової управи. В Новозибкові відбувається самовільна оранка землі, а з'їзд волосних і сільських комітетів ухвалив постанову про заборону рубки та вивезення лісу [14]. Ще більше занепокоєння викликала на сесії позиція одного з керівників Мглинського повіту, якого звинувачували в “анархізмі”, “непідкоренні Тимчасовому урядові” і навіть в “погромній” політиці. Голова бюро комітету І. Шраг заявив, що п. Шимановського треба віддати під суд” [15]. Все це незаперечно доказує, що члени комітету побоювалися неконтрольованого розгортання подій, а відтак, свідомо підтримували Тимчасовий уряд, вбачаючи в ньому гаранта стабільності і порядку. Отож, коли губернський комісар закликав “місцеві громадські організації стати головною опорою для уряду у всіх його засадах”, то учасники сесії ухвалили резолюцію: “Комітет всіма силами повинен підтримувати теперішнє становище Тимчасового уряду, всебічно прагнучи до створення на місцях міцних свідомих революційно-демократичних організацій” [16]. Очевидно, що в повітах тенденція до повного підпорядкування органам виявлялася ще сильніше. Так, Новозибківський повітовий комісар вважав голів, секретарів та членів волосних комітетів своїми безпосередніми підлеглими, включавши їх всіх до кошторису своєї контори [17].

На цій же сесії відбулися довибори членів ЧГГВК. До його особового складу входило 26 представників від 13 повітів (по два від кожного) [18]. Окрім того, селян губернії репрезентувало 6 чоловік, солдатські маси та робітництво – по 5; кооперативи були представлені двома душами. Губернський комісар проходив як представник повіту [19].

Ще один цікавий штрих до портрету членів губернського виконавчого комітету. Вони прагнули забезпечити населення краю і духовним хлібом, взявши на себе організацію політичної освіти народу. З цією метою була утворена спеціальна комісія у складі п'яти осіб [20].

Усвідомлюючи тимчасовий характер комітету, його керівники прагнули до налагодження контактів з традиційними органами місцевого самоврядування – земством та міською думою. Коли 12 травня 1917 р. розпочала свою роботу чергова сесія губернського земства, то на ній було оприлюднено ухвалу ЧГГВК від 14 квітня того ж року, зміст якої полягав у тому, що виконавчий комітет повинен увійти до складу губернського земського зібрання. Відтак, всі 45 членів комітету стали повноправними учасниками сесії. Головою зборів земці обрали керівника бюро – І. Шрага [21]. Міцні, постійні контакти були налагоджені також з міською думою, земельним та продовольчим комітетами.

Історія революційного органу буде далеко не повною без докладного аналізу його взаємовідносин з Українською Центральною Радою та ставлення до українського питання взагалі. Треба відразу сказати, що ЧГГВК був у цьому плані організацією унікальною. Його перший керівник – І. Шраг був членом Центральної ради, одним із впливових діячів партії соціалістів-федералістів. Всі нитки українського життя у губернії сходилися до його рук. Отже, національне обличчя комітету було досить виразним. Д. Дорошенко так писав про нього: “Найвища езекутива в губернії – виконавчий комітет – складався в Чернігові з людей солідних, відомих громадських діячів, майже виключно українців. До нього належали: Ілля Шраг..., покійний Вадим Модзалевський, Д. Коновал, д-р Базилевич і ще кілька місцевих українських діячів” [22]. Природно, що керівники ЧГГВК всіляко сприяли розгортанню українського руху в губернії. Зокрема, вони стали безпосередніми організаторами першого (і мабуть, останнього) Українського з’їзду в Чернігові, що проходив 8 – 10 червня 1917 р. Серед численних вітальних промов, виголошених на з’їзді, треба відзначити виступ П. Бакуліна – представника ЧГГВК. Він заявив, що “боротьба ще вся спереду, щоб бути міцними, нам треба єднатися, нам треба міркувати, але холодним розумом” [22]. Деяка невиразність його промови з лихвою компенсувалася палкими закликами до боротьби за автономію України у складі оновленої, федеративної Росії. Ця ідея проходила червоною ниткою і через виступи представників Центральної Ради – Є. Онацького, М. Шрага (сина Іллі Людвиговича), О. Шульгина. Останній, зокрема, твердив, що “справа з автономією – се найголовніша наша справа” [23].

Запрошення Д. Дорошенка на посаду губернського комісара, згідно його споминів – теж заслуга керівництва виконавчого комітету [24]. Принагідно зауважимо, що останнє не вбачало ніякої суперечності між своєю повною толерантністю у ставленні до Тимчасового уряду та прагненням до автономії України. Як і переважна більшість тодішньої української громадськості, чернігівські комітетчики поділяли думку, що російська демократія щиро відгукнеться на життєві потреби українців. І нарешті, треба відзначити, що й з Чернігівською Радою робітничих і солдатських депутатів ЧГГВК підтримував тісні і дружні стосунки. Один із керівників Ради – В. Селіванов – персонально входив до складу комітету. У червні 1917 р. останнім було асигновано 20 тис. крб. Чернігівській раді для видання газети [25].

Загалом, оцінюючи сукупність умов, що склалися в губернії на початковому етапі революції, треба визнати її найсприятливішою для розгортання діяльності губернського виконавчого комітету. Він гуртував у своїх рядах авторитетних місцевих діячів, працював у тісному контакті зі всіма громадськими об’єднаннями, мав підтримку від петроградського та київського урядів. Проте всупереч багатообіцяючому початку і безхмарним прогнозам на майбутнє, ЧГГВК невдовзі спіткала сумна доля практично всіх громадських комітетів, що постали у Росії. Після “крутого піднесення весни 1917 р.” наступив “різкий спад на червень”, а потім і “смуга повільного вмирання в липні-серпні того ж таки року” [26]. Єдине, що можна зауважити у цьому зв’язку: процес занепаду Чернігівського комітету йшов більш сповільненими темпами, ніж визначено у даній схемі. Але чому все-таки революційний орган так швидко здав свої позиції на самісінькому вершку революційної хвилі? Причин цього багато. Чернігівщина підпадала під вплив деструктивних настроїв солдатських мас російської армії, які виступили

своєрідним детонатором для селянських виступів. “Бунт колишніх селян, озброєних на свою голову самодержавством”, [27] прокотився грізним валом по містах і селах губернії, посилюючи відчуження низів від влади. Негативну роль відіграло і вимивання з революційного потоку центристських сил, його інтенсивна поляризація. Громадські виконавчі комітети стали втрачати свій авторитет ще й тому, що опинилися в ситуації заручників непростих, а часто навіть конфронтаційних взаємин між Тимчасовим урядом та Центральною Радою. У виникненні напруженості В.Верстюк в порівняно м’якій формі, але однозначно звинувачує Тимчасовий уряд: “Встановивши в країні режим демократичних свобод, центральна влада створила сприятливі умови для розвитку національних рухів, але нітрохи не подбала про створення механізмів, котрі дозволили хоча б частково задовольнити їхні вимоги” [28]. Це згубно відбилося на життєдіяльності Чернігівського губернського комітету, керівництво якого, як ми вже відзначали, стояло на позиціях подвійної лояльності.

Проте в даній розвідці хотілося б більш детально зупинитися на одній обставині, яка ще, здається, не була проаналізована дослідниками. Мова піде про фінансовий бік справи.

Як і будь-яка поважаюча себе влада, постійне бюро ЧГГВК відразу ж по утворенні ухвалило рішення про оплату своєї праці та необхідні витрати: голова мав отримувати 15 руб. добових; 14 членів – по 10 руб. кожний. Місячне забезпечення 42 членів комітету мало скласти 15 350 руб. [29]. Але цих грошей вони так і не побачили, як не одержали ні копійки на необхідні витрати. У травні бюро ще могло позичити у земської управи необхідні кошти в розмірі 30 тис. руб. для організації лекцій з політичної тематики [30]. Але довго триматися на плаву без фінансової допомоги уряду воно не змогло. До цього часу історики ще не оцінили належним чином ту обставину, що Тимчасовий уряд фактично не фінансував навіть свої власні низові владні структури – канцелярії повітових комісарів. Щоправда, можливо, це спостереження стосується лише Чернігівщини, бо губернія в алфавітному списку посідала одне з останніх місць, і грошей у Петрограду не вистачало тільки для неї. Як би там не було, але губернські комісари – спочатку М.Іскрицький, а потім Д.Дорошенко – бомбардували Міністерство внутрішніх справ телеграмами із проханням перевести гроші. Зокрема, Д.Дорошенко за час від 23 вересня по 19 жовтня відправив 5 телеграм. В одній з них йшлося про те, що “службовці залишають службу. Функції припиняються” [31]. Але очікуваних 75 тис. руб. губернська влада так і не одержала. Вже після повалення Тимчасового уряду заступник губернського комісара повідомив Козелецького повітового комісара, що “з часу перевороту державного ладу Міністерством на утримання комісаріатів ніяких кредитів по сьогоднішній день не відпущено” [32]. Ще раз наголосимо, що в даному випадку йдеться про найнижчу (якщо не брати до уваги волосних органів) ланку державної влади. Що ж тоді вже говорити про громадські виконавчі комітети різних рівнів, котрі, хоча й тісно співпрацювали з Тимчасовим урядом, але, принаймні, формально не вважалися йому підпорядкованою інстанцією. Природно, що дуже швидко ЧГГВК відчув настільки гостру потребу в коштах, що нестача їх просто паралізувала його діяльність. Члени комітету стали шукати інших вакансій. Так, його керівник – найвпливовіший діяч Чернігова – І. Шраг отримав призначення на посаду голови Чернігівського окружного суду [33].

Таким чином, в час, коли потрібно було напружити всі сили, щоб протистояти руйнівній анархії, із комітету стали виходити активні члени, він постійно відчував дефіцит коштів для сплати відряджень, друкарських послуг, агітаційно-пропагандистських заходів.

Справедливості ради, треба відзначити, що й УНР успадкувала від своєї попередниці – Російської республіки – нігілістичне ставлення до матеріального забезпечення місцевих органів влади. Протягом листопада – грудня 1917 р. та березня-квітня 1918 р. губернські комісари вимагали коштів тепер уже у Генерального Секретаріату та Ради Народних Міністрів.

Тому й не дивно, що 4 грудня 1917 р. постійне бюро ЧГГВК, що доживало свого віку у складі 4 осіб – голови І.Хмелєвцева, його заступника М.Шаталова, секретаря С.Таренка та завідувача справами В.Модзалевського [34], звернулися до інших членів формально існуючого комітету з пропозицією про саморозпуск. Головними їхніми аргументами стали посилення на “політичну обстановку, яка змінилась” та “рідкість засідань ради при губернському комісарі”. Окрім того, діяльність органу виявилася паралізованою через “зруйнування шляхів сполучення” і “відсутність відомостей з місць” [35]. Оскільки документів, датованих пізнішим числом, виявити не вдалося, то саме цю дату – 4 грудня 1917 р. – можна вважати часом ліквідації ЧГГВК. Ця подія пройшла непоміченою для загалу, бо комітет втратив свій авторитет задовго до формального розпуску.

Його нетривала, але плідна на початковому етапі Лютневої революції діяльність може бути переконливою ілюстрацією до причин краху Тимчасового уряду і частково Центральної Ради. Перший демократичний уряд Росії і національно-демократичний орган відроджуваної України припустилися однакових, але фатальних помилок: вони виявили недбалість у фінансовій підтримці громадських, створених революційною ініціативою народу органів влади на місцях, надіючись, що значна кількість інструкцій, циркулярів та інших організаційних паперів замінять гроші.

Природно, що так не сталося, і поступовий занепад виконавчих комітетів у сукупності з низкою інших факторів привів до загибелі і верховних органів влади.

Незважаючи на це, конкретно-практична діяльність Чернігівського виконавчого комітету є яскравою сторінкою історії доби революції і заслуговує на подальше вивчення.

Література:

1.Булдаков В. Красная смута: природа и последствия революционного насилия. – М., 1997; Его же. Истоки и последствия солдатского бунта: к вопросу о психологии “человека с ружьем” // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997; Его же. Имперство и российская революционность (Критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – № 4; Герасименко Г.А. Общественно-исполнительные комитеты в революции 1917 г.; Герасименко Г.А. Общественно-исполнительные комитеты в революции 1917 г. // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997; Гайда Ф.А. Механизм власти Временного правительства (март-апрель 1917 г.) // Отечественная история. – 2001. – № 2.

2.Булдаков В. Красная смута. – С. 315.

3. Герасименко Г.А. Назв. праця. – С. 145.
4. Верстюк В. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С. 63.
5. Ростовська О., Родін С. Демократизація культурно-національного життя Ніжина в 1917 році // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 7.
6. Черниговская земская газета (далі ЧЗГ). – 1917. – № 21. – С. 3.
7. Гайда Ф.А. Назв. праця. – С. 148.
8. ЧЗГ. – 1917. – № 25. – С. 4.
9. Там же. – № 21. – С. 3.
10. Герасименко Г.А. Назв. праця. – С. 147.
11. Державний архів Чернігівської обл. (далі ДАЧО), ф. 1081, оп. 1, спр. 15, арк. 2-3.
12. Харитонов В.Л. Лютнева революція в Росії – феномен світової історії ХХ сторіччя // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 5.
13. ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 15, арк. 2.
14. ЧЗГ. – 1917. – № 25. – С. 3; “Киевская мысль” (№ 84 від 28 березня) так конкретизує причину арешту церковного ієрарху: “нещодавно єп. Василій виголосив промову в жіночому єпархіальному училищі проти нового ладу, відстоюючи права Миколи II на трон” (С. 6).
15. ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 15, арк. 9 – 10.
16. Там же, арк. 7 – 8.
17. Там же, арк. 1 – 11.
18. ДАЧО, ф. 127, оп. 254 а, спр. 80, арк. 18 – 19.
19. Оскільки при перевірці повноважених представників, обраних від Остерського та Мглинського повітів, виникли певні труднощі, то їх обрали пізніше.
20. ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 15, арк. 4 – 5.
21. Там же, арк. 12.
22. ДАЧО, ф. 1018, оп. 1, спр. 14, арк. 2 – 3.
23. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918) // Український історичний журнал. – 1992. – № 7 – 8. – С. 146.
24. Перший український з’їзд у Чернігові (8 – 10 червня 1917 р.) – Чернігів, 1917. – С. 5.
25. Там же. – С. 13.
26. Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 146.
27. Киевская мысль. – 1917. – 2 июня. – № 136. – С. 4.
28. Герасименко Г. А. Назв. праця. – С. 145.
29. Булдаков В.П. Истоки и последствия солдатского бунта. – С. 208.
30. Верстюк В.Ф. Февральская революция и украинское национально-освободительное движение // 1917 в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997. – С. 187.
31. ДАЧО, ф. 127, оп. 254 а, спр. 80, арк. 100.
32. Там же, арк. 100.
33. Там же, арк. 100.
34. Там же, арк. 108.
35. ЧГЗ. – 1817. – № 38. – С. 4.
36. Ймовірно, що В.Модзалевський був єдиним відомим загалу діячем комітету, бо Д.Дорошенко у своїх споминах називав його головою ЧГГВК. (Див. Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 147).
37. ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

До питання українсько-білоруських стосунків наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

В перші місяці після Жовтня 1917 року перед радянською владою постало складне питання у здійсненні національної політики. Політичні події і процеси, що відбувалися на білоруських землях були аналогічними до українських, відмінність крилася хіба що в їх динамічності.

Так, вже III Універсалом Центральної Ради (листопад 1917 року) проголошувалась Українська Народна Республіка, а в грудні цього ж року Виконавчим комітетом I Всебілоруського з'їзду – Білоруська Народна Республіка. Українська сторона вітала такий крок білорусів: “Виконавчий комітет першого всебілоруського з'їзду, сповнюючи волю з'їзду, прокламував Білоруську народню республіку, обіймаючи цілий етнографічний обшар Білої Руси. Сей акт що виконував волю найбільш авторитетного репрезентаційного тіла края, котре вийшло майже з тих самих засад, що й Українська Центральна Рада не може не бути міродатним для правительства Української Держави. Тому визнане Білої Руси, яко держави, котре для кожного шануючого права націй є само зрозумілим, стало доконаним фактом: уряд український вступив в офіціальні переговори з делегацією Білоруської республіки” [1].

В центрі уваги постало питання кордонів: “Біла Русь разом з Кримом, Доном і Кавказом творить ту територію, на котру Росія бодай з позорами якогось правного титулу може претендувати. Чи доля сих країн, спеціальна справа регуляції границь межі ними і Україною має вирішитися виключно ними самими і правительством Української Держави, чи також Росією.

Білорущина, Донщина і Кубань представляють собою на підставі права націй на самоозначення незалежні від Росії державні організми. Так є бодай *de jure*, а тому і границі межі ними і Україною повинні визначатися лише взаємним порозумінням відповідних правительств, без всякої інгеренції правительства совітської республіки” [2].

Прийняття доленосного рішення стало останнім акордом у діяльності Виконавчого Комітету I Всебілоруського з'їзду, який в ніч на 18 грудня був розігнаний, його президія і кілька делегатів заарештовані.

Заслуговує на увагу оцінка грудневих подій американського дослідника Р.Пайпса: “У будь-якому разі, – пише він, – акт відокремлення Білорусії 1917 році був актом ефемерним, позбавленим в той час політичного значення. На відміну від націоналістів на Україні і в деяких інших районах Російської імперії, білоруські націоналісти не мали народної підтримки” [3].

Протягом лютого-березня 1918 року події в Білорусії розвиваються по висхідній. Виконком Ради I Білоруського з'їзду 21 лютого 1918 року звертається до народу з I Статутною грамотою, в якій оголосив себе тимчасовою владою в Білорусії. А 9 березня - прийнята II Статутна грамота, де йшлося про утворення Білоруської Народної Республіки. Остаточо, рішення про незалежність було оформлене III Статутною грамотою. Актом 25 березня 1918 року проголошувалось: “Ад'гэтаго часу БЕЛАРУСКАЯ НАРОДНАЯ РЭСПУБЛІКА

АБВЕШЧАЕЦЦА НІЗАЛЕЖНАЙ І ВОЛЬНАЙ ДЗЯРЖАВАЙ. Самі народы Беларусі, у асобі свайго Ўстаноўчага Сойму, пастановяць аб будучых дзяржаўных звязях Беларусі...

Беларуская Народная Рэспубліка павінна абняць усе землі, дзе жыве і мае лічэбную перавагу беларускі народ, а ласьне: Магілеўшчыну, беларускія часьці Міншчыны, Гродзеншчыны (з Гроднай, Беластокам і інш.), Віленшчыны, Віцебшчыны, Смаленшчыны, Чарнігаўшчыны і сумежныя часьці суседніх губерняў, заселе ныя беларусамі.” [4].

Вже 29 березня Рада БНР відхілила пропозицію семи своїх членів про включення до порядку денного питання про федерацію БНР з Великоросією, Україною і Литвою.

В той же час прийняття Акту про незалежність вимагало від білоруського керівництва рішучих кроків щодо визнання Беларуської Народної Республіки сусідніми державами і міжнародним співтовариством.

Україна, як і ряд інших країн, мала претензії на білоруські території, зокрема підкреслювалось: “Щодо північних границь, то частина їх вже передірена Берестейським договором (до Вігоновського озера). Ся границя спирається на дві умови: 1) Берестейська умова з Україною 9-го лютого, котрою північна границя сеї останньої проведена до Вігоновського озера і 2) Берестейський мир 3-го марта з Росією, котра в своїм трактаті зреклася свого суверенітету на землі, положені на захід від лінії Ріга, Двінськ, Свяцяни, Ліда, Пружани. Білорусія миру сього не визнає. Але сей аргумент не видається слушним, бо свого часу представників Білої Руси в Бресті не було. Опріч того вказану границу зазначено також Берестейською умовою центральних держав з Україною, з важности сеї умови Білоруський уряд ще не квестнонував” [5].

УНР сподівалася на дипломатичне вирішення питання кордонів з Білорусією: “Як ітима границя далі на схід від Вігоновського озера Білоруською землею, про це можна і мусимо порозумітися з Білоруським урядом. Але з огляду на змінність і непевність політичної ситуації, котра робить можливим поширення на Білоруські території, якоїсь іншої невласної державности – маємо жадати можливо доброго забезпечення всеї нашої границі на всякий випадок. Наша границя з Білою Русью повинна для того покриватися з тою, котра визначена нашими воєнними авторитетами яко конечний мінімум стратегічний” [6].

Водночас Білоруська Народна Республіка прагнула заручитися підтримкою Німеччини. З цією метою Рада БНР направляє урядову делегацію до Києва для зустрічі з німецьким послом при уряді Української ради. Однак офіційний Берлін розглядав Білорусію як складову частину Радянської Росії, яка в свою чергу вбачала в проголошенні БНР буржуазно-поміщицьку інтригу, спрямовану на відокремлення Білорусії від Росії. В умовах війни з Німеччиною, що тривала, не виявили зацікавленості до БНР і країни Антанти.

Українсько-білоруські стосунки наприкінці 1917 – на початку 1918 років характеризувалися своєю інтенсивністю і неоднозначністю. Про що свідчить витяг з протоколу засідання Ради Народних Міністрів від 10 квітня 1918 року. Ось його зміст:

“Слухали: доложені П.Голубовичем а) повідомлення делегації в справах переговорів Народнього Секретаріату Білоруської Народньої республіки, що Білорусія оповістила себе незалежною державою; б) уставні грамоти Ради

Білоруського з'їзду до народу Білорусії; в) офіційне повідомлення Ради Народних Міністрів Української народної республіки про незалежність БНР; г) прохання скористатися Українським радіотелеграфом і встановити прямий дрот між Києвом і Мінськом і видати позичку 500 000 крб.

Голубович ставить питання про призначення Білоруської Народної Республіки" [7].

Реакція на це чільних українських представників, за великим рахунком, не виправдала сподівань білоруського керівництва:

“Шелухін каже, що призначення залежить від Центральної Ради.

Ткаченко пропонує перше послати в Білорусь спеціальних делегатів для детального ознайомлення зі справою.

Сидоренко вказує на те, що в призначенні незалежності Білорусії заінтересований цілий ряд держав і тому треба доручити Міністерству Закордонних Справ вивчити відношення до цієї справи інших держав”[8].

Як бачимо, не було вироблено одностайної позиції з білоруського питання, що знайшло своє втілення у відповідній постанові:

“1) Питання про незалежність Білорусії з обміркування зняти;

2) Доручити МЗС відповісти Білоруській делегації, що Рада Народних Міністрів принципіально нічого не має проти призначення Білоруської Народної Республіки незалежною і буде вживати заходів до переведення цієї справи в життя законним шляхом...” [9].

Лише влітку 1918 року Рада БНР і народний секретаріат встановили консульські відносини з Україною, Доном, Північним Кавказом, Литвою, Латвією, Естонією, Чехословаччиною, Францією і Радянською Росією. В Києві відкривалася Білоруська торгова палата.

Українсько-білоруські стосунки наприкінці 1917 – на початку 1918 року незаперечно доводять той факт, що перед обома країнами стояв ряд першочергових питань. Не завжди вони були простими, але відзначалися толерантністю і виваженістю у підходах до розв'язання складних міждержавних проблем.

Література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф.5, оп. 1, спр. 158, арк. 415-416.
2. Там же, арк. 415-416.
3. Игнатенко И.М. Октябрьская революция и самоопределение Белорусии.- Минск, 1992.-С.78.
4. Беларускі гістарычны часопіс.-1993.- № 1.-С.71- 72.
5. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 158, арк. 418.
6. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 158, арк. 419.
7. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 81, арк. 63.
8. Там же, арк.63.
9. Там же, арк.63.

Донецко-Криворожская республика как попытка провозглашения государственного образования на территории Левобережной Украины

Неотъемлемой частью истории Левобережной Украины, является история украино-российского пограничья, где воедино переплелись административно-политические, социально-экономические и этнокультурные проблемы двух братских славянских народов. Характерным в этом отношении представляется территория Донбасса, так называемый русскоязычный регион, традиционно испытывающий определенные политические и социально-экономические трудности. Именно здесь в январе 1918 г. была образована Донецко-Криворожская Советская Республика (в дальнейшем ДКСР), распространявшая своё влияние на ряд восточных областей Левобережной Украины и России. Опыт создания и деятельности ДКСР представляется актуальным и сегодня, когда бывшие союзные республики, а ныне суверенные государства Украина и Россия делают первые шаги на пути становления собственного суверенитета. На этом пути Украина сталкивается с попытками различных политических сил, как внутри страны, так и за ее пределами, пересмотреть существующие границы, опираясь на доводы и идеи “исторической справедливости”, сепаратизма. Среди таких идей, направленных в своей основе на уничтожение суверенитета Украины, звучит и идея создания некой “Донбасской республики”, причем зачастую, в поддержку такого пути развития Донбасса выдвигается довод якобы позитивный, опыта создания ДКСР.

ДКСР представляла собой попытку строительства украинского государства по советскому типу. Несомненно, что главной причиной образования ДКСР стало стремление тогдашнего большевистского правительства сохранить свою власть в Донкривбассе. Создание ДКСР объяснялось, прежде всего, экономическими факторами, ведь Донбасс являлся крупнейшим производителем и поставщиком руды и угля, котрые были абсолютно необходимы для остро нуждающейся в металле России, а не национальными или идеологическими интересами. Значение производимых в Донецко-Криворожском бассейне угля, руды и металла было огромным для всей Российской империи. Естественно, что и после революционных событий в России Донецко-Криворожский бассейн не потерял своей экономической привлекательности.

Кроме того, одним из основных моментов создания ДКСР было также стремление местных большевистских органов отделиться от “буржуазной” Центральной Рады, не допустить распространения её влияния на население Донецкого и Криворожского бассейнов. Неслучайно, что уже на I Всеукраинском съезде Советов в повестку дня был внесен вопрос о самоопределении Донецкого и Криворожского бассейнов.

В целом политика большевиков на Украине велась в направлении уничтожения национальной украинской государственности. Тогдашний глава правительства Центральной Рады Владимир Винниченко вспоминал, что большевики хотели разделить территорию Украины на отдельные республики –

Донецкую, Таврийскую, Киевскую как составные части “единой и неделимой” России. Свидетельством этому может служить и повестка дня IV областного съезда Советов Донецко-Криворожского бассейна, на котором была принята резолюция о выделении Донецкого бассейна в самостоятельную, отдельную от Украины ДКСР со своим Советом Народных Комиссаров.

Предваряя принятие указанной резолюции, 9 февраля 1918 г. большевик С.Васильченко доложил делегатам IV областного съезда Советов Донецко-Криворожского бассейна об одобрении Лениным идеи создания ДКСР. Естественно, что столь веское мнение не могло быть проигнорировано. Депутаты-большевики поддержали докладчика в необходимости выхода территории бассейна из Украины, предоставлении помощи не столько Киеву, сколько Петрограду.

Против создания сепаратной республики выступил член харьковского правительства Николай Скрипник, заявив, что отделение угольного бассейна подрывает советскую власть. В противовес предложениям сепаратистов, он поддержал идею провозгласить этот регион частью Южнороссийской автономной республики, которая войдет во Всероссийскую федерацию советских республик.

Предложение Н.Скрипника, однако, не было поддержано: за собственные органы государственно-политического и хозяйственного управления проголосовало 50 депутатов против 24. 12 февраля 1918 года IV областной съезд Советов Донецко-Криворожского бассейна провозгласил ДКСР, что получило широкую поддержку в Совете народных комиссаров России.

Не останавливаясь на политических заявлениях, российский Совнарком решил предоставить помощь сепаратистским силам в Донбассе, где тогда проживало около полутора миллионов украинцев и более 600 тысяч русских. Россия немедленно направила сюда хорошо обученный латышский полк Р.Сиверса.

Совнарком новой республики возглавил Федор Сергеев, широко известный под большевистским псевдонимом Артем. Это был сын зажиточного крестьянина из Куршины, который переехал в Екатеринослав, где начал заниматься подрядами строительных работ. За революционную деятельность он неоднократно попадал в тюрьмы, откуда в 1908 году сбежал в Австралию. После февральской революции он вернулся, пропагандировал ленинские идеи на Донбассе, стал большевистским лидером бассейна. Пользуясь огромными экономическими возможностями (ведь от угля и металла региона зависел не только Петроград, но и, в еще большей степени, Киев), ДКСР стала распространять свое большевистское влияние на харьковский и приднепровский регионы.

Однако, просуществовала “республика” недолго. В конце апреля вся украинская этническая территория в бывшей царской России, за исключением Кубани, попала под немецкую оккупацию, а после ее окончания вопрос о воссоздании ДКСР больше не поднимался.

Причиной столь скорого падения новообразованного государства являлось, в частности то, что хотя данное образование и называлось республикой, но государством в истинном значении оно не являлось. Во-первых, ДКСР не имела собственного суверенитета, вся ее деятельность направлялась Советом Народных Комиссаров РСФСР, то есть из-за границы. Население ДКСР не могло самостоятельно решать свою судьбу, вопросы государственного и общественного развития, все нормативно-правовые акты базировались на законодательстве РСФСР. Не существовало также четко определенных государственных границ.

Государство должно обладать вооруженными силами для обеспечения своей обороны и территориальной целостности, ДКСР же располагала лишь малочисленными и плохо вооруженными отрядами, в основном это были воинские формирования РСФСР.

Одним из формальных признаков государства является государственная символика: государственный флаг, герб, гимн. У ДКСР они отсутствовали. Отсутствовала и единая упорядоченная система налогообложения, не была введена своя самостоятельная денежная единица (на территории ДКСР находились в обороте деньги бывшей Российской империи) ДКСР также не была официально признана международной общественностью.

Сущностью государства является и то, что оно представляет собой организующую силу общества, которая выражает и охраняет личные и общие интересы своих граждан, ДКСР же представляла в первую очередь интересы руководства большевистской России, но не в коей мере не интересы своего народа.

Из выше изложенного становится очевидным, что полноценное государство не может быть создано лишь на основании экономического или политического фактора, не имея четко обозначенной территории, собственного аппарата управления, механизма защиты. Оно не может также существовать и без некоего внутреннего связующего звена, внутренней логики своего существования, т.е. без воли народа на жизнь в независимом государстве. В противном случае оно превращается в марионеточное, декларативное образование, управляемое из-за рубежа, что и произошло в случае с ДКСР.

П.П. Гай-Нижник

Листопад-грудень 1918 р.: Повстання Директорії чи успішна спроба державного військового перевороту?

Історіографія доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., впевнено стверджує, що протягом 1918 року в країні відбувся один успішний державний переворот, а саме 29 квітня на чолі з ген. П. Скоропадським, владу якого було повалено 14 грудня внаслідок народного повстання, на чолі якого стояла Директорія. Проте чи один лише державний переворот відбувся того року в Україні і чи дійсно можна ототожнювати протигетьманський виступ Січових Стрільців на чолі з Директорією за відповідне народне повстання? Щоб внести ясність у поставлені питання необхідно оглянути і співставити самі факти перебігу змін влади у 1918 р., їхній розвиток, характер, чинність і наслідки, перш за все з юридичного, історико-правового кута зору. Слід розглянути зазначені події не з погляду політичних уподобань, форми й здобутків того чи іншого державного утворення, представленого цими правлячими колами, а з встановленого наукового погляду на визначення характеристики засобу опанування владою, виходити виключно з факту обставин перебрання влади.

Щодо чину ген. П. Скоропадського, то ним дійсно було застосовано заколотницьких силових заходів з метою зміни існуючого в країні політичного та соціально-економічного ладу. Як відомо, 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський розпочав державний переворот чим припинив існування Української Народної

Республіки. Було проголошено про створення Української Держави у формі Гетьманату [1]. Отже, як свідчать загальновідомі історичні матеріали з цього приводу, факт державного військового перевороту безперечно відбувся.

Юридична енциклопедія, видана в НАН України, подає чітке визначення ознак такого акту. А саме: державний військовий переворот – це збройний виступ віськовослужбовців проти законної влади, уряду. Розрізняють стихійний, неорганізований виступ групи віськовослужбовців (бунт) та організований (головним чином офіцерських груп), спрямований на встановлення військової диктатури (путч). Повалення цивільного режиму за допомогою військової сили здійснюється з метою встановлення влади військової хунти, влади інших цивільних осіб, що виступають проти безладдя, хаосу в країні, які неспроможна виправити чинна влада тощо. Військовий переворот завжди є державним переворотом... [2].

Разом з тим, попри доконаний чин державного перевороту, постає питання повалення “законної влади”, тобто усунення легітимної влади. Центральна Рада складалася переважно з представників соціалістичних партій, делегати від яких обиралися до її лав не шляхом загальних виборів за принципом народного представництва, а за практикою представництва партійного. Повноваженнями вищого національного органу Раду в квітні 1917 р. наділив Український національний конгрес чисельністю 1.000 осіб, які не були представниками усіх країв і земель України [3]. Отже, Національний конгрес представляв волевиявлення лише малої частини українського населення. Втім, так чи інакше, але Центральну Раду було визнано повноважним представником революційної демократії України російським Тимчасовим урядом та кількома європейськими державами. Павло Скоропадський був обраний на Гетьмана також на підставі “волевиявлення народу”. З’їзд хліборобів, який розпочав свою роботу 29 квітня у Києві, мав стати громадською опорою перевороту, послужити підтвердженням легітимності, виборності нової влади перед широкими народними масами. На з’їзд прибуло біля 8 тис. чоловік, переважно селян, з яких уповноважених представників було 6.432 делегати. Делегати представляли майже всі губернії тодішньої України і закликали ген. П. Скоропадського “врятувати країну від хаосу і беззаконня”.

В свою чергу він запросив до співпраці поряд з іншими, і представників соціалістичних партій. Останні відмовилися. Тим часом гетьманський режим дістав визнання більш як 20-ти країн. Натомість окремі соціалісти розпочали готувати усунення П. Скоропадського від влади. До цього спричинилася і окупаційна влада, яка прихильно поставилася до гетьманського перевороту й, одночасно, прагнула підтримувати непевність української внутрішньополітичної ситуації, надавала кошти (а саме, 2 млн. марок) на підготовку нового заворушення [4]. На противагу уряду соціалістами було створено Український національний союз, провідники якого нав’язали тісні взаємини з більшовиками.

Ще в жовтні 1918 р. у редакції “Нової Ради” з запрошення В.Винниченка відбулися збори провідників ліворадикальних партій, а саме С.Єфремова, А.Ніковського, К.Мацієвича (УПСФ), В.Винниченка, В.Садовського (УСДРП), Ф.Швеця (Селянська Спілка) та М.Шаповала (УПСР), які не маючи на це повноважень від своїх партій, розглянули можливість збройного виступу проти існуючої влади. За подібні дії проте висловилися лише В.Винниченко та М.Шаповал [5]. Наприкінці жовтня відбулася зустріч між М. Шаповалом та А.Макаренком, на якій останній розповів про наявність гурту прибічників

збройного виступу, що складався із Строкози, Тулюги, Різниченка, Осецького, а, як зазначав сам М.Шаповал, “Національний Союз” абсолютно нічого не думав про озброєну боротьбу і в ньому про цю справу ні з ким не можна було говорити, окрім В. Винниченка” [6]. Таким чином збройний виступ готувався не опозиційними партіями, а окремим угрупованням осіб, які без згоди на це своїх партій розпочали підготовку заколоту (антидержавна змова) і перевороту насильницькими засобами. Для повалення існуючої влади В.Винниченком, М.Шаповалом, С.Петлюрою було налаштовано таємні зносини з більшовиками на мирних переговорах між УД і РРФСР. Від більшовиків для повстання було отримано гроші і озброєння. Пізніше, окремими українськими діячами цей факт навіть не приховувався.

Директорія з метою здійснити переворот контактувала також і з російськими небільшовицькими організаціями. Так, наприклад, В.Станкевич, колишній комісар при головній команді російської армії згадував, як він разом з членами “лівих організацій”, підготовляв змову проти Гетьмана. Метою цієї змови було скинути з влади і вбити П.Скоропадського, “передати владу кругам, що купчилися коло Союзу Відродження Росії, який мусів координувати свою діяльність з Українською Директорією”. Для цього вже було сформовано спецвідділ саботажників, що мали всіма засобами розвалювати залізничний рух, і навіть створено Кабмін на чолі з колишнім міністром Ц Ради з великоруських питань Одинцем. Крім того, з метою здійснення перевороту створилося і угруповання з військових чинів. М.Стахів з цього приводу згадував: “Підготовка до майбутнього повстання розпочалась після відомої зустрічі Гетьмана П.Скоропадського та генерала П.Краснова, завдяки зусиллям полковників П.Болбочана, В.Павленка, представників Стрілецької ради Є. Коновальця та А. Мельника. Політичними справами опікувався консул Білецький, закордонними – А.Галіп, а також П.Дідушок, як секретар “керівного гурту” [7]. Зрозуміло що ці два угруповання розгорнули спільні заходи по підготовці збройного виступу. За словами Є.Коновальця В.Винниченко ще 7 листопада “заявив, що все готове для повстання” [8]. У переддень виступу проти Гетьмана В.Винниченко у помешканні заступника міністра фінансів України соціал-демократа В.Мазуренка зустрівся з більшовиками Х.Раковським та Д.Мануїльським, де й було остаточно домовлено про початок повстання [9].

До вищенаведеного слід додати, УНСоюзом передбачалося скликання 17 листопада 1918 р. Національного Конгресу, який мав би на меті визначити питання легітимності влади Гетьмана, тобто планувалося з правової точки зору підтвердити законність існуючої влади, її часткове видозмінення, або проголошення її незаконною. В такому випадкові, коли б збройний виступ відбувся після оголошення Національним Конгресом нелегітимності діючої влади, його можна було б не вважати путчем чи спробою державного перевороту. Існувала, однак і вірогідність протилежного рішення Конгресу (навіть теоретично) і тоді б повстання виглядало б у очах громадськості і міжнародної спільноти цілковитим заколотом.

Змовники ж вирішили здійснити виступ за будь-якого рішення Національного Конгресу щодо легітимності Гетьмана, що, в свою чергу, сприяло його рішенню заборонити проведення Конгресу і схилитися до необхідності заручитися підтримкою офіцера та “білої Росії”. Сам П.Скоропадський з цього приводу писав: “Ще ранком (13 листопада 1918 р., коли на Раді Міністрів розглядалося питання про можливість допущення проведення Національного Конгресу) я отримав увідомлення, що було розкрито весь заколот повстання при

арештові начальника частини моєї охорони, полковника Аркаса. З його повідомлення вияснилося що конгрес конгресом, а повстання все одно вибухне. Ясно, що тут ніякі зміни у складі конгресу не змінили б стану, а разом з тим я боявся, що, ставши на шлях поступок, мені доведеться зробити їх цілу низку, причому я буду у руках людей, які (для мене не було ніякого сумніву) поведуть Україну до загибелі. Інше рішення було – рішуче закрити Конгрес і обпертися у Києві на всі ті офіцерські формування, про які я говорив вище, а якщо доведеться, то оголосити всезагальну мобілізацію... Я вирішив опертися на російський офіцерський склад і на свою Сердюцьку дивізію, на котру я за всіх умов розраховував. Для офіцерства російського складу я повинен негайно оголосити федерацію, позаяк мені вуха прожужали, що, якщо це буде зроблено, то весь офіцерський склад стане горою, заради Росії, за гетьманську Україну” [10]. Пізніше, грамота допомогла заколотникам залучити до виступу проти нього національно-соціалістичні партії, широкі народні маси (невдоволених до того ж урядовою земельною і соціальною політикою) й відрізати від підтримки свідомих українських громадян та консервативних кіл і партій. Як писав В. Винниченко у “Щоденнику”, він не сподівався на успіх перевороту, однак саме Грамота про федерацію надала йому (перевороту) всебічну підтримку серед широких народних кіл, яка вилилася у масштабне повстання проти влади...

Осередком заколоту було обрано м. Білу Церкву, де в ніч з 12 на 13 листопада зібралися майже всі керівники повстання. 14 листопада Січові Стрільці порушили обітницю вірності (присягу) і виступили з касарень зі зброєю в руках у напрямку Києва з метою повалити існуючу владу (збройний, заздалегіть організований, виступ віськовослужбовців проти законної влади, уряду, якій до того ж вони присягали на вірність). Отже, це не був виступ на підтримку народного повстання, це був військовий заколот (путч) проти існуючої влади, який спричинив собою вибух народного повстання (до цього часу вибухали лише “острівні” виступи бунтівників). У ході здійснення перевороту його речниками було досить вдало використано гетьманську Грамоту про федерацію, невирішеність земельного питання, міжнародну військово-політичну обстановку тощо. Заколотники не відчували нестачі озброєння. Його у великій кількості було перевезено з Росії і надано німцями. Вже в другий день заколоту повстанцями було мобілізовано і озброєно 30 тис. селян [11]. Виступ Січових Стрільців не був повстанням (бунтом військових), а добре підготовленою і попередньо продуманою акцією, тобто путчем, метою якого було не лише повалення існуючого ладу, зміна політичного (встановлення соціалістичної республіки) і соціально-економічного (ліквідація права приватної власності, націоналізація землі і промисловості тощо) шляху розвитку країни, а й приведення до влади чітко визначених осіб – п’яти членів Директорії.

Як відомо з подальшого розвитку подій, Директорія сконцентрувала всю повноту влади в своїх руках. Через недовгий час владою одноосібно став розпоряджатися Головний Отаман С. Петлюра. Він став новим диктатором, який спирався на військове оточення, користуючись військовими діями на терені України. Директорією не було проведено загальнонародних виборів, не було навіть зроблено спроби поновити догетьманські (так звані легітимні) владні структури, тобто зібрати Центральну Раду, або хоча-б Малу Раду тощо. Це означає, що повалення Гетьманату було здійснено не з метою відновлення незаконно

ліквідованої влади, а мало за мету насильницьке встановлення влади обмеженої кількості осіб (Директорії) чи однієї особи (Головного Отамана). До речі, нагадаємо, що повалення діючого або цивільного режиму за допомогою військової сили, що здійснюється з метою встановлення влади військової хунти, влади інших цивільних осіб, що виступають проти безладдя, хаосу в країні, які неспроможна виправити чинна влада тощо і є державним переворотом [12].

Література:

1. Шатківський Б. Квітнева Подія - наша Велич // Батьківщина (Торонто). - 1993. - Лютий-березень - С. 8.
2. Юридична енциклопедія. - К., 1998. - Т. 1. - С. 463-464.
3. Павленко І. Відновлення Української Держави. - Буенос-Айрес, 1951. - С. 14.
4. Вислоцький І. Гетьман Павло Скоропадський. - Торонто, 1940. - С. 26; Революція на Україні по мемуарам белых. - М. - Л., 1990. - С. 131, 150.
5. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. - Нью-Йорк, 1958. - С. 49-50.
6. Там само. - С. 30.
7. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. - Скрантон, 1967. - Т. 1. -С. 20.
8. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. - Прага, 1927. - С. 13.
9. Винниченко В. Відродження нації. - Відень, 1921. - Т. III. - С. 158.
10. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. - Київ-Філадельфія, 1995. - С. 305, 308.
11. ЦДАВОВ України, ф. 1429, оп. 5, спр. 6, арк. 12.
12. Юридична енциклопедія. - К., 1998. - Т. 1. -С. 463-464.

П.П.Моціяка

Т.Г.Масарик і українська революція.1917-1918 рр.

Провідник чеського національного руху в роки 1-ої світової війни, майбутній перший президент Чехословацької Республіки, професор Томаш Масарик уперше приїхав до Києва 29 липня 1917 р. Це взагалі було його перше перебування на Україні. До Києва його привела необхідність встановлення контактів з чехами України та доля чехословацьких військових формувань, що тоді створювалися тут з колишніх військовополонених чехів і словаків. Вже наступного після приїзду дня він зустрічався з представниками чеської громади в Києві і, звичайно, виринуло й українське питання. На запитання, як він ставиться до українського руху, проф.Масарик навів аналогію зі Словаччиною по відношенню до Чехії [1]. Можна сказати, що ця аналогія була поверховою. Для неї не було ніяких підстав, бо між чесько-словацькими стосунками з одного боку і російсько-українськими з іншого - важко знайти історичний паралелізм.

Для того, щоб краще зрозуміти позицію Масарика стосовно українського питання, причому позицію, що зазнала еволюції, варто згадати, що ще 22 грудня 1916 р. в газеті "Русская воля" у своїй статті "Австрію треба знищити" він, зокрема, писав: "Я ніколи не визнавав якого-небудь політичного сепаратизму Малоросії, проте це вже внутрішнє російське питання, яке в даний момент нас не

стосується” [2].

Мало що змінилося в його поглядах і до початку осені 1917 р. Погляд на українську справу в зв'язку з розумінням Масариком права поневолених народів на самовизначення дає його інтерв'ю московській газеті “Утро России” 19 серпня 1917 р. Він, зокрема, говорив: “Стосовно українського питання я вважаю, що це є питанням місцевого самоуправління. Малороси, на моє переконання, мають спільного ворога в особі Німеччини... У книзі відомого німецького професора-економіста Яффе, яка недавно вийшла, під заголовком “Наші воєнні цілі” він говорить, що, якщо хтось хоче зруйнувати Росію, повинен захопити Україну. Так що, я думаю, в інтересах самих українців необхідна сильна Росія” [3]. Проте не слід забувати, що це говорилося ще до проголошення Центральною Радою 3-го Універсалу.

Відгукуючись на таку позицію Масарика, тодішня київська газета “Народна воля” на противагу йому вказує: “Така думка проф.Масарика була би зовсім правдива, якби Україна кінчалася над Збручем. Але край наш займає і частину Австрії і Мадьярщини... І тому українське питання є питання міжнародне, яке повинен вирішити міжнародний мирний конгрес” [4].

Тим часом Росія природньо розпадалася на свої національні складові частини. Сприяв цьому і більшовизм і не стільки через свою радикальну, власне демагогічну ідеологію в національному питанні (“самовизначення аж до відокремлення”), як внаслідок загальної дезорганізації державного апарату після перевороту у Петрограді. Цим значною мірою і пояснюється Масарикова політика нейтралітету чехословацького війська щодо внутрішніх російських суперечок, категорично проголошена ним у відомій заяві 15 листопада 1917 р. у Києві. Останній момент цієї заяви присвячено українській справі, а саме: “З вищенаведеної засади впливає наше цілком лояльне ставлення до українців і до Української Народної Республіки; висловом цього є приятельські зносини між нами і офіціальними представниками Республіки” [5]. Ця заява свідчить про факт політичного зв'язку чехословацького визвольного руху з щойно виниклою українською державою.

Мабуть ніде політичний реалізм проф.Масарика не проявлявся так яскраво, ніж в його тодішньому становищі, зважаючи на певні його зміни щодо України. Пояснює це його провідна політична лінія, непримиримо антинімецька і антиавстрійська, а тому неминуче антантофільська /з Росією включно/.

12 грудня 1917 р. у будинку Київського цирку проходив Мітинг поневолених народів. Головним виступаючим був Масарик. У промові він, зокрема, сказав: “Ми об'єднуємося, щоб боронити свої права проти відомого німецького “Дранг нах Остен”, який вже проковтнув полабських і прибалтійських слов'ян. Проти цього ми хочемо збудувати бар'єр із вільних народів, що починаючись від Балтійського моря, простягався б вздовж вільних і об'єднаних держав: Польщі, Чехословаччини, Румунії, Югославії і України” [6]. Така заява Масарика означає його фактичне визнання повної державної самостійності соборної України. На думку Масарика, в умовах, коли Росія розпадалася і переставала бути боєздатною, а натомість Україна організовувалася і могла стати осередком консолідаційного процесу в російському революційному хаосі, і, таким чином, і боєздатною проти центральних держав.

На пленарних зборах київської філії Чехословацької Національної Ради в середині грудня у своєму звіті про тогочасну політичну ситуацію Масарик звернув

увагу на значення України: “Наш корпус перебуває на українській території і тому є в нашому інтересі щоби ми були в якнайкращих відносинах з українцями...”, і далі: “наші офіційні зносини з Україною, з українським урядом, незважаючи на труднощі в деяких акціях та з деякими установами, є дуже добрі” [7].

Але позиція Масарика кардинально змінилася після 4-го Універсалу, коли Україна була вимушена підписати сепаратний мир з центральними державами. 14 лютого 1918 р. Масарик говорив: “Доки українці вбачали в центральних державах свого ворога, ми йшли з ними; але як тільки вони висловилися за Австрію, ми їм сказали, що мусимо розірвати наші стосунки з ними. Якщо хтось хоче миру і миру сепаратного, ми не можемо йти з ним” [8].

Зрозуміло, отже, чому в 4-му Універсалі Масарик вбачав початок політичного підпорядкування України Німеччині, чого він весь час побоювався, особливо після Брест-Литовського миру, що був фактичним ствердженням цих його передбачень. Отже, тепер політичні шляхи українського і чехословацького визволення мали діаметрально розійтись. Тому, 26 січня на другий день після виходу 4-го Універсалу, Масарик мав розмову з міністром закордонних справ Щульгіним, де наголосив: “Я сам особисто...не годен визнати самостійною Україну поза рамками Росії, як правно-політичну формацію...Розбивати Росію – є, на мій погляд, просто працювати для Пруссії” [9].

Окупація України більшовиками і їх вступ до Києва засвідчують, що Масарик в цей час дивився на українську справу по суті крізь призму російської великодержавності. Це ясно видно з його ставлення до більшовицької влади: “Я не боюся перемоги більшовиків. Чому? Тому що дальшу поведінку українського уряду я вважав шкідливою для нашої і слов'янської справи. З України стала б німецько-австрійська провінція. Большевики через те, що знову приєднали Україну до Росії, під цим оглядом, є ближчими до нашої мети. Цим я не висловлююся за систему російського большевизму: він є для нас так само чужий, як був чужий для нас царизм...” [10].

Наступ німецької армії прискорив евакуацію чеських легіонерів з України. Чехи покидали Україну і Росію, бо тут вже не було фронту проти німців. А 22 лютого і Масарик покинув Київ [11].

Таким чином, у Масарика були тоді сумніви щодо державної, а подекуди і національної самостійності України. Головними причинами цих сумнівів є такі: перша – національне відокремлення України – це новий розкол у слов'янстві; друга – це очевидне ослаблення великодержавної сили Росії, що він вважав небажаним; третя – самостійна Україна практично буде використана пангерманізмом для політичних планів Німеччини. Разом з тим можна говорити, що ці сумніви Масарика по суті одного й того ж порядку.

Важко не погодитися з дослідником життя і діяльності Томаша Масарика О.Бочковським, який так сказав щодо позиції Масарика в українському питанні: “Масарик на українську справу, як і на національну проблему в її конкретних проявах загалом, дивився зі становища свого філософського реалізму, себто, беручи до уваги і рахуючись лише з тим, що є, а не з тим, що мало би бути, чи є бажаним” [12]. Отже, еволюція поглядів Т.Масарика на українську революцію в 1917-1918 рр. є цілком зрозумілою і логічною на той момент.

Література:

1. Sillaba T. T.G.Masaryk a revoluce v Rusky. - Praha, 1959.- S. 136 .
2. Русская воля. - 1916. - 22 декабря .- С.1.
3. Утро России. - 1917. - 19 августа.- С.1.
4. Народна воля. - 1917. - 13 вересня.- С.1.
5. Бочковський О.І. Т.Г. Масарик. Національна проблема та українське питання.- Подєбради, 1930.- С.137-138.
6. Бочковський О.І. Т.Г. Масарик. Назв. праця.- С. 141; Sillaba T. T.G.Masaryk a revoluce v Rusky.- s.266 .
Бочковський О.І. Т.Г. Масарик. Назв. праця.- С. 147.
Там же.- С 148.
Там же.- С. 150.
Там же .- С. 186.
Sillaba T. T.G.Masaryk a revoluce v Rusky.- 1959.- S. 208.
Бочковський О.І. Життя і світогляд Т.Г.Масарика. Масарик про Україну.- Відень-Київ, 1921.-С. 15.

А.М. Боровик

Діяльність видавничого відділу Міністерства народної освіти по підготовці українських підручників за часів Центральної Ради

Серед найголовніших проблем українізації школи було створення підручників на національній основі. Саме вони були покликані сприяти відродженню українського мовного середовища, духовного суспільства в цілому і кожної особистості зокрема. Зміст шкільних навчальних дисциплін, що входив як обов'язковий мінімум до підручників, повинен був проростати на національному ґрунті і включати в себе опис національних традицій, обрядів, звичаїв.

Видання шкільних підручників набуло більш організованого характеру з січня 1918р., коли розпочав свою діяльність видавничий відділ Міністерства народної освіти. Його завданням була підготовка необхідних підручників та шкільного приладдя у вигляді карт, картин, схем та іншого навчального обладнання. Але наступ російських більшовицьких військ, що розпочався невдовзі на Київ, не дав змоги оперативно здійснити намічені плани. Лише в кінці березня - на початку квітня 1918р. відділ приступив до безпосереднього виконання своїх функцій.

Систематичний розгляд виробничих питань комісії видавничого відділу розпочали на початку квітня 1918р. Найбільш дієву роботу провели комісії по складанню підручників для нижчої початкової школи, з української мови, математична, природнича та правописна комісії. Зокрема комісія по складанню підручників для початкової школи своє перше засідання провела 9 квітня 1918р. До її складу входили працівники Міністерства народної освіти та провідні спеціалісти цієї справи: М.Сімашкевич, С.Русова, М.Муколов, А.Музиченко, П.Басараб,

Г.Голоскевич, В.Дурдуківський. Крім того, на її засідання запрошувались автори підручників, рецензенти-науковці, представники учительських спілок та Товариства шкільної освіти.

Вже на першому засіданні, обравши головою комісії А.Лещенка, її члени визначились з головними організаційними питаннями та подальшими планами діяльності. Вони встановили, що в зв'язку з необхідністю якісної підготовки шкільних підручників до нового навчального року потрібно визначити порядок їх розгляду на засіданнях комісії. Було встановлено, що кожний рукопис, чи вже існуючий підручник повинні рецензувати дві особи, для більш об'єктивного прийняття рішень. До кожного наступного засідання повинні бути визначені питання обговорення та рецензенти. В зв'язку з великим обсягом роботи, що повинна була виконати комісія, запланували проводити засідання два рази на тиждень – у вівторок та неділю.

До кінця квітня місяця, тобто часу існування Центральної Ради, комісія по розгляду підручників для нижчої початкової школи видавничого відділу провела всього сім засідань і розглянула на них одинадцять підручників. Лише чотири з них з рядом зауважень та доповнень були визнані як придатні до використання і для нового перевидання. Чотири підручники були визнані як непридатні в зв'язку з тим, що їх зміст не відповідав меті та завданням нової школи і мав ряд інших суттєвих недоліків. Три підручники потребували досить значної переробки і лише за цих умов могли б бути перевидані і використані у школі надалі.

Не так часто, як попередня, проводила засідання комісія по складанню підручників з української мови. До складу її входили: В.Дога, Г.Голоскевич, О.Кисіль, Д.Ревуцький і Марковський. Очолював комісію М.Сімашкевич. У квітні 1918р. було проведено лише два засідання – 4 та 20 квітня. На першому з них було проаналізовано існуючі підручники граматики та читанки. Було ухвалено, що українські граматики авторів О.Курило, Залозного і Мурського “можуть бути пристосовані до перших двох класів середніх та вищих початкових шкіл” [1]. А от для 3 і 4 класів цих шкіл, де повинно здійснюватись вивчення систематичного курсу граматики, підручники взагалі були відсутні. Вирішили їх замовити окремим авторам, а на перших порах для методичної допомоги учителям “передрукувати в більшій кількості примірників” підручник граматики Смаль – Стоцького і Огоновського.

Краще становище було з читанками, адже існуючі підручники С.Черкасенка “Рідна школа” і О.Стешенко “Рідні колоски” могли бути використані в перших двох класах середніх шкіл. Читанка В.Доги “забезпечить перші чотири класи середніх і вищих початкових шкіл”. О.Кисіль запропонував скласти український правопис, що полегшило б роботу по його вивченню у школах, тому і ухвалили створити комісію для вироблення загального правопису [2].

Математичну комісію представляли визначні вчені-математики, автори шкільних підручників, відомі педагоги: В.Барицький, П.Басараб, А.Гук, М.Сімашкевич, М.Муколов, В.Шарко, Н.Шульгіна. Головою її був обраний К.Щербина. 11 квітня 1918р. на першому засіданні комісії вони вирішували в основному організаційні питання. Перше з них – які підручники потрібно готувати, чи для нинішньої системи освіти, чи на перспективу для єдиної української школи. Другим стояло питання, чи можливо за 2-3 місяці скласти оригінальні рукописи підручників, чи прийдеться взятись за їх переклад з іноземних мов. Третя проблема

була як наслідок з попередньої – які ж найкращі підручники на чужих мовах, що можна було б перекласти на українську [3].

Ведучи дискусію з цих питань, члени комісії визначили, що підручники з алгебри і арифметики “можна лишати без особливих змін” для нових програм. А от з курсу геометрії за проектом пропонується мати три концентри в ході вивчення: пропедевтичний, короткий систематичний і повний систематичний курси. З другої проблеми комісія прийшла до висновку, що за два-три місяці підготувати рукопис підручника неможливо, тому ліпше якомога скоріше приступити до перекладу кращих іноземних підручників. Відносно найкращих – було вирішено, що ними можуть бути лише російські підручники, тому що вони найбільш пристосовані до навчальних планів України. На наступне засідання було заплановано здійснити їх відбір.

Аналізуючи підручники з арифметики, члени комісії на засіданні 17 квітня визначили, що найбільш вдалим для перекладу є підручники російських авторів: Верещагіна, Стеблова та Шапошнікова. Стосовно підручників з алгебри, найбільшу увагу із семи розглянутих заслуговували підручники авторів Кисельова та Лебединцева. Остаточного рішення не було прийнято як по підручнику алгебри, так і відносно існуючих українських підручників з арифметики [4].

Останнє засідання 24 квітня повністю було присвячене розгляду рукописів нових підручників, хоч жодний з них не отримав позитивної оцінки комісії. Рукопис підручника з арифметики (дроби) Свистьольнікова був відхилений у зв'язку з наявністю багатьох “дефектів”. Відхилений був також рукопис підручника з геометрії не вказаного автора з Одеси. Лише існуючий задачник Я.Чепіги за умов його доопрацювання “міг бути корисним” для школи [5]. Призначивши наступне засідання на 1 травня 1918р., комісія за часів Центральної Ради так остаточно і не визначилась по багатьох запланованих питаннях.

Природнича комісія вирішила, що потрібно якомога скоріше виробити зміст навчальної дисципліни на перспективу. Протягом двох засідань 11 та 18 квітня її члени вели дискусію про підручники з природознавства для єдиної школи. Але підготовка нових підручників без конкретного змісту нової програми була неможлива. Тому комісія побажала її отримати від Міністерства народної освіти і обговорити її зміст. 25 квітня на спільному засіданні природничої і географічної комісій активно проходило обговорення програми з природознавства єдиної школи і висловлено ряд зауважень [6]. А відносно розробки підручників комісія так нічого і не встигла зробити.

Крім вище згаданих діючих комісій видавничого відділу по підготовці підручників на українській мові, у квітні був підготовлений список членів комісій з іноземних мов: латинської, французької та німецької [7]. Але до кінця квітня вони встигли провести організаційні засідання і обговорили програми цих навчальних дисциплін, проте остаточних рішень відносно підручників так і не встигли прийняти.

Таким чином, у квітні 1918р. при видавничому відділі Міністерства народної освіти вели роботу вісім комісій, які на своїх засіданнях обговорювали питання про підготовку і видання українських підручників. В основному комісіями аналізувались діючі підручники, надруковані українською мовою, або ж існуючі підручники російською мовою, що пропонувались для перекладу. Кількість рукописів, що пройшли обговорення в комісіях була незначною, адже підготувати

їх за короткий час було неможливо. Навіть ті рукописи, що обговорювались, відхилялись комісіями у зв'язку з наявністю значної кількості недоліків.

Для з'ясування наявності українських підручників у школах і визначення необхідної кількості їх на наступний навчальний рік, у квітні 1918р. видавничий відділ Міністерства народної освіти надіслав до земських народних управ, освітніх комісарів і до керівників початкових та середніх шкіл анкету [8]. В ній було дев'ять основних питань, за якими намагались встановити кількість учнів у чотирьох перших класах шкіл, які хотіли українізувати в першу чергу. Також в Міністерстві бажали знати, які підручники і в якій кількості надійшли до шкіл в 1917-1918 навчальному році, які будуть потрібні на наступний навчальний рік та їх кількість. В анкеті цікавились, чи асигнуються кошти для власного видання підручників, скільки виділено коштів для закупівлі підручників, чи є їх запаси на земських складах. Але отримати відповіді на цю анкету видавничому відділу вже вдалося за правління гетьмана П.Скоропадського.

Таким чином, за короткий період діяльності видавничого відділу Міністерства народної освіти за Центральної Ради, було проведено значну роботу по підготовці українських підручників. Проведена ними робота сприяла формуванню нового змісту навчальних дисциплін, який сприяв реалізації принципів національного навчання і виховання школярів, а також реалізації планів українізації школи.

Література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України), ф.2581, оп.1, спр.154, арк.30.
2. Там же, арк 30.
3. Там же, арк. 34.
4. Там же, арк. 37.
5. Там же, арк. 41.
6. Там же, арк. 50.
7. Там же, арк. 51 – 53.
8. Анкета видавничого відділу Міністерства народної освіти // Вільна українська школа. - 1918. - Квітень-травень.- №8-9. - Арк.265.

Ю.В.Котляр

Селянський рух на Лівобережній Україні в 20-х рр. ХХ ст.

Одними з найбільш замовчуваних і тому найменше досліджених сторінок історії України є повстанський рух селян в часи становлення тоталітарної системи. Особливо це стосується періоду, що передував непу, та й самої нової економічної політики. Історія селянського руху в перші роки радянської влади дуже заплутана, особливо його причини та недоліки. Дійсно, впродовж більше як 70 років він розглядався як контрреволюційні, виступи заможної, куркульської частини села проти радянської влади. В аспекті політичних оцінок цей рух, визначався

виключно як куркульський бандитизм [1]. Тільки в останні роки науковці почали більш неупереджено розглядати як історію становлення радянської влади в Україні, так і протидію їй з боку населення. На жаль, селянський опір, особливо в роки непу, все ще лишається недостатньо вивченим. Тим часом історія першого десятиріччя існування радянської влади в Лівобережній Україні – це історія боротьби найбільш чисельної верстви населення – проти тоталітарного режиму.

Реальна політика більшовиків у селянському питанні з самого початку суперечила гаслам і деклараціям, з якими вони прийшли до влади. Прийняття II Всеросійським з'їздом Рад декрету “Про землю”, есерівського за своєю суттю, означало поступку селянам в одному з найбільш важливих для них питань – земельному. Зовні це виглядало як відмова від одного з теоретичних постулатів марксизму в селянському питанні. Однак ця поступка була тимчасовою. В 1919 р. Радянським урядом був прийнятий закон про соціалістичний землеустрій, який точніше відбивав теоретичні погляди більшовиків. Майже одночасно в українському селі була запроваджена продрозкладка. Прагнення більшовиків налагодити державну організацію розподілу продуктів замість торгівлі набрали форм звичайнісіньких реквізицій надлишків сільськогосподарської продукції у селян. Причому ці “надлишки” вираховувалися не на основі потреб селянського господарства, а виходячи з інтересів держави і часто, за свідченням наркомпрода РСФРР О. Цюрупи, бралися “із звичайної норми споживання селян” [2].

Ці акти в сукупності не тільки позбавляли селян завоювань здобутих ними внаслідок жовтневого перевороту, а й ставили їх у значно гірше становище, ніж до революції. Замість хліба, який відбирала держава, вони практично не стримували ніяких промислових товарів. Все це викликало невдоволення селян і значною мірою призвело до падіння радянської влади в Україні в 1919 р. Однак селянство не могло погодитися із політикою відновлення поміщицького землеволодіння, яку проводив А. Денікін. У боротьбі цих двох сил воно знову повернулося на бік радянської влади, тим більше, що більшовики відмовилися від деяких заходів, здійснених ними в 1919 р. Зокрема, згідно з новим земельним законом, прийнятим у лютому 1920 р. значна частина землі передавалася у користування селянству. Однак основні елементи політики більшовиків на селі залишилися незмінними. Це викликало нове загострення невдоволення селянства, сплеск антирадянського руху. Наприкінці 1920-го року, застосовуючи тактику партизанської боротьби, повстанці практично контролювали всю сільську місцевість республіки [3].

Значний розмах повстанського руху змушені були визнати навіть керівні діячі республіки. Ще на IV конференції КП (б)У вказувалося, “що куркуль став фактичною владою на Україні” [4]. А В.Ленін, оцінюючи в цілому становище радянських республік на весну 1921 року, змушений був визнати, що “радянська влада зіткнулася з політичною кризою, яка була обумовлена невдоволенням не тільки значної частини селян, але і робітників” [5].

Продрозкладка в 1920 році проводилася без уваги на потреби народного господарства і прохарчування населення України. В цьому році було вивезено в Росію: з Полтавщини – 4 млн. пудів зерна, з Київщини – 3 млн. Проте з Москви надходили скарги центрального уряду на те, що продовольчий план виконано лише на 19,69%. Харківський уряд у свою чергу скаржився, що план не можна виконати з уваги на “банди”, які перешкоджають конфіскації хліба [6]. Єдиною силою, яка стала на захист інтересів українського селянина, залишилися повстанці.

Встановити кількість повстанців і селянських загонів практично не можливо. Різняться навіть офіційні відомості. Згідно звіту командуючого збройними силами України М.Фрунзе V з'їздові Рад України, на території республіки на кінець жовтня 1920 року було зареєстровано 40 тис. бандитів, організованих у військову силу [7]. За даними газети "Селянська правда" наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. чоловік [8]. За розвіданими штабу червоних військ України тільки за період з 15 березня по 15 квітня 1921 року в межах Київської губернії діяло до 25 великих повстанських загонів. За даними особливого відділу Київського військового округу загальна кількість повстанців становила близько 6 тисяч [9].

Про могутність селянського руху свідчить й те, що на боротьбу з ним Радянський уряд змушений був кинути дві третини регулярних частин Червоної Армії, що діяла проти Врангеля. Це – без урахування частин ВОХР та ВНУС, які створювались саме для боротьби з антирадянськими повстаннями. Чисельність усіх частин всередині 1920 року досягала 50 тисяч бійців, посилені кіннотою, кулеметами й літаками [10].

Тим часом до весни 1920 року повстанський рух значно активізувався. 9 березня голова Уккранпраці Й.Сталін телеграфував В.Леніну: "З 10 головних заготовчих повітів... в 4-х повітах Полтавської губернії нормальна заготівельна робота поки ще неможлива із-за бандитів, які буквально знищують продробітників..." [11]. Незважаючи на масовість, на Лівобережжі не склалося єдиного координуючого центру, що не дозволяло повстанцям виробити загальну тактику боротьби, і в той же час утруднювала для режиму остаточний їх розгром. Намагання деяких сил організувати такий центр шляхом створення таких організацій як Українська військова організація, Всеукраїнський повстанком, Братерство української державності та інших виявилися невдалими. З одного боку це було пов'язано з організаційною слабкістю повстанського руху та відсутністю загальноновизнаного лідера (хоч майже всі вони на словах визнавали зверхність С.Петлюри), а з іншого – вдалими оперативними діями ВУЧК та деякими тактичними маневрами більшовиків. Так, їх переговори у найбільш впливовою есерівською партією – боротьбистами, закінчилися, за словами В.Леніна: "Замість повстання боротьбистів, яке було неминучим" [12]; фактичним зникненням цієї партії з політичної арени.

Однак розвиток бойових дій показав, що перемога в боротьбі з рухом селян за допомогою лише військових частин, без зміни ставлення влади до селянства неможлива. Намагаючись утвердити свою владу на селі, Комуністична партія почала більш рішуче проводити заходи, що сприяли політичному розмежуванню села, загостренню відносин між різними соціальними верствами. Згідно з постановами РНК (від 20 квітня 1920 року) Реввійськрази Південно-Західного фронту (від 23 квітня 1920 року) в районах концентрації банд було запроваджено інститут заручників, а також застосовувались системи штрафів і контрибуцій. Так, наприклад, в с.Чорнорудцях Чернігівського повіту в зв'язку з убивством бандитами продовольчого працівника на місцевих "куркулів" було накладено контрибуцію 2 млн. крб. [13].

Найбільш активними провідниками лінії партії по боротьбі з повсталим селянством стали створені у травні 1920 року класові організації незаможного селянства – КНС, які були проголошені "органами державного значення".

“Незаможники активно допомагали в боротьбі з бандитизмом у Київському, Переяславському, Радомишльському, Кобиляцькому, Лохвицькому, Охтирському, Сумському, Єлісаветградському, Первомайському та інших повітах” [14]. У Київській губернії протягом січня-лютого 1921 року спіймано 234 бандити [15]. Незаможники почали створювати власні загони. За даними II Всеукраїнського з'їзду КНС, у збройній боротьбі взяло участь понад 56 тис. членів КНС, об'єднаних в 750 загонів [16]. Особливо активно загони створювались в Полтавській губернії. Так, в Лохвицькому повіті в загоні було 150 вершників [17].

Залучення незаможників до активної боротьби з повсталими звужувало соціальну базу останніх. До того ж, крім безпосередньої участі у бойових діях, незаможники також проводили значну роботу по розмежуванню села. Вони конфіскували майно селян, які підтримували повстанців, що позбавляло останніх можливості отримувати харчі, одяг, фураж, поповнення. Заходи по політичному розмежуванню сил могли дати тільки тимчасовий ефект. Державна партія постала перед гострою необхідністю докорінно змінити саму політику щодо селянства, змінити старі методи дій на нові, перейти від політики “воєнного комунізму” до нової економічної політики.

Остаточний спад повстанського руху намітився у другій половині 1921 р. Особливо помітним він був на Лівобережжі, де кількість та чисельність повстанських загонів, після розгрому Н. Махна, різко зменшилось. Так, наприклад, в травні 1921 р. на Полтавщині діяло 53 великих та малих загонів загальною чисельністю понад 2 тис. чоловік. В серпні їх нараховувалося тільки 14, чисельністю 357 чоловік, а жовтень, за повідомленням місцевої преси, став “останнім місяцем активного бандитизму” [18]. До кінця осені 1921 р. в основному було покінчено з озброєним бандитизмом на території України [19].

Незважаючи на це, повстання на Лівобережній Україні продовжувались і в роки непу. Це повстання Галаки на Чернігівщині в 1923 р., С. Несуская на Чернігівщині у 1924 р. та повстання у Драбовому на Полтавщині 1927 року [20]. Про що в офіційних документах говорилося: “Ряд націоналістичних контрреволюційних організацій було розгромлено на територіях Полтавської, Олександрівської, Миколаївської та Одеської губерній” [21].

Таким чином, розмах невдоволення селянства держави, яке вилилось у масовий повстанський рух, привело до заміни політики “воєнного комунізму” на нову економічну політику, яка хоч на деякий час покращила становище селянства.

Література:

1. Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? // Проблеми історії України. – 1992. – Вип.4. – С.30.
2. Десятый съезд Российской Коммунистической партии. Март 1921 г.: Стенографический отчет. – М., 1963. – С.416.
3. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К., 1996. – С.5.
4. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – К., 1976. – С.71.
5. Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.45. – С.270.

6. Пастернак Є. Україна під більшовиками. – Торонто, 1979. – С.76.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.2, оп.2, спр.40, арк.30.
8. Селянська правда. – 1922. – 5 квітня.
9. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. – Х., 1971. – С.128-129.
10. Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до непу... – С.32.
11. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы// Украина в 1917-1921 гг. – К., 1991. – С.131-132.
12. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) – К., 2000. – С.134-135.
13. Селянська біднота. – 1921. – 1 січня.
14. Селянська біднота. – 1921. – 4 січня, 25 лютого.
15. Вісті. – 1921. – 6 квітня.
16. Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян: Стенограф. звіт. – К., 1922. – Ч.5. – С.78.
17. Римаренко Ю.І. З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандитизму (1921-1922 рр.) // Український історичний журнал. – 1965. - №1. – С.112.
18. Голос труда. – 1922. – 11 листопада.
19. Залевський А.Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921-1922 рр.) // Укр. іст. журн. – 1959. - №4. – С. 97.
20. Соловей Д. Голгофа України. – Ч.1. – Дрогобич, 1993. – С.134-136.
21. ЦДАВО України, ф.2, оп.2, спр.466, арк.51-53.

В.В. Голець

Кооперативний рух в умовах непу (на матеріалах Чернігівської області) (1921 – 1928 рр.)

Кооперативний рух, пройшовши складним шляхом свого історичного розвитку, став одним з могутніх факторів формування вільних ринкових, товарно-грошових відносин, засобом економічної модернізації і соціального структурування суспільства. Зміни в суспільно-економічному житті поставили сьогодні нагальні завдання, пов'язані з подоланням кризового стану вітчизняного народного господарства, формуванням ринкової економіки, процесами приватизації. Відтак, виникає потреба аналізу історичного досвіду заснування і діяльності кооперативних товариств та кооперативного руху як в Україні в цілому, так і окремих її регіонах.

До 1917 р. споживча кооперація досить активно розвивалася. На неї припадало близько 35 відсотків всього товарообігу країни [1]. Прийшовши до влади, більшовики вирішили використати кооперацію як допоміжний інструмент в боротьбі за побудову соціалізму. Тому 10 квітня 1918 р. РНК РРФСР прийняв декрет “Про споживчі кооперативні організації”, в якому з метою залучення до цієї справи широких мас населення, підкреслювалося, що кооперативи повинні “не

тільки обслуговували пайовиків, а й вживати заходи до повсюдного кооперування населення” [2]. З цього часу на долю кооперації випадає ряд кардинальних структурних змін. Починаючи з 1918 р. фактично щороку робота кооперації перебудовувалася, пристосовуючись до нових умов. Спочатку кооперацію було включено у державну розподільчу систему, а з 1919 р. введено обов’язкове членство для кожної дорослої людини, після чого вона перетворилася в орган постачання та розподілу при Наркомпроді. В 1920 р. кооперація була задекретована двома новими принциповими положеннями – її обов’язковим одержавленням і кооперуванням всього населення, а всі кооперативні системи – інтегровані. У 1921 р. кооперація почала працювати в умовах нової економічної політики, а в 1923 р. її знову було реорганізовано на засадах добровільного членства [3].

1920 р. став роком перелому в історії української споживчої кооперації. На першому етапі її реорганізації і перебудови (січень 1920 р. – березень 1921 р.) закладалися підвалини робітничо-селянської кооперації. Було створено центральні керівні органи — Кооперативний комітет України та Вукоопспілку (ВУКС) [4].

Низові кооперативи були об’єднані в губернські спілки споживчої кооперації — Губспілки, що входили до складу Центроспілки. Згідно циркуляру Уккранаргоспу при Чернігівському губпродкомі організовувався кооперативний відділ, що являв собою місцевий орган урядової влади, який керував всією споживчою кооперацією губернії. 12 червня 1920 р. у відповідності з декретом від 20 березня колишню Крайспілку було перейменовано в Губспілку, яка об’єднувала загальногромадянську кооперацію у межах Чернігівської губернії. Робітнича кооперація була об’єднана автономною секцією при Губспілці, а її сільськогосподарський відділ перетворено на автономну Губсільгоспсекцію.

У 1920 р. на Чернігівщині діяло 1304 споживчих товариства, в тому числі 21 робкооп, 11 райспоживспілок, 271 кредитне і 76 ощадно-позичкових кредитних товариств, які об’єднували близько двох мільйонів пайовиків [5].

Таким чином, створилася узагальнена одноманітна для всієї території кооперативна мережа, за своєю схематичністю аналогічна побудові адміністративного управління: ВУКС, Губспілка, Райспілки, а в містах і селах — Єдині споживчі товариства (ЄСТ), членами яких зобов’язані були стати всі жителі даного населеного пункту. Тепер губернська структура споживчої кооперації складалася з трьох ланок: ЄСТ, Райспілка та Губспілка. В основу діяльності закладався принцип централізації управління: організаційна робота проводилася зверху шляхом декретів і постанов. У зв’язку з цим історія кооперації з 1919 р. стала тісно пов’язана з загальноекономічним і кооперативним законодавством. Особливістю декретів було те, що вони не забезпечували виконання викладених у них положень, а лише висловлювали принциповий напрямок економічної політики держави і служили кооперації зняттям у боротьбі за існування.

До початку непу структуровану реорганізацію ще не було завершено. Другий етап її перетворення (березень 1921 – грудень 1922 рр.) співпав з безпосереднім переходом до нової економічної політики, сутністю якої було становлення ринкової змички між державною промисловістю і приватновласницьким селянським господарством. В міру перетворення останнього на колективне, ринкові форми змички мав замінити державний план. Неп розглядався як закономірний етап, властивий кожній країні, яка просувається від капіталізму до соціалізму [6]. У галузі кооперації нова економічна політика

знайшла своє перше вираження у декреті від 13 березня 1921 р., який дозволяв організацію добровільних об'єднань. Як і раніше, кооперація мала виконувати державну політику по розподілу і заготівлі продуктів, але тепер широкий простір було надано самодіяльності й ініціативі в галузі торговельної і промислової діяльності [7].

На першому етапі непу (1921-1923 рр.) було обов'язковою приписка до кооперативів, запроваджена ще в роки війни через те, що не можна було відмінити нормоване постачання і певний час продукти продовжували розподілятися у вигляді натурального пайка через кооперацію. Поруч з такими кооперативами створювалися добровільні споживчі товариства, яким дозволялося проводити обмін товарів, що видавалися робітникам як натуральне преміювання за роботу, на селянські продукти. Восени 1921 р. із споживчої кооперації виділилися в окремі кооперативні системи збуто-постачальні і кредитні товариства. Основні завдання цього періоду вирішувалися у два етапи. Перший (березень – жовтень 1921 р.) передбачав реорганізацію кооперативного апарату Губспілки, часткову – ЄСТ, а також проведення в життя принципів багатолавкової системи. Враховуючи різницю природних і господарських умов у різних повітах Північного Лівобережжя, Інструкторська колегія Губспілки не висувала єдиної для всієї губернії мережі багатолавок, але вважала за необхідне організувати їх з радіусом мінімум у 6 – 10 верст. На перше січня 1921 р. у губернії нараховувалося 204 багато – та 501 однолавокове товариство [8]. Всього ж по Чернігівській губернії на цей час діяло 705 ЄСТ, причому найбільша їх кількість у Чернігівському (183) та Остерському (110) повітах, а найменша – у Глухівському (55) і Конотопському (49) [9]. За рахунок організації багатолавкових кооперативів дещо зменшився приріст числа товариств. На початок 1922 р. Чернігівська губспілка об'єднувала 889 ЄСТ з кількістю членів 1885 тисяч. Загальне число кооперативних товариств споживачів нараховувалося 1753 (більше 2 мільйонів чоловік). Окрім того, існували 16 фабричних ЄСТ, з кількістю 134 тисячі осіб [10].

На другому етапі даного періоду (жовтень 1921 – грудень 1922 рр.) завершилася організаційно-господарська перебудова кооперації на основі постанови ВУЦВК “Про союзню мережу споживчої кооперації України”. В її основу було покладено принцип переходу від системи губспілок до райспілок та губробкоопів, побудованих за принципами губернського об'єднання профспілок. З метою скорочення кооперативного апарату і надання йому більшої гнучкості, у систему кооперації вносилися дві суттєві зміни: принцип економічного тяжіння (замість форм, пов'язаних з адміністративними кордонами) та заміна чотириланкової системи (ВУКС – Губспілка – Районний відділ губспілки – ЄСТ) триланковою (ВУКС – Райспілка – ЄСТ). Така форма вважалася більш доцільною в умовах непу. Райспілки обслуговували район, економічно пов'язаний із своїм центром як такий, що до нього тяжіє. Губспілки ліквідовувалися, реорганізуючись у Райспілки. У Чернігівській губернії було 12 повітів. Якщо після декрету 20 березня 1919 р. у губернії сформувалося 11 райспілок, а після першого етапу реорганізації – 16, [11] то у 1922 р. залишилося лише 5 райспілок: Чернігівська (з районом діяльності в Чернігівському, Городнянському, Сосницькому, Борзнянському, Козелецькому, Остерському повітах), Ніжинська, Конотопська, Новгород – Сіверська та Кролевецька (з районом діяльності в Кролевецькому та Глухівському повітах). Тоді ж розроблено статут районної спілки споживчих

товариств, завданням якої була конкуренція з приватним ринком, зниження цін, захист та зміцнення бюджету. З 1922 р. райспілки почали страхову діяльність, у них були відкриті страхові агентства [12].

На заключному етапі перебудови споживчої кооперації (січень 1923 – жовтень 1924 рр.) головним завданням було максимальне охоплення кооперацією широких мас населення на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 23 грудня 1923 р. “Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства”, яка передбачала створення однорідної бідняцько-середняцької структури пайовиків. Проте відсоток кооперування на початок 1924 р. залишався невисоким. Активними пайовиками були тільки 1,4 відсотка населення [13]. Відколи обов’язкову прописку до кооперативів було відмінено, їх членами могли стати ті, хто добровільно входив до них і сплачував вступні та пайові внески. У 1924 р. було затверджено відповідний статут товариства споживачів. З 1 січня 1924 р. у Чернігівській губернії розпочалася кампанія по реорганізації сільських споживчих товариств на засадах добровільного членства. Відтепер членами кооперативу могли бути не всі мешканці села, а лише пайовики.

За соціальним складом спілчанців кооперативи на 96,3% були бідняцько-середняцькими і лише 3,4% складали заможні селяни. В органах керівництва і контролю, завдяки кільком вміло спланованим виборчим кампаніям працювало 84% середняків та незаможників. Незважаючи на численні декларативні декрети і постанови, органи радянської влади постійно втручалися у діяльність кооперації, намагаючись підпорядкувати її своєму впливу. Уряд неодноразово видавав циркуляри стосовно посилення участі комуністів і незаможників в роботі низової кооперації. Перевибори керівництва показали таку картину: у 1922 р. в складі керівних органів ЄСТ працювало 4% комуністів і 12% членів КНС (комітетів незаможних селян), а вже в 1923 р. їх було відповідно 7% і 23%, у 1924 р. – 15% і 33% [14].

Кооперативний апарат, повторюючи в цьому відношенні долю всіх радянських установ, непомірно розбух і на початок товарообмінних операцій став громіздким бюрократичним апаратом зі слабкою продуктивністю, позбавленим необхідної в нових умовах гнучкості і рухливості. На перше січня 1922 р. Чернігівська райспілка нараховувала 350 службовців після скорочення наприкінці року – 180. Було ліквідовано ряд відділів та підвідділів, а сума витрат на утримання апарату за рішенням ради уповноважених, не мала перевищувати 5% прибутку [15]. Але до 1924 р. райспілка знову вступила в період фінансової кризи. Витрати на утримання 168 службовців складали 22,5%, а націнки на товари – 40%. Райспілка знову працювала на збиток [16]. Лише на початок 1928 р. ситуація дещо стабілізувалася. У прийнятій XV з’їздом ВКП(б) постанові підкреслювалося: “Неухильно продовжувати роботу над здешевленням і скороченням адміністративного, торгового, кооперативного, промислового апарату, а режим економії застосувати до всіх без винятку ланок управління і господарства, скоротивши видатки у 1928 р. не менш як на 20%, суворо перевіряючи впровадження його в життя” [17]. У 1928 році апарат райспілки скоротився до 93 осіб. Райспілка вийшла з кризового стану і зміцнила основу низової кооперації: якщо в 1924 р. її товарообіг складав 2070228 крб., то в 1928 р. – 7340000 крб.; націнки на товари становили відповідно 17,1% та 4,7%, а організаційні витрати – 11,8% та 4% [18].

У зазначений час на Чернігівщині було налагоджено систему підготовки та перепідготовки як керівних кадрів, так і працівників низової кооперативної мережі. Чернігівська кооперативна школа готувала кадри для низової кооперації, головним чином для села. Перший випуск її відбувся в січні 1926 р. 15 березня 1922 р. Чернігівський соціально-економічний технікум було перетворено на кооперативний технікум і передано на утримання губспілки. Навчання в ньому було платним. Виняток становили члени КНС та 30% студентів, командированих партійними органами та профспілками. Райспілка щороку асигнувала технікуму 2 млрд. крб., а також брала на себе виплату стипендій. Практику студенти проходили у відділах райспілки, ЦРК (центральному робітничому кооперативі) та в губсільбанку [19]. Щоб закріпити досягнення в роботі кооперації та сприяти подальшому її розвитку, у Чернігові щороку влаштовувались двомісячні курси для перепідготовки сільських кооперативних робітників [20].

У 1925 р. у зв'язку зі зміною адміністративного поділу Чернігівської губернії (замість 12 повітів утворено 5 округів), відбулися зміни і в системі кооперативних органів. Згідно постанов окрвиконкомів було організовано 12 кооперативних комітетів, які здійснювали керівництво діяльністю всіх видів кооперації в округах. Ці комітети існували до 1929 р. і значно змінили основу низової ланки [21]. Щомісяця в кожному кооперкомі реєструвалося близько десяти нових товариств. Кооперування населення становило у 1914 р. – 11,6%, у 1923 р. – 13,2%, у 1924 р. – 17,2%, у 1925 р. – 21,2%, у 1926 р. – 32,4%, а в 1927 р. – 41,3% [22]. Наведені дані свідчать про те, що з запровадженням непу були створені умови, сприятливі для залучення населення до кооперативних організацій.

Разом з тим не всі зареєстровані товариства діяли реально. З сільських ЄСТ тільки 20% були стійкими, а близько третини – занадто слабкими для нормального функціонування [23]. Давалися взнаки обов'язкова приписка громадян до кооперативів і прагнення об'єднати товариства, створюючи великі багатоланкові кооперативи.

На момент проголошення непу і видання декрету від 13 квітня 1921 р. кооперація у фінансовому відношенні була цілковито безпомічною. Ні грошових, ні власних товарних фондів у неї не було. Завданням кооперації у фінансовому плані було створення власної бази. Про залучення коштів населення на той час годі було й думати, а фінансування залишалося мізерним, до того ж фонд становили неходові товари. Власні кошти кооперативних організацій склалися з вступних пайових внесків членів кооперативів та з відрахувань від чистого прибутку. Так, матеріальні ресурси Чернігівської райспілки та її контор оцінювалися у 400 тис. золотих карбованців. Найбільш сприятливим моментом для нагромадження коштів був період з листопада по грудень 1922 р., коли всі банки вели операції у радянській валюті. Це дало райспілкам можливість створити власний товарний фонд [24]. Усі банки визначали розміри кредитів в залежності від суми пайових капіталів. Найвищий розмір паю було встановлено у 5 крб. Чернігівська райспілка рекомендувала для сільської місцевості пай не менше 1 крб. 50 коп., а для бідноти – 50 коп. Відповідальність при такому розмірі паю дорівнювала 7 крб. 70 коп. Чим більшим був розмір відповідальності членів, тим більшу довіру мали кооперативи у кредитуючих організацій. Надто високу відповідальність (більше 10 крб.) застосовувати не рекомендувалось, щоб не відлякувати селян [25].

У період “воєнного комунізму” усі підприємства, що належали кооперації, були націоналізовані, але декрет від 13 квітня 1921 р. відкрив перед кооперацією широкі можливості в галузі промислової діяльності. У Чернігівській губернії переважали кооперативні підприємства харчової та хімічної промисловості: маслоробні заводи, крупорушки, млини, заводи по виробництву чорнила і фарб для селянського полотна, а також по вигонці дьогтю, смоли, скипидару. Майже всі сільські ЄСТ мали овочесушильні та овочепереробні заводи. У кожному місті й містечку працювали кооперативні хлібопекарні, які в середньому випікали до ста пудів хліба на день [26]. Лише близько 10 відсотків кооперативних підприємств були власними, решта ж – орендовані. Робилися спроби налагодити миловаріння та шкіряно-взуттєве виробництво, але брак сировини (соди, дубильних речовин) значно звужував розмах підприємницької діяльності в цьому напрямку [27]. В умовах фінансової кризи 1921-1922 р. йшла посилена ліквідація кооперативних підприємств. До 1923 р. вони збереглися лише у спілок та великих міських і робітничих ЄСТ. Ці підприємства були дійсно міцними і життєздатними, причому промислова діяльність зосереджувалася в основному в спілках, оскільки споживчі товариства були занадто слабкими для організації великого виробництва.

Нова економічна політика ставила за мету відбудову промисловості та піднесення сільського господарства. Одним із засобів її досягнення став продподаток. Головним завданням вважалося вилучення з села продовольства, що залишилося після оплати продподатку, шляхом товарообміну між сільським господарством і промисловістю. Згідно декрету від 13 квітня 1921р. предмети продовольства і широкого вжитку, що надавалися державою населенню, могли розподілятися тільки через кооперацію. У постановці товарообміну на договірних засадах за угодою з Чернігівським продкомом робота губспілки дала значний результат. У 1921 р. в порядку товарообміну в продком надійшло 3548 пудів різних продуктів. Але, хоч селяни й залюбки везли свої надлишки на товарообмінні пункти, асортимент промислових товарів для продажу був дуже вузьким. Основу товарообмінного фонду становили сіль, гас, підковні цвяхи тощо [28].

Кооперація займалася товарообміном з сільськогосподарськими організаціями, що приїздили зі своїми товарами. Було укладено 50 договорів і заготовлено 1200 тис. пудів збіжжя. Споживча кооперація Чернігівської губернії заготувала для товарообміну 400 тис. пудів збіжжя, 600 тис. пудів тваринницької продукції, 200 тис. пудів овочів тощо [29]. Якщо взяти за сто відсотків заготівлі по 13 губспілках України, то Чернігівська губспілка в 1921 р. заготувала 18 відсотків хлібопродуктів, 10,3 відсотків м'яса, 30,5 відсотків овочів та 64,9 відсотків фуражу [30].

Але товарообмін не приживався і замість нього почала розвиватися торгівля. Оскільки село ще не зовсім перейшло на грошову систему, деякий час вона велася на 40 відсотків грішми і 60 відсотків – у хлібному розрахунку. Райспілки вели заготівлю хлібопродуктів і закупки товарів для постачання ЄСТ на позагубернських ринках. З метою оптової закупівлі, оплати кредитів, регулювання розрахунків з центром Чернігівська спілка мала контору в Києві, представництва в Москві, Харкові та Одесі. Товари спілка отримувала від ВУКС зі знижками кредитування від одного до двох місяців [31].

Восени 1922 р. Чернігівська райспілка відпустила товарів на 135 млрд. крб. Третина з них відпускалися ЄСТ, причому найміцнішим надавалися

короткострокові кредити. У зв'язку з запровадженням грошової реформи з січня 1923 р. кредитні операції проводилися в золотому обрахунку, тобто в червінцях, які замінили знецінені радянські грошові знаки. Кредити ЄСТ забезпечувалися векселями та червінцями. З Чернігівською райспілкою вели кредитні операції 61 ЄСТ.

Було вжито заходів і щодо організації торгової діяльності на зовнішньому ринку, яка дозволялася ВУКСу під контролем Зовнішторгу. У 1922 р. за кордон виїздила делегація, в складі якої був і представник Чернігівської губспілки. Для організації торгівлі на зовнішньому ринку губспілка заготувала 15 тис. пудів пряди [32].

У 1923 р. різко виявилися “ножиці цін” – високі ціни на промислову продукцію і надто низькі – на продукцію сільського господарства. Це значно знижувало купівельну спроможність селянства. Кооперація відіграла певну роль у зімкненні “ножиць”. Спочатку ціни було знижено на 30 відсотків. Бажаючи посприяти просуванню товарів на село, Чернігівська райспілка продавала їх за відпускнуою собівартістю, не враховуючи доставки та інших накладних витрат. Для поліпшення фінансового стану сільським ЄСТ надавалася знижка з заборгованості на взятий ними товар. Матеріальну допомогу отримували й ті ЄСТ, що не мали заборгованості. Райспілка взяла на себе 30 відсотків первинних кооперативів і розподілила всю допомогу пропорційно їх обігу. Підтримку сільським ЄСТ було надано за рахунок тієї знижки, яку отримала райспілка від ВУКСу. Враховуючи невідповідність цін, райспілки вели заготівлю хліба за цінами, вищими за ринкові. На ринку один пуд хліба коштував 20 черв. коп., а кооперативні організації платили за пуд по 30-40 черв. коп. Товари, які райспілки мали на складах, були знижені в ціні й просувалися на село. З жовтня 1923 р. райконтори запровадили “страхування хліба” – встановили ціну хліба у твердому золотому обрахунку – 35 черв. коп. за пуд і з цього розрахунку виходив товарообіг. Такий підхід дав можливість значно пом'якшити кризу [33].

У 1925 р. уряд висунув гасло: “Обличчям до села”. Постало питання про задоволення кооперацією потреб селян. Постачання товарами сільських кооперативів займало все більше місце у торговій діяльності райспілок. По Чернігівській райспілці продаж товарів сільським кооперативам становив 43,2 % товарообігу по продажу, по Ніжинській – 26 %, по Новгород-Сіверській – 38,2 %, по Кролевецькій – 35,5 %, по Конотопській – 17,5 %. Загалом же близько 64 % всього товарообігу райспілок по продажу займало постачання селу 20 % – місту, а решта – йшла держорганам, Центроспілці, ВУКСу та на власні потреби [34].

З'їзд державної партії, що відбувся у 1924 р., проголосив першочерговим завданням кооперації оволодіння ринком та його організацію, а також усунення з торгівлі приватного капіталу. Більшість торгових підприємств Чернігівщини знаходилися в руках приватників, але після 1924 р. простежується чітка тенденція до скорочення кількості приватних торгових підприємств. Відпуск товарів їм обмежувався, а ставки відсотків за кредит у Держбанку підвищувалися. Згодом кредитування приватних торгових закладів взагалі було припинено. Окрім того, вони сплачували збільшені податки. Так, у Семенівці в 1928 р. 80 % приватних торговців, відмовились від патенту, припинили діяльність 72 торгових заклади. Торгівля повністю зосередилась у руках споживчої кооперації. Цьому в значній мірі сприяв той факт, що товари у кооперативних лавках були значно дешевшими.

Якщо порівняти націнки на товари у приватній і кооперативній торгівлі, то у 1925 р. вони становили 23 і 12 відсотків тільки в торгівлі сільськогосподарською продукцією. В інших же галузях націнки приватної торгівлі склали до половини вартості товару. На початок 1926 р. кооперативна торгівля в загальному товарообігу Чернігівщини складала вже 38,8 %, а в середньому в Україні цей показник був дещо нижчий – 35 % [35].

Особливу роль органи державної влади відводили кооперації в хлібозаготівельних кампаніях. Починаючи з 1927 р., кооперація зобов'язувалася через систему заготівельних пунктів максимально охопити закупівлю зерна та сільськогосподарських продуктів у селян. Під час хлібозаготівельної кампанії 1928 р. споживча кооперація Чернігівщини заготувала 350252 пудів збіжжя. Але плани хлібозаготівлі виконувалися лише наполовину або навіть менше. Трохи кращим було становище з продовольчими культурами. Так, на осінь 1929 р. план по хлібозаготівлі було виконано лише на 51 %, а по продовольчих культурах – на 85 %. Основною причиною невиконання планів була їх надмірність. У відповідності з постановою квітневого пленуму ЦК ВКП(б) 1928 р. невиконання планів суворо каралося. У вересні 1929 р. за невиконання планів хлібозаготівель було віддано під суд три споживчих товариства Березнянського району [36].

Важливим напрямком діяльності споживчої кооперації була культурно-просвітницька робота серед населення, особлива роль у проведенні якої належала сільським ЄСТ. Книжковий склад Чернігівської райспілки постачав їх спеціальною літературою з питань кооперації та шкільними посібниками за доступними цінами. Наприклад, Авдіївське ЄСТ на власні кошти влаштувало читальню при сільбудинку, придбавши для неї 400 книжок та газети. Сорокошицьке ЄСТ взяло шефство над сільбудом, виділило йому приміщення, виписало книги й періодику [37].

Кооперативні організації й самі видавали газети і журнали, в тому числі “Кооперативне життя”, “Чернігівський кооператор”. При товариствах проводилися лекції та бесіди, організовувалися кооперативні курси, на яких вивчалися теорія та історія споживчої кооперації, економічна географія з основами політекономії, рахівництво, кооперативне законодавство. У товариствах Чернігівської округи діяло 20 кооперативних гуртків для селян [38]. Райспілки щомісяця відраховували 2% прибутків кооперативних товариств для організації культосвітніх фондів. Частина цих коштів йшла на охорону материнства і дитинства: створення дитячих садків, ясел, майданчиків, організацію гарячих сніданків для школярів. Такі заклади обслуговували лише своїх пайовиків [39].

Таким чином, кооперація, інтегрована в радянську адміністративну систему, втратила свої функції загальноекономічної громадської організації неполітичного характеру, соціальної орієнтації і особливої форми суспільно-корисної діяльності. При цьому були порушені перш за все класичні рочдельські принципи утворення кооперативних товариств. У кінці 20-х рр. кооперація стала масовою радянською громадською організацією, яка здійснювала державну політику як господарського, так і культурно-просвітницького характеру.

Література:

1. Бланк Г. Я. Основы теории и истории потребительской кооперации. – М., 1965. – С. 29.
2. Декреты Советской власти. – М., 1959. – Т. 2. – С. 91.
3. Дмитренко В.Н., Морозов А.Ф. Партия и кооперация. – М., 1973. – С. 269-275.
4. Державний архів Чернігівської області. (далі - ДАЧО), ф. 305, оп. 1, спр. 425, арк. 527.
5. Народне господарство Чернігівщини. – 1920. - № 1. – С. 19.
6. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – С. 176.
7. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. – 1921. - № 26. – С. 150.
8. Чернігівський кооператор. – 1921. - № 1. – С. 5.
9. Там же. – С. 11.
10. ДАЧО, ф. 19, оп. 1, од. збер. 8, арк. 52.
11. Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского Экономического Совета Совету Труда и Обороне. – Х., 1922. – С. 642.
12. ДАЧО, ф. 305, оп. 1, спр. 2321, арк. 61.
13. Кунах Ю.І. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920 – 1924 рр. // Український історичний журнал. – 1974. - № 3. – С.75.
14. Красное знамя. – 1924. – 27 жовтня.
15. ДАЧО, ф. 181, оп. 1, од. збер. 50, арк. 3.
16. Червоний стяг. – 1928. – 10 листопада.
17. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К., 1980. – Т. 4. – С. 22.
18. Червоний стяг. – 1928. – 10 листопада.
19. ДАЧО, ф. 1597, оп. 1, спр. 5, арк. 261.
20. Червоний стяг. – 1923. – 26 травня.
21. ДАЧО, ф. 15, оп. 1, спр. 277, арк. 71.
22. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. – К., 1967. – С. 147.
23. ДАЧО, ф. 305, оп. 1, спр. 3414, арк. 38.
24. Красное знамя. – 1922. – 21-24 листопада.
25. ДАЧО, ф. 183, оп. 1, од. збер. 156, арк. 138.
26. ДАЧО, ф. 73, оп. 1, од. збер. 13, арк. 27.
27. Красное знамя. – 1921. – 8 грудня.
28. Там же. – 8 листопада
29. ДАЧО, ф. 16, оп. 1, спр. 576, арк. 296-297.
30. Народное хозяйство Украины в 1921 году. Отчет Украинского Экономического Совета Совету Труда и Обороне. – Х., 1922. – С. 700-701.
31. ДАЧО, ф. 305, оп. 1, спр. 232, арк. 96.
32. Красное знамя. – 1922. – 23 листопада.
33. Там же. – 1923. – 21 листопада.
34. Там же. – 1925. – 17 липня.
35. ДАЧО, ф. 73, оп. 1, од. збер. 13, арк. 27.

36. Червоний стяг. – 1929. – 7 листопада.
37. ДАЧО, ф. 73, оп. 1, од. збер. 13, арк. 27.
38. Красное знамя. – 1921. – 8 грудня.
39. Там же. – 1923. – 27 листопада.

І.М. Преловська

Ніжин і Ніжинщина в архівних матеріалах УАПЦ

Сьогодні православна церква в Україні переживає складні часи, обумовлені тривалим пануванням атеїстичної ідеології в радянській державі і відповідним становищем церкви, політичними та соціальними реаліями, розколом всередині самої церкви, надзвичайно важливим у справі наукового дослідження цієї проблеми є неупереджене вивчення досвіду утворення незалежної національної церкви в Україні в 20-х рр. ХХ століття.

Висвітлення процесу утворення Української автокефальної православної церкви в 20-х рр. на основі об'єктивного дослідження архівних джерел з цього питання з метою подолання сталих ідеологічних штампів, а також вивчення позитивного і негативного досвіду досі залишається малорозробленою науковою проблемою. Особливої ваги набувають дослідження, які пов'язані не тільки з центральними осередками УАПЦ в м.Київ, а й на місцях, де також розвивався автокефальний рух.

Якщо у 20-ті рр. діяльність УАПЦ була об'єктом критики з одного боку ідеологічно заангажованих публіцистів, то після процесу т. зв. "СВУ" та "надзвичайного" собору УАПЦ в січні 1930 р. знищення УАПЦ стало справою часу. УАПЦ "перестає існувати" як об'єкт наукового дослідження як в позитивному, так і в негативному сенсі до кінця 80-х рр. Зацікавленість документальними джерелами про виникнення національної церкви на теренах України зростає після утворення незалежної Української держави на початку 90-х рр., коли це питання стало знову актуальним.

Однією з найгостріших суперечностей релігійного життя України кінця 80-х - початку 90-х років, в процесі духовно-культурного відродження стала проблема стихійного відродження церкви, утворення внутріцерковних розколів, одночасного існування на теренах України відмінних за часом утворення та національним колоритом розгалужень православ'я. До того ж додалась проблема про їх підпорядкування різним духовним центрам.

Подальші події призвели до ситуації, коли на одній території існують декілька християнських церков, кожна з яких має назву "Українська". Слід зауважити, що ситуація дуже складна і за своїми ознаками дуже схожа на ту, яка склалась на початку 20-х років. Через об'єктивні та суб'єктивні умови проблема незалежного статусу Української православної церкви протягом церковно-визвольних змагань 1917-1921 рр. та короткочасного церковно-національного відродження 1921-1930 років не була вирішена.

Утворення Української автокефальної православної церкви у 1921 р. відбувалося на фоні революційних подій та процесу утворення СРСР. З іншого боку цей процес мав виразні ознаки реформування Православної Церкви в Україні і разом з важливими досягненнями у справі створення Національної Церкви

супроводжувався гострими суперечностями та фатальними помилками.

Для висвітлення процесу утворення Української автокефальної церкви необхідно дослідити існуючий комплекс документальних джерел, праці теоретиків УАПЦ, наукові дослідження та публікації емігрантських кіл, публікації вітчизняних дослідників останнього часу.

В архівах зберігся комплекс документальних архівних матеріалів, який містить інформацію про процес утворення Української автокефальної православної церкви, стенограми обох Всеукраїнських соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., а також документи, які свідчать про втілення їх рішень та канонічних змін в церковне життя України протягом 20-рр., інші джерела з історії УАПЦ.

Серед матеріалів I Всеукраїнського Церковного Собору УАПЦ 1921 р. збереглися свідчення про участь представників Ніжина і Ніжинщини в роботі цього Собору. Незважаючи на те, що більшість соборян була з Києва та Київщини, справи утвердження автокефального руху і, водночас, пов'язані з ним негаразди, знайшли своє відображення на Соборі.

З доповіді о. Ксенофонта Соколовського, яка була виголошена 20 жовтня 1921 р. як контрдоповідь Володимира Чехівського про пресвітерську хіротонію майбутнього митрополита УАПЦ о. Василя Липківського, можна довідатись про те, що в листах з Ніжина писали про протистояння між тихонівськими і автокефальними громадами [1]. Ксенофонт Соколовський розповів про те, що в Ніжині на передсоборному повітовому з'їзді було велике заворушення, коли місцеві представники автокефального руху оповідали про скорботи життя і "Плакали поважні делегати з'їзду" [2].

На Соборі 1921 р. представництво від Ніжина і Ніжинського повіту було досить великим. Були присутні учителі Дмитренко Степан, обраний на повітовому з'їзді з с.Хими, Крутько П., член повітової церковної Ради, обраний на повітовому з'їзді м.Вертіївка, Мороз О., представник Козелецького повіту, але вчителював у м.Ніжин, Левчій Іван з м.Лисинівка, як уповноважений Всеукраїнської Православної Церковної Ради і Суярко Я., голова парафіяльної ради з с. Вертіївка, обраний делегатом Ніжинського повіту.

Окрім вчителів були присутні Лінник М., медробітник з с. Рівчак, обраний на повітовому з'їзді, два урядовці - Приходько С., уповноважений Ніжинщини та Сорока П., член парафіяльної ради з м. Ніжин та селяни - Костюк П. з м.Ніжин, як уповноважений Всеукраїнської Православної Церковної Ради та Любченко Іван з с.Шиянівка, який в списках соборян представлений як "працівник по відродженню церкви, обраний на передсоборних зборах народних працівників "Живої Церкви" і представник Прилуцького повіту" [3].

Після I Всеукраїнського Собору було утворено церковні округи замість епархій. Ніжинщина входила до Чернігівської округи під керівництвом архієпископа УАПЦ Івана Павловського, який стане останнім митрополитом УАПЦ і закінчить своє служіння у 1936 р., коли його заарештують і відправлять до Казахстану як "ворога народу". Окрім Івана Павловського в різні часи тут діяли інші ієрархи УАПЦ. Шкода тільки що вони майже не залишили звітності про свою роботу і встановлення того, хто з ієрархів працював на Ніжинщині в ті роки може стати предметом окремого дослідження.

II Всеукраїнський Православний Церковний Собору УАПЦ відбувся в Києві в соборі св.Софії 17-30 жовтня 1927 р. і там були присутні представники Ніжина і

Ніжинщини. Єпископ Коно Бей, голова Мандатної комісії повідомив, що “всіх делегатів прибуло 198... Із них 16 єпископів, 99 священників, 4 діякони, 79 мирян. Далі він сказав, що два представники Чернігівської округи представляли мандати без підписів округового єпископа”.

Справу було з'ясовано і єп. Чернігівським і Собором було надано цим делегатам повноваження. Священик Забота пред'явив мандата Ніжинської округи, але після суперечки про те, від чиєї округи цей священик приступив на Соборі врешті-решт більшістю голосів було стверджено, що свящ. Забота є член Собору. На засіданні від 22 жовтня 1927 р. той самий свящ. Забота (Ніжин і Глухівська округа) заявив, що Собор повинен приступити до виборів нового заступника митрополита УАПЦ. З інших представників Ніжина на II Всеукраїнському Соборі виступав брат І. П. Галета 23 жовтня 1927 р., який виступив на підтримку Голови Собору єпископа Петра Ромоданіва під час його обрання, нагадавши про участь єпископа Петра у вирішенні кризи УАПЦ 1926 року. Той самий брат І.П. Галета на іншому засіданні від 26 жовтня 1927 р. відстоював необхідність під час богослужіння читати шостопсалміє: “Душа моя рвалася сказати те, що я намітив, бо я, як почув в той час-мент зволнувався. Для релігійної душі псалми краще й солодше сотового меду... І Сам Ісус Христос посилався на св. Письмо, а ми відкидаєм...”. На цьому Соборі було також зачитано звіти комісій, зокрема брат М. П. Кобзар зачитав фінансовий звіт на 1926/27 господарчий рік, баланс каси Президії ВПЦР і проект нового кошторису на 1927-28 рр. з 1 вересня 1927 р. по 1 вересня 1928 р., де окрім інших було зазначено, що Ніжинська округа нараховує 46 парафій і прибутки до ВПЦР від неї склали 100 крб. Таким чином, можна твердити, що Ніжин і Ніжинщина були місцем розвитку автокефального руху в 20-ті рр. і ця проблема вимагає додаткового наукового дослідження і опрацювання.

Література :

1. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р.: документи і матеріали. - К.- Л., 1999. - С.235.
2. Там же. - С. 235.
3. Там же. - С. 434-435.

М.А.Журба

Взаємини селянських громадських об'єднань УСРР та РСФРР в умовах більшовицького режиму (20-ті роки ХХ століття)

На відміну від кооперації, класові селянські спілки республік Радянського Союзу були саме тим важелем, який дозволяв поширювати вплив державних структур на всі без винятку соціальні верства радянського села. Варіювання завдань, що покладалися на ці об'єднання, включало в себе весь спектр взаємодії влади та селянського середовища. Тому компартійний режим передусім вимагав з'єднати в єдину систему бідняцькі спілки тих республік, де вони, продовжуючи воєннокомуністичну традицію комбідів, існували в класичному варіанті комнезамів України та спілок кошчі Середньоазійського регіону СРСР. Уже на початку

1923 року у зв'язку із зверненням ЦК кошчі Туркестану до ВЦКНС з пропозицією встановити постійний обмін досвідом, в Туркестанську республіку була надіслана добірка матеріалів про правовий статус та діяльність комнезамів [1]. У 1924 році, в результаті національно-державного розмежування Середньої Азії і утворення тут нових радянських республік і автономних областей, відбулися певні зміни в територіально-правовому становищі селянських громадських об'єднань. За цих умов їх співпраця з комнезамами УСРР сконцентрувалася на з'ясуванні структурно-управлінських підвалин діяльності класових спілок. Взаємний обмін міркуваннями між керівництвом комнезамів і спілок кошчі здійснювався шляхом інтенсивного листування, надсилання статутів, планів роботи, протоколів з'їздів, засідань міжвідомчих комісій, інструкцій, звітів. Організація роботи президій ВЦКНС і ЦК кошчі, структура управлінської вертикалі спілками селянської бідноти на місцях, форми їх звітності, взаємовідносини останніх з органами державної влади, проведення чисток і перереєстрацій – таким був далеко не повний перелік питань, що цікавили ці споріднені організації республік Середньої Азії та України [2].

Свою специфіку мали взаємостосунки між селянством України та інших радянських республік по лінії сільських товариств взаємодопомоги. На відміну від селянських комітетів взаємодопомоги Росії, створення яких розпочалося в травні 1921 року, в Україні урядова постанова “Про комітети взаємодопомоги на селі” була прийнята лише 23 грудня 1921 року, а сам організаційний процес розтягнувся на два роки [3]. Тому російський досвід копіювався і впроваджувався в практику діяльності КВД як в Україні, так і в інших національних республіках. 28 лютого 1922 року Наркомсоцзабез РСФРР надіслав усім НКСЗ радянських республік обіжник “Про використання досвіду роботи селянських комітетів взаємодопомоги”. З метою повсюдного створення КВД, пропонувалося запозичувати досвід російських губерній [4]. Перша Всеросійська нарада з питань селянської взаємодопомоги в липні 1922 року особливий наголос зробила на проведенні масованої організаційно-пропагандистської роботи, відсутність якої в Україні констатували на нараді її представники - заступник наркома соцзабезпечення республіки І.Цекіновський та член президії ВЦКНС Ф.Грачов. Враховуючи досвід сількомів Російської Федерації, місцеві парторганізації України значно посилили агітаційно-масову роботу серед сільського населення. Чернігівський губком КП(б)У в серпні 1922 року запропонував усім партійно-радянським організаціям “виділити достатню кількість інструкторів та агітаторів, організувати видання листівок, вміщувати статті в газетах, що роз'яснювали ідею взаємодопомоги” [5]. Здійснення цих заходів коригувалося в ході постійного зв'язку між керівництвом сільської взаємодопомоги України та окремих регіонів РСФРР. У 1922 році Селянська секція взаємодопомоги при НКСЗ України одержала матеріали про діяльність КВД Кубано-Чорноморської області, де постійно велася популяризація ідеї селянської взаємодопомоги через поширення партійно-радянським активом спеціальних інструкцій з питань організації КВД [6]. ЦК селянської взаємодопомоги РСФРР надіслав в Україну зразки анкет, звітів та іншої документації для налагодження діловодства відповідного зразка [7]. Значна увага організаційним принципам селянської взаємодопомоги була приділена на I Всеросійському з'їзді КВД. 20 грудня 1922 року відбулося засідання українсько-туркестанської комісії з'їзду під головуванням наркома соціального забезпечення

Російської Федерації М.Мілютіна. В її роботі від України взяли участь уже знайомі нам І.Цеківський та Ф.Грачов, а від Туркестанської республіки - І.Кунджасаров та Д.Нефьодов. Вони висловилися за необхідність надання комнезамам і спілкам кошчі можливості впливати на склад КВД через відведення небажаних кандидатур членів комітетів взаємодопомоги та кооптування до складу керівних органів сількомів своїх представників [8]. Згідно з рекомендаціями комісії, ЦВК і Раднарком Туркестану 18 грудня 1923 року видали декрет, за яким КВД повністю перейшли в підлеглість союзу кошчі із статусом секції дехканської громадської взаємодопомоги (ДГВ) і передачею усього майна в комітети кошчі. На II Всетуркестанському з'їзді кошчі в лютому 1924 року в Ташкент, куди прибули на запрошення ЦК спілки делегати від дехканських організацій Бухарської та Хівінської радянських республік, комнезамів УСРР, селян Російської Федерації було вироблене положення про секцію (ДГВ) при спілках кошчі, яке увібрало у себе досвід створення КВД при КНС України [9]. В РСФРР селянство в результаті так званих революційних аграрних перетворень було значно більшою мірою "усереднене", ніж в Україні, де зберігався вищий відсоток міцних рентабельних господарств і не існувало тривалої общинної традиції, підвалини якої експлуатувалися більшовицьким керівництвом під час створення КВД в РСФРР. Ці обставини не дозволяли механічно переносити досвід російських КВД на український ґрунт. Іншою перешкодою було існування комнезамів і їх щільна опіка над КВД, що породжувало періодичні колізії під час вироблення єдиних організаційних засад діяльності селянських товариств взаємодопомоги. У 1923 році в журналі "Взаимопомощь" – органі Київського губсоцзабезу була вміщена статті-рекомендація під назвою "Як створити фонд взаємодопомоги у сільських місцевостях", в якій пропонувалося створювати фонди КВД шляхом "самообкладання", у вигляді примусового вилучення певного відсотку з прибутків селянського господарства [10]. У зв'язку з цим, керівництво КВД РСФРР звернулося до комітетів взаємодопомоги України, вказавши на недоцільність такого підходу. Сількомам України рекомендувалося спрямовувати зусилля на розвиток виробничої діяльності КВД, здійснюючи самообкладання добровільно, без застосування репресій [11]. У відповідь II сесія ВЦКНС 7 жовтня 1924 року по доповіді "Участь КНС в роботі комітетів взаємодопомоги", прийняла резолюцію, надіслану керівництву усіх округових секцій КВД. В ній пропонувалося особливу увагу приділяти правильному створенню матеріальних фондів сількомів і, зокрема, здійснювати експлуатацію підприємств КВД на тих самих підставах, що і в РСФРР [12].

На загальносоюзному рівні проблема примусового поновлення фондів КВД вирішувалася державним керівництвом у завуальованій формі. 29 серпня 1924 року вийшла постанова ЦВК та РНК Союзу РСР про самообкладення селянських господарств, яке представлялося у вигляді заходу для задоволення місцевих громадських потреб і прямо стосувалося діяльності КВД. При цьому порядок самообкладення передбачав прийняття на загальних зборах сільського населення відповідних рішень щодо реалізації цієї постанови [13]. Характерним моментом було те, що позитивне голосування більшості зібрання неорганізованого населення не тягло за собою обов'язкового самообкладення тих господарств, які висловились проти. Тоді як прийняття рішення більшістю голосів на зборах, організованого в КВД населення, носило обов'язковий характер для усіх членів організації в

напрямку виконання статутних норм та здійснення нормативів внутрішньої ідейно-класової дисципліни. Особи, що не бажали самооподаткуватися, підлягали тимчасовому відчуженню від права на допомогу з боку КВД. Передбачалася також і судова відповідальність цих осіб. При цьому суми їхньої, так званої заборгованості, стягувались через місцеві органи влади в судово-адміністративному порядку. Настільки жорстка державна політика вибивання коштів з організованого в КВО селянства, диктувалася відсутністю економічної зацікавленості заможної частини селян та частини середняцтва в переадресуванні коштів соціально близьким більшовицькому режимові прошаркам сільського населення. Усе це об'єктивно породжувало потребу держави в таких важелях маневрування, які дозволяли зберігати відносну лояльність до себе з боку бідняцтва, одночасно коригуючи спротив заможних верств для отримання підстав реалізації каральних заходів щодо останніх.

Однією з найактуальніших проблем для комітетів взаємодопомоги упродовж усього їх існування було залучення до своїх лав широкої селянської маси. Принцип індивідуального членства, здійснюваний на початку діяльності КВД, тривожив компартійне керівництво перспективою появи заможно-середняцької спілки, антиподом якої, при проведенні жорсткої класової селекції, могла стати ще одна неможливі організація комбідівського зразка. З ініціативи ЦК РКП(б), питання спеціально обговорювалося на II пленумі ЦК КВД РСФРР в липні 1924 року, де, окрім працівників селянської взаємодопомоги Російської Федерації, були присутні представники України, Білорусії, Вірменії та Криму. Учасники пленуму висловилися за побудову КВД на основі колективно-добровільного членства [14].

Однак колективне членство, яке прийшло на зміну індивідуальному, породжувало для КВД України нові проблеми. Воно передбачало створення комітету взаємодопомоги за рішенням сільського сходу, який під тиском комнезаму формально затверджував порядок відрахувань до фонду КВД. Він здебільшого мав на меті пріоритетну підтримку бідноти, яка іноді навіть не вступала до товариства, користуючись його допомогою за рахунок рентабельних господарств. Складалася парадоксальна ситуація, коли організація, покликана надавати допомогу селянину в екстремальних ситуаціях, в ряді випадків перетворювалась на додатковий тягар для його господарства. Це рельєфно виявилось в 1924 році в Запорізькій окрузі, де селяни були змушені відкупатися від участі в громадських роботах на користь КВД під час жнив [15].

Кількість товариств взаємодопомоги по національних республіках була неоднаковою і зумовлювалася рядом чинників, серед яких знову-таки принципового значення набував фактор стабільності позиції сільського приватного власника. При чому баланс суб'єктивних прагнень партії та об'єктивного стану капіталізованих господарств по суті відбивав суперечливий характер ставлення окремих соціальних груп селянства до КВД. Форсування темпів використання господарського потенціалу села для потреб більшовицького режиму викликало реакцію відсторонення від КВД значної кількості економічно спроможного населення. В тих республіках, де рівень приватновласницької ініціативи та економічні позиції рентабельних господарств були сильнішими, там спроби валюнтарного тиску партійно-державних функціонерів в напрямку поповнення членської маси організації сільської взаємодопомоги за їх рахунок зазнавали активного спротиву.

Уніфіковані, насаджувані зверху класові селянські спілки створювалися, насамперед, з політичних міркувань. Тому ними особливо щільно опікувалося союзне компартійне керівництво. Воно було серйозно занепокоєне “прогальмовуванням” КВД та їх аналогів в національних республіках, намагаючись виявити причини незадовільного господарювання, узагальнити здобутки, оскільки комітети взаємодопомоги разом з іншими прокомуністичними селянськими спілками мали утворити соціальну вісь, навколо якої оберталися б усі інші громадські утворення радянського села. Оскільки в існуванні КНС України була своя специфіка, неприйнятна в умовах інших республік, в директивах РКП(б) йшлося про використання лише окремих граней досвіду комнезамів. Споріднені генетично і функціонально, КВД союзних республік давали для цього значно ширший простір. Влітку 1925 року інформаційний відділ ЦК РКП(б) надіслав на ім'я ЦК КП(б)У таємний лист з аналізом реального стану КВД в національних республіках. В ньому відзначалися організаційні негаразди, що знаходили прояв у низькій самодіяльності селянської маси, слабкості активу, розходженні інтересів комітетів взаємодопомоги і місцевих органів влади, громіздкості і дороговизні апарату КВД, формальному керівництві низовими комітетами з боку центральних органів. Усе це відбувалось на тлі відсутності власної матеріальної бази у більшості комітетів, безгосподарності, зловживання при видачі позик селянству, збитковості підприємств КВД, поширення практики перекидання на сількомі функцій збирачів коштів з наступною їх концентрацією в руках волосних та районних комітетів.

Партійним організаціям України, на підставі узагальнення результатів функціонування КВД в окремих регіонах СРСР, рекомендувалося в підходах до керівництва мережею сількомів, зжити ліквідаційні настрої серед членів партії щодо комітетів взаємодопомоги та поповнити їх керівний склад відповідальними партійними працівниками. Для підвищення авторитету КВД серед селянства, вказувалося на необхідність виділяти окремі зразкові організації, ув'язавши їх з кооперацією, шляхом входження комітетів взаємодопомоги, як юридичних осіб, до кредитних товариств і проведення своїх представників в ревізійні комісії споживчої кооперації. Тактика НЕПу мала бути доповнена завданнями КВД, зорієнтованими на стратегію “соціалістичних перетворень” господарсько-соціальної структури села. У зв'язку з цим вимагалось перенести центр ваги на пошкваллення виробничої діяльності КВД, шляхом розширення громадських засівів, створення сільськогосподарських колективів, організації надлишкової робочої сили через залучення бідноти до найпростіших форм усупільнення праці: прокатних пунктів, машинних товариств, сезонних артілей тощо [16].

Компартійне керівництво в центрі і на місцях гарячково шукало найбільш доцільних форм організації та контролю за селянською масою, оскільки в умовах НЕПу комнезами та їх аналоги в інших республіках, як вузьокласові, кастові організації люмпенізованих верств села, переживали глибоку кризу.

ЦК РКП(б) прийняв рішення провести обстеження ряду сіл, районів, окремих губерній УСРР з метою детального вивчення роботи комнезамів і ознайомлення з політико-економічним становищем селянства, партійною, радянською роботою, діяльністю КВД, кооперативних та інших громадських об'єднань [17]. Уже в жовтні 1924 року група відповідальних працівників апарату ЦК РКП(б) проводила обстеження 18 сіл України (по два села в кожній губернії).

Окрім того, спеціальною комісією ЦК вивчався стан роботи комнезамів на Чернігівщині та Полтавщині [18]. В жовтні-грудні 1924 року сількомісією ЦК КП(б)У проводилася підготовка матеріалів на очікувану нараду ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У по роботі на селі, присвячену питанням діяльності КНС та КВД та взаємовідносинам між комітетами взаємодопомоги окремих республік [19]. Більшість членів комісії - Г.Петровський, Д.Мануїльський, О.Шумський та інші - розглядали КНС як єдину опору радянської влади на селі і наполягали на політичних та економічних привілеях для незаможників, підтримці “безгосподарчих та малогосподарчих елементів села”. Крайнім представником цієї групи був Д.Мануїльський, який пропонував скоротити чисельність комнезамів до 300 тис.чол., залишивши там лише саму бідноту, утримувану в організації різноманітними пільгами. Визнаючи, що таке звуження КНС посилює вороже ставлення до них середняків, він допускав, що у вигляді поступки останнім через декілька років можна взагалі відмовитись від комнезамів. Інша група, очолювана Є.Квірингом, В.Чубарем та М.Скрипником, констатує недостатнє охоплення комнезамами трудящого селянства, ворожість середняків до КНС, що продовжували здійснювати політичну і економічну диктатуру на селі у власних вузько-кастових інтересах, пропонували розширити соціальну базу більшовизму, зміцнивши спілку з середнім селянством. Рекомендувалося більш активно залучати останнє до роботи радянських органів і звести до мінімуму індивідуальні господарські пільги членам комнезамів, віддаючи перевагу селянським господарським об'єднанням. М.Скрипник, відзначивши, що термін «незаможний селянин», охоплює і середняка, пропонував дозволити йому відкрито вступати до комнезамів. Як свідчить доповідна записка секретаря ЦК КП(б)У Є.Квіринга Сталіну, ця пропозиція налякала учасників наради перспективою посилення куркульсько-середняцького ухилу в комнезамах [20]. У висновках комісії по підготовці реорганізації комнезамів було зазначено: “Існуючі течії - ліквідаторські і за прийняття до КНС середняків, ведуть до небажаних наслідків. Перше - тим, що розпустивши майже мільйонну організацію незаможників, будучи не в змозі охопити цю масу відразу ж іншими організаціями, ми мали б силу, що могла вилитися, за відповідних обставин, у відкритий опір Радянській владі. Інше - тим, що втягнувши до КНС середняків, ми мали б на селі селянську спілку, про загрозу якої для партії і влади не доводиться навіть говорити” [21].

Водночас, обстеження КНС на місцях показали, що вони протиставили себе не лише заможному, але й середняцькому, найбільш численному селянському прошарку. Інструктор ЦК РКП(б) В.Осипов, обстеживши ряд комнезамів Красноградської округи, так охарактеризував їх стан: “Організація КНС замкнена, не користується авторитетом у середняків і частково бідняків. Роботи по піднесенню маломісних господарств майже не ведеться. Політиканствують” [22]. В с.Шабельники Чигиринського району Черкаської округи під час обстеження місцевого комнезаму уповноважений І.Фурер зафіксував такі висловлювання селян: “В Росії вже нема комнезамів і тому там селянство добре працює. А у нас куди не кинь – там і комнезам, він тільки сам хоче мати до всього доступ” [23].

Проаналізувавши і узагальнивши результати обстежень стану класових селянських спілок, компартійне керівництво внесло певні корективи в практику діяльності сільських громадських об'єднань. Згідно рішення XIII з'їзду РКП(б), комітети взаємодопомоги мали розгорнути енергійну діяльність по піднесенню

бідняцьких господарств, шляхом втягнення селянства в колективний сектор сільського господарства, використовуючи для цього різні види кооперації [24]. А на липневому 1925 року пленумі ЦК КП(б)У сталінський емісар Л.Каганович, призначений генеральним секретарем ЦК КП(б)У, провів постанову про перетворення комнезамів в добровільне громадське об'єднання під приводом того, що збереження надалі державного статусу КНС загрожувало посиленням антирадянських виступів та перетворення цих організацій в політичну партію [25]. Узгодження цього рішення з московським компартійним керівництвом пізніше підтвердив сам Сталін в одному з листів до В.Молотова [26].

Водночас, компартійне керівництво країни, розглядаючи в якості найважливішого знаряддя і основної соціальної бази свого аграрного курсу батрацько-бідняцькі верстви, продовжувало лінію на створення особливих організацій бідноти. Результатом стало відродження досвіду комбідівської політики, хоча і у видозміненій формі. На жовтневому 1925 року пленумі ЦК РКП(б) була прийнята постанова "Про роботу серед сільської бідноти", яка націлювала партійні організації на проведення особливих зборів, конференцій найбіднішого населення села, створення в селах, волостях і районах груп бідноти [27]. Обговорення рішень ЦК на пленумах крайових, обласних і районних партійних комітетів, а також на нарадах і зборах сільських партосередків показало, що в ряді місць поставлене завдання сприйняли саме як повернення до комбідівських традицій, що тепер можна буде "натиснути" на заможного селянина як слід, хоча прямої вказівки на це в рішеннях пленуму не містилося. Уже в 1930 році по 14 врахованим областям і краям РСФРР налічувалося 24 098 бідняцьких груп, що об'єднували 284 564 членів. Побудовані за принципом діяльності комнезамів України, вони перетворилися в постійно працюючу організацію на селі, що здійснювала контроль за роботою радянських, господарських і кооперативних органів, в проведенні ними суворо витриманої "класової лінії" і сприяла партійним організаціям в розгортанні колективізації [28]. Групи бідноти діяли також і на теренах України поруч з формально реорганізованими наприкінці 1925 року у добровільні товариства комнезамами, від яких вони перебрали адміністративно-фіскальні функції. Створювалися вони при колгоспах. На 1 січня 1932 року в республіці існувало 21 175 наймитсько-бідняцьких груп, що охоплювали своїм впливом 67,8% від загальної кількості сільгоспартілей і ТСОЗів. Вони об'єднували 1 346 145 колгоспників, колишніх наймитів і бідняків. Таким чином, була створена ще одна додаткова надбудова в ієрархії контрольованих партією-державою громадських селянських об'єднань. Щоправда, ефективність функціонування груп бідноти була в половині випадків досить умовною. Як показали обстеження 61 району України, 52% наявних тут наймитсько-бідняцьких груп, не працювали [29].

Таким чином, варіювання завдань, що покладалися на громадські об'єднання, включало увесь спектр взаємодії влади та селянського середовища. Селянство національних республік через взаємозв'язки в системі громадських об'єднань піддавалося усім різновидам тоталітарного впливу - від репресивного через агітаційно-пропагандистський до господарського. Ця взаємозв'язаність селянських спілок на рівні міжреспубліканських взаємин полягала, перш за все, у виконанні замовлення держави, яка за допомогою перерозподілу потенціалу між їх системою в Україні та аналогами в інших республіках, компенсувала недолугість своєї соціально-економічної політики щодо селянства.

Література:

1. Комітети незаможних селян України. – С.269-270; ЦДАВО України, ф.257, оп.1, спр.164, арк.175.
2. Український історичний журнал. – 1960. - № 3. – С.88-89.
3. Сборник действующих на Украине законоположений по социальному обеспечению. – Харьков, 1924. – С.7.
4. Известия НКСО. – 1922. – 4 марта.
5. Вестник социального обеспечения. – 1922. - № 5-7. – С.33; ЦДАВО України, ф.257, оп.1, спр.37, арк.21.
6. Київський облдержархів, ф, 405, оп.1, спр.88, арк.28; Алексанов П.Л. Назв.праця. – С.52-53; ДАРФ, ф.413, оп.2, спр.1028, арк.11.
7. ЦДАВО України, ф.348, оп.1, спр.107, арк.16.
8. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1037, арк.21.
9. Туркестанская правда. – 1924. – 15 июня.
10. Взаимопомощь (Киев). – 1923. - № 1. – С.17.
11. Взаимопомощь (Москва). – 1923. – 14 мая.
12. Харківський облдержархів, ф.562, оп.1, спр.1, арк.34.
13. Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923-1924 рік. – Харків, 1925. – С.276.
14. Взаимопомощь (Москва). – 1924. – 10 июня.
15. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.5426, арк.41.
16. Там же, спр.2062, арк.18.
17. Там же, арк.19- 20.
18. ЦДАВО України, ф.2841, оп.1, спр.259, арк.17.
19. Там же, спр.21, арк.118 зв.; спр.305, арк.112.
20. Березовчук М.Д. Заходи Комуністичної партії України по організаційно-політичному зміцненню комнезамів (1925 р.) // Український історичний журнал. – 1964. - № 1. – С.65.
21. ЦДАВО України, ф.257, оп.1, спр.134, арк.122.
22. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1637, арк.157 зв. – 158.
23. Там же, спр.2067, арк.85.
24. Там же, арк.11.
25. Там же, спр.2066, арк.17 зв.
26. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях. – Т.3. – С.78-79.
27. Там же. – С.232 .
28. Сидоров П. Классовая борьба в доколхозной деревне. – М., 1978. – С.121-124.
29. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.5425, арк.12, 4, 5.

Облік міської людності УСРР 1931 року як історичне джерело

Постановка проблеми пов'язана з активізацією залучення до наукового обігу масових історичних джерел, в тому числі і матеріалів демографічної статистики 1920-30-х рр. Основу цього джерельного масиву складають підсумки загальних та вибіркового переписів населення: Всесоюзних 1926, 1937, 1939 рр. та міського перепису 1923 р. Водночас, ще й досьогодні залишаються майже не дослідженими підсумки Обліку міської людності УСРР 1931 р.* Проведення цього обстеження обумовлювалось введенням карткової системи внаслідок погіршення продовольчого постачання. Це призвело до необхідності об'єднати обліково-статистичне та оперативне завдання – одночасно з обліком всього міського населення перевірити правильність видання “забірних документів” та закласти постійну картотеку для поточного обліку осіб, що мають право на постачання [1].

При проведенні обліку було використано методологію переписів, тому зміст програмних запитань не змінився, що створює можливість порівняння їх підсумків.

Першочерговим для адекватного відтворення урбанізаційних процесів є характеристика критерію віднесення населених пунктів до міської та сільської категорій. В даному контексті програмою обліку 1931 р. в основному було збережено програмові настанови попереднього перепису. Проте було введено нове поняття — “агломерація населених пунктів”. За вказівками ЦУНГО два або кілька міських населених пунктів, розташованих в безпосередній близькості, хоч і не зв'язаних суцільною забудовою, але таких, що мали щільний економічний зв'язок, треба вважати за окремі міські поселення, які утворюють міську агломерацію [2]. Внаслідок цього до таких агломерацій було приєднано 29 населених пунктів, які у 1926 р. було переписано як окремі одиниці. Взагалі це нововведення дало змогу точніше обчислити кількість міського населення за характером галузевої зайнятості.

Одним із центральних питань при проведенні облікових операцій є питання про категорії населення, що підлягають переписові. Оскільки облік 1931 р. мав на меті отримання максимально точних даних про чисельність населення у зв'язку з перевіркою правильності видання документів на постачання, обстеженню підлягало постійне населення, а термін тимчасового перебування або відсутності було скорочено до мінімуму. В цілому чисельність міських жителів, що обліковувались і в 1926 р., і в 1931 р. становить 95,1% [3] їх загальної кількості по УСРР, що до певної міри компенсує існуючі недоліки, пов'язані з процесом отримання та обробки статистичних даних.

На відміну від інших переписів у 1931 р. вимагався офіційний документ, який засвідчував вік дитини, оскільки норми постачання для дітей різного віку були неоднакові і потрібно було встановити вік дітей з повною точністю. Труднощі порівняння відомостей цього обстеження з показниками інших переписів про віковий склад полягає в тому, що за програмами останніх дані про вік розроблялись для наявного населення, а облік 1931 р. охоплював тільки постійне населення. Тому для досягнення порівняності підсумків довелося виключити з

підсумків переписів 1920-х рр. категорії населення, ще не переписані обліком 1931 р.

Для отримання інформації про джерело засобів до існування, ставилося питання про головне заняття. Методологічні засади обліку міського населення 1931 р. були аналогічними переписам 1920-х рр. Але на відміну від попередніх переписів, за обліком 1931 р. крім детальної назви підприємства, фіксувалось, до якого соціального сектору воно належить: державного, громадського, кооперативного або приватного, що дає можливість визначити ступінь концентрації приватного капіталу та рівень одержавлення в тих чи інших галузях промисловості [4]. В той же час у 1931 р. не фіксувалось побічне заняття, що робить неможливим встановити, яким чином перші наслідки індустріалізації вплинули на необхідність додаткового заробітку для городян.

Радянська історіографія штучно спрощувала соціальну стратифікацію суспільства до схеми “два класи – один прошарок”. Проте матеріали переписів населення, в тому числі і обліку 1931 р., дають значно ширше уявлення про “соціальний портрет” населення. Належність до тієї чи іншої соціальної групи у 1931 р. визначалась так само, як і в 1920-х рр. за допомогою питання про становище в занятті. Відмінність полягала в тому, що реєстрація заняття та становища в ньому відбувалася на основі документального підтвердження цих даних. Відрізнялася і “номенклатура соціально-класової структури”, яка була встановлена Держпланом СРСР, що мала такий вигляд [5]:

I. Пролетаріат

Активні

А. Робітники

Б. Службовці

В. Молодший обслуговуючий персонал

Г. Особиста прислуга

Неактивні

Д. Перехідний склад

Е. Учні-стипендіати

Ж. Пенсіонери

З. Інші

II. Трудові непролетарські групи:

А) кооперовані

б) некооперовані

III. Нетрудові групи

IV. Інші самодіяльні

V. Не зазначили заняття

Поділ пролетаріату на активних та неактивних встановлювався, виходячи з характеру придбання засобів до існування: до активних залічували тих, що утримували себе та родину з власного заробітку, а до неактивних – осіб, що перебували на утриманні держави або громадських організацій.

До “Трудових непролетарських груп” відносились працюючі не за наймом. До кооперованих залічували колгоспників, членів промислових артілей і кооперації та осіб вільних професій, які були членами колегій адвокатів, колективів артистів тощо. До некооперованих відносили осіб, які працювали у власному господарстві і не використовували найманої праці. Якщо порівнювати програмні настанови обліку 1931 р. та переписів 1920-х рр., дана група за соціальним складом відповідала категоріям господарів, що не експлуатували чужої праці та особам вільних професій. Проте з числа останніх слід виключити священнослужителів, яких у 1931 р. фіксували як нетрудову групу.

“Нетрудові групи” включали осіб, які у власному господарстві застосовували найману працю або жили на нетрудові прибутки, отже, відповідали категоріям “хазяїв з найманими робітниками” та “рант’є” за переписами 1920-х рр.

Група IV “Інші самодіяльні” складалась з утриманців дитячих будинків, хворих, декласованого населення (жебраки, безпритульні тощо).

Отже, проведення відповідних перегруповань даних про соціально-класову структуру за переписами 1920-х рр. та обліком міського населення 1931 р. створює необхідні умови для побудови динамічних рядів в даному розрізі. Крім того, авторами публікації підсумків обліку була проведена робота по обчисленню кількості та складу соціальних груп за “номенклатурою” обліку по сукупності тих міських поселень, які були охоплені як переписом 1926 р., так і обліком 1931 р. Чисельність населення в них за даними обліку (91,5%) дозволяє поширити результати аналізу динаміки соціально-класової структури на всю масу міського населення [6].

Схема розробки даних щодо галузевої структури за переписом 1926 р. та обліком 1931 р. співпадали [7]. Але публікації останнього мають деякі переваги. Так, крім поділу за галузями праці було запроваджено й поділ робітників, службовців та молодшого обслуговуючого персоналу за основними галузями виробництва. Наприклад, серед “інших видів транспорту” відокремлювали водний, авіа- та автотранспорт, трамвай та інші види транспортних підприємств; в галузі “установа” виділяли охорону громадського порядку та безпеки, науку, народну освіту та соцвиховання, медично-санітарну справу та ветеринарію, народний зв’язок, господарські установи та ін [8].

У публікації Підсумків обліку міської людності УСРР 1931 р. подані відомості про соціально-класову структуру міського населення у поєднанні з демографічними характеристиками. Важливою для нас є та обставина, що підсумки обліку порівнюються з даними перепису 1926 р. в межах тих поселень, де відбулися обидва обстеження. Крім того групування статистичних даних дає змогу диференційовано розглянути зрушення у чисельності та соціальному складі міського населення у великих містах (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Київ, Одеса та Харків), індустріальних центрах та “інших містах і міських селищах”. Особливе значення має розподіл соціальних груп населення за секторами економіки – державним, кооперативним та приватним. Це дає можливість прослідкувати динаміку зайнятості міського населення в усупільненому та індивідуальному секторах з 1923 р.**

* Аналіз підсумків цього обстеження обмежений в історіографії поодинокими дослідженнями (див. наприклад: Корчак-Чепурківський Ю.О. Відтворення населення Української РСР до початку першої п’ятирічки // Демографічні дослідження. - К., 1975. - Вип.3. - С.78-114.; Бойко Н.К. Рабочий класс Украины (по материалам учета городского населения республики в 1931 г.) // Вопросы истории СССР. - Вып.34. - Харьков, 1989. - С.48-54.)

** У даному випадку за джерело порівняння слугують підсумки проведеного 1923 р. одночасно з демографічним, перепису міської промисловості

Література:

1. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року.-Харків,1933. - С.ІІІ. (далі - Підсумки ...).
2. Підсумки ... - С.V-VI.
3. Підсумки ... - С.IX.
4. Аналогічні відомості подає проведений одночасно з демографічним перепис промислових закладів 1923 р. (Труды ЦСУ. – Т. XXVII. – Вип. 1-2).
5. Підсумки ... - С.XI.
6. Підсумки ... - С.XV.
7. Труды ЦСУ. - Т. XXVIII. - С.6.; Підсумки ... - С.XVII.
8. Підсумки ... - С.XVII.

П.М. Чернега, В. Доценко

Єврейська проблема міст порубіжних районів Лівобережжя в 20-30-х рр. ХХ ст.

В царській Росії проживало 5 млн. євреїв, з них 1,5 млн. чоловік населяли територію Правобережної України та Східного Полісся. Ще в кінці ХІХ ст. царський уряд, видавши ряд нормативних актів, створив так звану “лінію осілості”. На території смуги осілості єврейство за російським законодавством не могло володіти землею та вести сільськогосподарське виробництво. Переважна більшість, а саме 90% євреїв проживала в містах і містечках Подільської, Київської, Волинської, Чернігівської губернії, займаючись ремеслом та дрібною торгівлею.

На початку ХХ ст. на Чернігівщині, подібно до Правобережної України, сформувався своєрідний господарський та соціально-економічний феномен – єврейське містечко. Так, у містах євреї становили до 53% населення.

На 1914 рік більшість євреїв Східного Полісся були середньої заможності міщани, а серед євреїв-землеробів більшість була середняками [1].

До 1917 р. євреї Чернігівщини та Сумщини займались через безвихідь торгівлею та ремеслом. Серед 5 млн. російського єврейства 1млн. 958 тис. Чоловік займались виключно торгівлею [2], а в Чернігівській, Полтавській, Катеринославській губерніях відповідно 55% єврейства [3].

Перша світова війна та революція болуче вдарили по українському єврейству, практично знищивши єврейське містечко. Війна відволікла значні маси єврейства із містечок в місто, по причині відсутності робочих рук після демобілізаційних процесів. Величезні страждання спричинила і громадянська війна, у відношенні до єврейства застосовувались такі нелюдські форми організованого насильства, як масові погроми. Євреїв в північних районів України грабували та вбивали всі ворогуючі сторони – радянські більшовики, білогвардійці, українські війська.

Радянські джерела за час з 1917 по 1921 рр. Наводять дані про 1520 погромів, що мали місце в 911 населених пунктах України та Білорусії. Тільки в

північних районах України в той період, на думку Дубнова С.М., було вчинено 887 великих і 349 менших за розмірами погромів [4].

По закінченню громадянської війни єврейське населення за об'єктивними причинами виявилось в більш гіршому стані, ніж інші етнічні групи населення України. Чисельність євреїв по всій території колишньої імперії різко скоротилося. У 1919р., за даними Я.М.Щинського, на українських землях проживало 1,3 млн. євреїв, зокрема в Східному Поліссі проживало 147 тис., на Лівобережжі – 198 тис. чоловік [5]. Змінилась економічна картина життя єврейства. З'являються численні приміські єврейські землеробські господарства, які займаються вирощуванням овочів та обробіткою молочно-сироварної продукції, яку збували на ринках. Для євреїв Глухова, Прилук, Ніжина на початковому етапі вони стали своєрідним засобом існування.

Прихід до влади більшовиків привів до ще більшого розорення єврейських містечок, тому що трудова діяльність євреїв базувалася на дрібній приватній власності, торгівлі, право на яку узурпувала нова влада. Політика “воєнного комунізму”, з його поширеною практикою політичних експлуатацій приватної власності безпосередньо торкнулась сфери господарської діяльності більшості містечкового єврейства. З огляду на цю специфіку, економіст революційної Росії Б.Б. Бруцалзе писав, що єврейське населення через специфіку своїх господарських занять автоматично програвало від встановлення радянської влади [6].

Радянські органи заборонили приватну торгівлю в період “воєнного комунізму.” Була проведена загальна централізація розподілу. Створено апарат, що почав відповідати за розподіл продуктів в місті і продуктообмін між селом і містом. Перервався зв'язок єврейської торгівлі – від купівлі продукції сільського господарства до доведення її до покупця. Процес торгівлі замінили процесом натурального продуктообміну. Зникла потреба у посередницькій торгівлі, якою займалися євреї. В 1918 р. з економічних процесів майже повністю випала величезна маса єврейського населення півночі України, що була окупована радянськими військами. Єврейські торговці були поставлені перед вибором: або пристосуватися, або вмерти. Набула поширення і політична експропріація приватної власності на користь радянської влади, що прискорило процес розорення єврейських торговців. Значного удару завдав євреям Північно-Східної України і процес націоналізації землі, посередницької справи, транспорту, тобто усіх галузей господарства, якими до революції займалась основна маса євреїв. Майже 40% єврейського населення України, що вважалися “не продуктивними елементами”, перебивалися з дня на день випадковими заробітками, голодували [7].

Дісталось і єврейським кустарям і ремісникам. Створення системи державних замовлень для підприємств призвело до закриття доступу на ринках виробів кустарів і ремісників, його насичували дешевою фабрично-заводською продукцією. Крім того, “воєнний комунізм” призвів до заборони торгівлі ремісників і селян. Кустарі і ремісники, потрапляли в умови, коли вихід був один – стати робітником радянських підприємств або поповнити лави масової бідності. Єврейство містечок пережило “масовий тихий економічний погром”. Катастрофічність ситуації поглиблювала величезна маса інвалідів від народження, від нещасних випадків, безпритульних, вдів, сиріт.

На початок 1921 р. декласовані групи становили серед євреїв міст і містечок описуваного регіону від 20 до 50 % [8]. Так, документи переселенської кампанії

1926 року підтверджують ситуацію. Зокрема, в заяві громадян єврейської національності міста Ніжина від 19 лютого 1926 р. наголошується “положення нашої єврейської маси міста Ніжина критичне. Бідність, голод переслідують нас. Маса вдів, сиріт не мають щоденного харчування і, крім того, повна відсутність будь-якої промисловості. Це висвітлює перспективу голодної смерті, або існування через дрібну торгівлю. Змінити таке життя давно потрібно. Але остання постанова ЦК Нацмену про необхідність 100, 200 або і 400 крб. Для переселення. Переселення – це привілей більш багатого класу” [9]. Лист підписали 21 чоловік. Глухівський виконавчий комітет, провівши обстеження єврейського населення округи в 1925 році, констатував – майже все єврейське населення маленьких містечок і сільських пунктів в бідує [10].

Отже, на початку 20-х р. в умовах економічної розрухи і спаду виробництва на північному сході України (Чернігівська губернія) утворилися в образі єврейського містечка досить стійкі вогнища соціальної напруги. Євреї крамарі, ремісники, торгівці опинилися поза законом і були поставлені на коліна. Реально проглядалося переплетення соціальних і національних почуттів. Хоча абсолютна більшість єврейства була зайнята в сфері обслуговування, порте, нова економічна політика не могла вирішити соціальні проблеми єврейського населення. Розрядити напругу в конкретно-історичних умовах міг тільки перехід основної маси єврейського населення у виробничу сферу, але на початку 20-х років ХХ століття це було не можливо.

Література:

1. Буценко В. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. - Х., 1927.
2. Духовний Б.А. Национальная политика Советской власти и евреи // Советское строительство.- 1988.- №4.- С. 53.
3. Духовний Б.А. Назв.праця. – С.54.
4. Орлянський В.С. Євреї України в 20-30-ті роки ХХ ст.: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000.- С.-50.
5. Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // Український історичний журнал. – 1994.- №1-3.- С.67.
6. Орлянський В.С. Назв. праця. – С.55.
7. Хонігсман Я.С. Назв. праця. – С.67.
8. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине.- Х., 1927.- С.-11.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (ЦДАВО), ф.413, оп.1, спр.97, арк.104.
10. Там же, арк.24.

Кооперативне будівництво в північному Лівобережжі: використання історичного досвіду

Україна, набувши незалежності, з ряду причин, насамперед суб'єктивних, не тільки не примножила здобуте в аграрному секторі економіки в минулому, не спромоглася його підтримати, а навпаки почала швидко втрачати досягнуті надбання, а з ними й місце серед основних країн – виробників сільськогосподарської продукції. Причин цьому немало і вони вимагають різнопланового аналізу.

В останні роки кризова ситуація, яка охопила всі галузі агропромислового комплексу (АПК), посилює соціальну напругу в суспільстві. Негативного характеру набули стійкі тенденції спаду сільськогосподарського виробництва. На розвиток АПК суттєво впливають недостатня адаптація сільгоспвиробників до ринкових умов, відсутність ефективного власника практично призупинила інвестиційний процес. Але чи не найбільшою бідою є те, що хоча виконавча влада спрямовує свою політику на формування сприятливих умов для АПК, недосконалість законодавства гальмує ці намагання. Так, після підписання Указу Президента “Про невідкладні заходи прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” від 10 листопада 1994 р. № 666/94 із 8 законодавчих актів, які було слід, прийняти відповідно до Указу не завершено жодного [1].

Вирішуючи долю розвитку АПК, не слід забувати історичне минуле, коли саме аграрний сектор допомагав стати на ноги промисловості. Вивчення цих проблем уявляється одним з пріоритетних напрямків української історичної науки. До таких проблем належать дослідження ролі та місця кооперативних структур у системі державних економічних відносин, їх формування та особливості розвитку. Визначально, що соціально-економічна суть кооперації, коріння якої йдуть з глибини ХІХ сто-ліття, питання про її організаційні принципи та загальні основи як добровільної громадської організації цікавили і продовжують цікавити не одне покоління дослідників, керівників різних рівнів, переконуючи їх у необхідності відродження класичних принципів внутріспількового кооперативного життя.

Важливим кроком по розширенню пошуків та більш глибокому дослідженню кооперативного руху став Указ Президента України № 1348/2000 від 19 грудня 2000 року “Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах” [2]. У ньому визначені важливі напрямки структурних змін в економіці України та формування її багатуокладності на основі розвитку кооперативного руху. Указ вимагає постійного роз'яснення через засоби масової інформації ідеї кооперації, природи кооперативних форм самодопомоги, переваги кооперативного способу господарювання, висвітлення розвитку кооперації в Україні. Президент наполягає на тому, щоб Кабінет Міністрів України разом з Національною академією наук України та галузевими академіями наук вжив відповідних заходів щодо підготовки висококваліфікованих фахівців для кооперативного сектора економіки, проведення наукових досліджень з питань кооперації.

В указі Президента поставлені завдання, з яких випливає, що важливе

значення має нагромаджений історичний досвід і перш за все аналіз кооперативної мережі та забезпечення її кооперативними кадрами як необхідної умови успішної діяльності товариств.

Тільки на Чернігівщині в 1920 р. було 1304 споживчих товариств, з яких 21 робкооп, 11 райспоживспілок, 271 кредитне товариство, 76 позичково-ощадних кредитних товариств, які об'єднували близько 2 млн. чол. [3]. Уся ця мережа кооперативних організацій підпорядковувалась Губспілці, утвореній 12 червня 1920 р. на основі злиття єдиних споживчих товариств (ЄСТ) з Губробкоопами [4].

У цей час владою велика увага приділялася формуванню кооперативних органів управління. Незважаючи на чисельні декларативні декрети і постанови, уряд і партійні органи постійно втручаючись у діяльність кооперативних структур, дбали про забезпечення їх підготовленими кадрами. У період непу в Північному Лівобережжі було налагоджено систему підготовки кадрів як вищого гатунку для керівних органів кооперації, так і для низової мережі. Кілька навчальних закладів, що готували кадри для кооперації, діяли в Чернігові, в тому числі: Чернігівський соціально-економічний, а згодом кооперативний технікум та Чернігівська кооперативна школа. 15 березня 1922 р. Чернігівський соціально-економічний технікум було реорганізовано в кооперативний технікум і переведено на утримання Губспілки. Навчальний курс у технікумі становив три роки (шести семестрів). З четвертого семестру здійснювався поділ на три відділення: рахівничо-фінансове, господарське та організаційно-інструкторське – за вибором студентів [5]. Технікум готував спеціалістів вищої кваліфікації в галузі споживчої та сільськогосподарської кооперації (інструкторів-організаторів, бухгалтерів, спеціалістів-статистиків, адміністраторів, товарознавців). Навчання було платним для всіх, окрім членів КНС (комітету незаможних селян) та 30% студентів, які були відрядженні партійними і профспілковими органами. У технікумі вивчались: політекономія, економічна географія, право, рахівництво, комерційне обчислювання, кооперативна статистика, наука про фінанси, правознавство, історія і теорія кооперації, кооперативне законодавство, економіка сільського господарства, біологія й фізіологія харчування, організація і практика споживчої та сільськогосподарської кооперації. До першого курсу приймалися особи, яким виповнилося 17 років. Це була важлива ланка підготовки кваліфікованих кооперативних кадрів, якими забезпечувалися кооперативні товариства Північного Лівобережжя України [6].

У тому ж 1922 році Губробкоопом було асигновано 1 млрд. крб. Чернігівському кооперативному технікуму для відкриття відділення споживчої кооперації та окремої секції робітничої кооперації. Регулярно надавалась матеріальна допомога іншим громадським установам, пов'язаним з кооперативними структурами. Райспілка у свою чергу асигнувала кооперативному технікуму на матеріальну базу 2 млрд. крб. щороку, а також виділяла кошти на стипендії студентам [7].

З 1925 р. в Чернігові діяла кооперативна школа, метою якої була підготовка працівників для низової кооперації, головним чином для сільської місцевості.

Перший випуск відбувся в січні 1926 р. Влітку 1925 року слухачі школи вперше були направлені на практику у відділи Райспілки, Церобкоопу, Губсільбанку та ін. При школі навіть було створено загально-студентський кооператив, метою якого стало постачання своїм членам необхідних продуктів та учбового приладдя, підручників, залучення студентів до активної роботи в кооперації. Кооператив нарахував понад 100 членів. Були відкриті власні книжкова та паперова крамниці [8].

Важливим напрямком роботи кооперативних органів по підготовці кооперативних кадрів стали спеціально влаштовані курси культпросвіт-працівників. З цією метою до їх організації та навчання залучалися кошти ЄСТ, книжкові склади, бібліотеки та читальні кооперативних товариств. Значну роль в організації курсів відіграли профспілкові організації. Про це свідчить той факт, що Губпрофспілка щомісячно виділяла для цього 300 крб. [9]. Кооперативні курси постачалися за її рахунок літературою, періодикою та навчальним приладдям.

Таким чином, висвітлені у даній статті проблеми кооперативного будівництва взагалі та історичного досвіду підготовки кооперативних кадрів зокрема свідчать, що в період розбудови українського агропромислового комплексу в умовах незалежності важливого значення набуває дослідження ролі та місця кооперативних структур у системі державних економічних відносин, природи кооперативної взаємодопомоги та переваги способу господарювання. На одне з перших місць постає питання щодо підготовки висококваліфікованих фахівців для кооперативного сектору економіки як необхідної умови подальшого розвитку промисловості та сільського господарства країни.

Література:

1. Все про плату за землю // Бібліотека журналу “Вісник податкової служби”. – К., 1999. – 128 с.
2. Голос України. - 2000. - 27 грудня.
3. Народне господарство Чернігівщини. – 1920. - №1. – С. 19.
4. Там же. – С. 21.
5. Красное знамя. – 1922. – 23 квітня.
6. ДАЧО, ф. 1597, оп. 1, спр. 5, арк. 261.
7. Красное знамя. – 1922. – 21 жовтня.
8. Там же. – 6 червня.
9. ДАЧО, ф. 305, оп. 1, спр. 119, арк. 599-600.

Переселення з Північного Лівобережжя України (середина 30-х рр. ХХ століття)

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки постає цілий ряд питань, пов'язаних з життям та діяльністю селян-колгоспників в період становлення радянського тоталітарного режиму. Увагу дослідників привертають, насамперед, події, які були невідомі або маловідомі. В контексті історії селянства України актуальною є проблема, пов'язана з переселенням в процесі утвердження тоталітарної системи.

Як відомо, в умовах радянської дійсності переселення селян-колгоспників було викликане рядом причин. Зокрема, С.А. Нікольський головною причиною переселення вважає аграрне перенаселення країни [1]. Б.В.Чирко наголошує, що переселення обумовлювалися причинами економічного та військово-політичного характеру, такими як, впровадження заходів щодо укріплення прикордонної смуги. Здійснювалися ці заходи, в першу чергу, в стратегічно важливих регіонах, до яких на заході, як відомо, належала й Україна [2]. Тут слід зазначити те, що історично в прикордонних смугах, зокрема в Київській та Вінницькій областях, проживало німецьке та польське населення. Патологічно-негативне ставлення до нього, як до потенційно “ворожої” категорії осіб для існуючої влади ставало аксіомічним. І, як результат, починав спрацьовувати стереотип: якщо це “ворожі нам німці, поляки”, то реакція партійних і державних органів повинна бути “чіткою і наперед визначеною” – підвищена пильність, готовність до застосування каральних акцій чи методів залякування [3]. Отже, звідси витікає, що нейтралізувати ситуацію передбачалось шляхом міграції населення з східних регіонів України.

Проаналізуємо цей процес на прикладі Чернігівської області, яка була утворена 15 жовтня 1932 р. До її складу увійшли 29 районів Київської області (Бахмацький, Березнянський, Бобровицький, Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Дмитрівський, Добрянський, Іваницький, Ічнянський, Козелецький, Конотопський, Коропський, Корюківський, Кролевецький, Молодівицький, Менський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Носівський, Олишівський, Остерський, Понорницький, Ріпкинський, Семенівський, Середино-Будський, Сновський, Чернігівський, Шосткинський) та 7 районів Харківської: Буринський, Варвинський, Велико-Бубнівський (Талалаївський), Недригайлівський, Прилуцький, Путивльський, Роменський. Постановою ВУЦВКУ від 22 січня 1935 р. і від 17 лютого 1935 р. на території Чернігівської області було утворено ще 20 нових районів за рахунок розукрупнення ряду районів. Таким чином в складі Чернігівської області стало вже не 36, а 56 районів [4]. На час утворення Чернігівської області чисельність населення складала 2.971,3 тис. чоловік [5].

23 січня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про переселення з прикордонної смуги 8300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями та про переселення в прикордонні райони 4000 кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей” [6]. Було ухвалено спеціальній комісії до 27 січня подати в ЦК точний календарний план і порядок переселення з таким

розрахунком, щоб вантаження в ешелони переселенців розпочалося не пізніше 20-го лютого.

26 січня 1935 р. Чернігівський обком КП(б)У схвалив переселити в прикордонні райони дві тисячі господарств “из числа политически проверенных колхозников-ударников” [7]. В їх складі повинно було бути не менш 15% комсомольців і комуністів, а також 10-15% активістів колгоспу і села. Розверсткою встановлювалося переселяти не більше одного господарства на колгосп.

Колгоспи повинні були забезпечити переселенців рогатою худобою, свинями, птицею, продуктами харчування – жирами, м'ясом, цукром, предметами домашнього вжитку, одягом.

9 лютого 1935 р. обком КП(б)У затвердив з Городнянського та Ічнянського районів переселити по 55 господарств до Полонського району Вінницької області. З Бахмацького району заплановано було переселити 120 господарств, з Березнянського району- 30 до Шепетівського району. З Путивльського 80 господарств та 70 з Семенівського до Любарського району. З Олишівського та Коропського районів по 50 господарств до Летичівського, з Середино-Будського 40 господарств до Дзержинського, з Корюківського 120 господарств до Заславського; 100 господарств з Менського та з Борзнянського 40 до Славутського. З Глухівського району 50 до Ляховецького та 60 відправити з 40 господарствами з Сновського до Проскурівського районів. З Мало-Дівицького переселити 50 до Городокського. Всього з районів Чернігівської області планувалося переселити на Вінничину 1010 господарств [8].

До прикордонних смуг Київської області планувалося переселити з Ніжинського району 110 господарств, з Шосткинського 95 до Мархлевського району, з Носівського 100 господарств та з Новгород-Сіверського 120 господарств до Пулинського. 55 господарств з Остерського району, 120 з Конотопського, 40 з Козелецького відправляли до Коростенського району. З Ріпкинського району 95 господарств і з Добрянського 35 було споряджено за нарядом до Ємільчинського району. З Понорницького 55 господарств та 115 з Чернігівського до Баранівського. З Кролевецького відправляли до Баришівського району 55 господарств. Всього до Київської області повинно було переїхати 990 господарств[9]. Отже, у дві області з Чернігівщини повинні були відправитись дві тисячі господарств колгоспників.

Вже з 13 лютого кандидатам у переселенці роз'яснили, що переселення обумовлено необхідністю укріплення прикордонної смуги, а також, що радянська влада надає переселенцям ряд пільг, а одноосібникам можливість вступу до колгоспів. Планом визначались не тільки конкретні райони, а й навіть колгоспи для переселенців. Виконання плану покладалось на спеціальні комісії у складі секретаря райкому, голови райвиконкому, начальника райвідділу НКВС, завідуючого райземвідділом, районним військовим комісаром.

В кінці лютого 1935 р. обком КП(б)У зобов'язав райкоми ретельно перевіряти кожного кандидата в переселенці, його соціальне походження, політичну зрілість на предмет відданості справі захисту кордонів СРСР. Перевірялися на благонадійність навіть родичі переселенців. Після визначення кандидатур на колгоспних зборах, районна комісія по переселенню приймала протягом дня відповідне рішення.

В циркулярі під грифом “цілком таємно” наголошувалося на важливості роз’яснення умов пільг, нагадувалося про конкретні заходи по забезпеченню переселенців продуктами харчування та предметами першої необхідності.

Для проведення переселення комісія ЦК 27 лютого 1935 року надала кредити області на суму два мільйони рублів [10].

Всі ці заходи викликали позитивну реакцію колгоспників. Так, у Конотопському районі колгоспники виявили бажання переселитися у Київську область. Про це свідчить той факт, що за останні 3 дні подано 40 заяв від сімей колгоспників-добровольців [11]. Але ейфорія виявилась швидкоплинною. Так, по Середино-Будському району було відібрано до переселення 150 господарств, з них районна та обласна комісія відібрала 55 господарств, але виявилось, що лише 7 з них виявили бажання виїхати [12]. Із відібраних 46 господарств в Березнянському районі лише 6 не відмовилися від переселення [13]. Подібні явища були масові в Новгород-Сіверському, Конотопському районах, а в Городнянському відмовився від переселення член партії Ткач, голова колгоспу “Боротьба”. Кандидат партії Єрмак П., бригадир колгоспу “Ленінський шлях”, проводячи агітацію, заявив колгоспникам: “Не слухайте їх, не виїжджайте – вони м’яко стелять, але буде жорстко спати” [14]. Випадки відмови траплялися і в селі Клишки Шосткинському району.

У доповідях на ім’я секретаря обкому П.Маркітана зазначалося, що основним недоліком щодо вербовки переселенців стала недостатньо масово-роз’яснювальна робота серед колгоспників і формалізм у роботі партійного апарату [15]. Можна навести такий факт, що в селі Помошки Грем’ячського району вночі з’явився представник з району, зібрав декількох членів правління колгоспу і став вимагати від них списки кращих колгоспників, заявив таємно, що їх будуть переселяти. Іншого дня все це стало відомо відібраним, які різко негативно реагували на такий підхід [16].

Демобілізуючий вплив на колгоспників до переселення справили розповіді переселенців 1934 р. на південь України, які повернулися назад. Зокрема, переселенці в Дніпропетровську область, повернувшись, розповідали, що вони втратили всю худобу, майно, одяг і повернулися голодні. А в селі Кардашах колгоспниця Коханова розповідала, що в тій місцевості суцільне “голодування й різні хвороби” [17].

В такій ситуації партійні та каральні органи шукали не причини, а винних, якими виявилися “куркулі”. В артілі “Комінтерн” села Попівка Конотопського району невідома жінка умовляла сім’ю Закорки не їхати в Коростенський район тому, що там дуже погано, хліба немає, народ голодує [18]. В артілі ім. Маркітана (у цьому ж селі) до переселенця-колгоспника Тищенка прийшов старець й розповів: “Я йду з того краю, куди ви їдете, там дуже погано, народ звідти тікає, хліба там нема, в колгоспах нічого не отримують” [19]. В селі Лежинівці Березнянського району Пономаренко Ігнатій говорив серед переселенців, що корову вам хоча і виділять, але там відберуть у колгоспну череду. Скоро буде війна, і вас поляки посадять на палі [20]. В селі Шептаках Новгород-Сіверського району ходили чутки, що в районах переселення колгоспники чергують на осідланих конях, тому що колгоспників-переселенців викрадають і вивозять за кордон. В Коропському районі такі чутки поширювалися всюди: в колгоспі ім. Сухомлина села Краснопілля, в Шабалинові, в Нехаївці [21]. В селі Савинка

Конотопського району під час агітації партторгом колгоспу за переселення, член сільради Г.К. Ющенко заявив: “Хай їдуть туди ті, хто кандидатури висуває”[22]. В артілі ім. Шевченка села Козацького колгоспний бригадир ходив по хатах колгоспників і відмовляв від переселення: “Там усі повиздыхали, тепер вас посилають”[23]. Отже, звинувачення в кулацькій агітації було явно надуманим з метою ствердження високої політичної пильності каральних органів радянської влади.

Іншою формою саботажу переселенської політики було невиконання зобов'язань по забезпеченню переселенців. Так, у Семенівському районі керівники колгоспів “Ілліча”, “Зоря Соціалізму”, “Прогрес” не виділяли коней, мотивуючи це бідністю колгоспу [24]. Такий аргумент висунув голова артілі Політура (Городнянський район), а правління Кучерівського колгоспу Есманського району категорично відмовилось виділити переселенцям корів, свиней, гроші. Голова ж колгоспу захопив печатку і сховався [25].

В офіційному ж рапорті про переселення з Чернігівської області констатувалося, що численні господарства, які не мали корів, свиней отримали від колгоспів корів, поросят, овець, курей, хліб, овочі, мед, картоплю, а сім'ї були одягнені з ніг до голови. Так, в селі Камель Грем'яцької сільради всім були скуплені черевики, костюми, пальта – всього на суму до 2.000 рублів на два господарства переселенців. В Семенівському районі 27 господарств отримали від 50 до 100 рублів, для них куплено 80 пар взуття, 23 господарствам видано корів і телиць [26]. Поряд з цим створилася інша ситуація. Колгоспники з артілей Варвинської і Красилівської сільрад все купували за свій кошт, бо колгоспи не забезпечили їх. На господарство видавалося до 2-х центнерів засміченого збіжжя, а коні, виділені їм, були найгіршими. Нерідко колгоспи не розраховувалися з колгоспниками-переселенцями. Так, на ім'я П.Маркітана була надіслана заява від громадян села Жовтого Баранівського району Київської області Сапуна О.Г., Булата Г.В., Сердюка І.П., в якій вони зазначали, що жили в селі Зайці Козлянського району і працювали в колгоспі ім. 18 березня. 18 березня 1935 року переселилися в село Жовте Баранівського району (колгосп “13 річчя РСЧА”) , але колгосп з ними не розрахувався за вироблені трудовні. За цей час вони не одержали нічого, тому просили примусити колгосп з ними розрахуватися [27].

Незліченні труднощі спіткали селян і в процесі переселення. Доказом цього є лист переселенця Путивльського району колгоспу “13 год РККА” села Великі Летичі, з якого дізнаємося, що переселенців відправляли в будівлю, де вони розміщувалися на підлозі з сім'ями, хоча для дітей був відведений гуртожиток, про що переселенці дізналися лише в кінці дня. Дехто з переселенців не міг знайти свої речі [28].

Негаразди траплялися і на нових місцях. В листі колгоспник Кириченко Олексій Семенович, який переселився з с.Спищ Путивльського району до села Стара Чартория Любарського району Вінницької області, розповідає, що після переселення, отримавши хату, його родина залишилася напризволяще – без хліба, палива та грошей, хоча обіцяли забезпечити всім необхідним [29].

З насторогою зустрічало селян з Чернігівщини правління колгоспів, проявляючи інколи свою нелюдяність по відношенню до них. Про це свідчить випадок у селі Відерни, де голова колгоспу Халемовський на вимогу одного з переселенців, якому була відведена з великою родиною квартира з однієї кімнати площею 9 м.кв., заявив, що можуть посидіти і на льоду [30].

Всі ці негаразди відбивалися на настроях колгоспників, серед яких не тільки не підвищувалася працездатність, а навпаки посилювалося бажання скоріше повернутися додому. Так, у Вінницькій області жінки-колгоспниці просили забрати їх назад, аргументуючи це прохання неродючістю землі. Подібна ситуація сталася в Кальську з дружиною активіста Репиха [31].

Отже, переселення селян-колгоспників з ряду областей України, в тому числі і з Чернігівської, в прикордонні регіони відбувалося з метою посилення темпів колективізації та для здійснення заходів військово-політичного характеру. Переселення, як засіб розв'язання політично-соціальних питань, не було чимось новим для України, хоча воно на різних етапах мало неоднакові цілі і наслідки.

Література:

1. Никольский С.А. Административно-бюрократическая система и коллективизация // Вопросы философии.-1988.-№12.- С.85.
2. Чирко Б.В. Політичне тавро “спец переселенці” // Відродження.- 1993.- №10.- С.72.
3. Там же.- С.72.
4. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990.- С.21.
5. Довідник з основних статистично-економічних показників в господарствах районів Чернігівської області УСРР.- Харків,1933.- С.7.
6. Чирко Б.В. Назв. праця. - С.72.
7. Державний архів Чернігівської області, ф. 470, оп.1, спр.350, арк.1.
8. Там же, арк.7.
9. Там же, арк.7.
10. Там же, арк.14.
11. Там же, арк.14.
12. Там же, арк.12.
13. Там же, арк. 36.
14. Там же, спр.849, арк. 4.
15. Там же, арк. 4.
16. Там же, арк.7.
17. Там же, арк.4.
18. Там же, спр.350, арк.76.
19. Там же, арк.36.
20. Там же, арк.36.
21. Там же, спр.849, арк.5.

22. Там же, спр.350, арк.110.
23. Там же, арк.110.
24. Там же, арк.37.
25. Там же, спр.849, арк.7.
26. Там же, спр.350, арк.100.
27. Там же, спр.849, арк.56.
28. Там же, арк.96.
29. Там же, арк.99.
30. Там же, спр.353, арк.64.
31. Там же, арк.74.

С.М. Крапив'янський

Нові сторінки з історії визволення Ніжина від німецько – фашистської окупації

15 вересня 1943 року назавжди увійшло в історію Ніжина, як одна з знаменних дат. В цей день війська Центрального фронту під командуванням генерала армії К.К. Рокосовського звільнили місто і крупний залізничний вузол Ніжин від німецько-фашистських загарбників.

Як відомо, 26 серпня з'єднання 60-ї армії прорвали ворожу оборону, просунулись на 60 кілометрів і підійшли до території України. Цей напрямок у смузі наступу армії стає головним. Радянські війська форсують р.Сейм і захоплюють Конотоп. Командування в цій обстановці діяло рішуче й енергійно. Поки ворог не перегрупував свої сили для оборони, треба було розвинути наступ. Після боїв у районі Бахмача, південніше якого було оточене велике угруповання противника, в обороні німецьких військ утворився прорив. Для посилення удару і успішного просування радянських військ вглиб ворожої оборони Верховне Головнокомандування Червоної Армії підсилює з'єднання 60 армії 7 гвардійським механізованим корпусом генерал-лейтенанта Корчагіна. Цей корпус знаходився в резерві Ставки і вводився, як правило, в наступ у подібних випадках. Сьомому механізованому корпусу було поставлене завдання прискореним маршем рухатись вперед з метою не дати закріпитися ворогу на проміжних рубежах. Танкісти І.П.Корчагіна здійснюють 230 км марш і 4 вересня прибувають у Путивль, а 12 вересня зосереджуються в районі м. Конотопа. Корпус мав 94 танка при штаті 246 танків і САУ і понад 12 тис. чоловік особового складу при штаті 16 тис. Напередодні наступу у 7 гвардійський корпус прибуває поповнення людськими ресурсами з Сибіру та з Тихоокеанського флоту.

Після втрати Бахмача німці продовжують чинити впертий опір, з боями відходячи вздовж залізниці, щоб зайняти оборону в Ніжині. Велике угруповання німецьких військ, яке було відрізане від основних сил біля Бахмача, використовуючи всі танки і бронемашини, з боями виривалось із оточення. 14 вересня в 15 км від Ніжина полки 132 стрілецької дивізії Червоної Армії спробували зупинити ворога. Незважаючи на те, що у них було мало артилерії і зовсім відсутня танкова підтримка, їм вдалося знищити більшу частину німецьких

підрозділів, але незначні сили ворога все ж вийшли з оточення і рухались на Ніжин. Таким маневром гітлерівське командування намагалось зупинити просування наших військ.

До подібної тактики німці вдавалися і на інших напрямках. Маршал Радянського Союзу І.С.Конєв у своїй книзі “Записки Командуючого фронтом” пише: “Прикриваючись ар`єргардами, противник... прагнув розладнати наш наступ, вивести свої головні сили з-під удару і зберегти за собою переправи (на Дніпрі – авт.) до повного відходу військ” [1].

Згідно плану командарма І.Д.Черняхівського частини корпусу вступають у прорив у районі села Хороше Озеро, західніше Бахмача. О 5.00 14 вересня бригади виходять з висхідних позицій і перерізають залізницю Бахмач – Ніжин.

Радянське командування мало інформацію від партизанського з`єднання “За Батьківщину”, яке діяло в ніжинських і носовських лісах, про те, що місто і навколишні села в оборонно-тактичному відношенні були перетворені німцями на ключові опорні пункти, які оборонялися окремими гарнізонами, озброєними артилерією і танками. Природні перешкоди – озера, річки, болота – нерідко доповнювались колючим дротом, мінними полями, завалами, особливо поблизу магістральних шляхів. Найбільше були укріплені такі населені пункти: Крути, Кагарлики, Березанка, Черняхівка, Переяславка, Талалаївка, Веркіївка, Володькова Дівиця. Аналогічні інженерні роботи були здійснені і у Ніжині: на центральних вулицях міста німці спорудили різні загороди, на перехрестях вулиць і площ встановлені зенітні кулемети, що тримали вулиці під перехресним вогнем. Зенітні батареї були розміщені на південній околиці в районі залізничної станції та на північній, де розміщувався аеродром. Окремі будинки і підвали перетворені противником в міцні опорні пункти. Важливі об`єкти – мости та державні будівлі – заміновано і підготовлено до знищення. Для оборони Ніжина німецьке командування мало в своєму розпорядженні два піхотні батальйони, підрозділ охорони складів, місцева поліція і комендатура, танки і велика кількість літаків.

В умовах загального відступу Ніжин потрібен був німцям, як стратегічний вузол, через який вони могли залізницею та розгалуженою сіткою грейдерних доріг забезпечувати постачання своїх дивізій, або швидко робити перекидання військ, боєприпасів, техніки та інших військових матеріалів на різні ділянки фронту. Взявши Ніжин, радянська армія перерізала б сполучення ворога з Черніговом, Прилуками та Києвом.

Під місто була висунута з резерву німецька 217 піхотна дивізія під командуванням генерал – лейтенанта Вальцера [2]. 5 вересня вона зайняла оборону на рубежі сіл Черняхівка – Крути. Противник перекинув цю дивізію з-під Ленінграда, для того щоб спробувати стабілізувати лінію фронту і дати можливість основним силам евакуюватись за Дніпро і краще підготуватись до оборони “Східного валу”. В разі покращення ситуації на фронті 217 і 235 німецькі дивізії у взаємодії повинні були перейти у контрнаступ і відрізати від основних сил армії частини, які глибоко вклинились у їх позиції на підході до Ніжина.

Противник усіма силами намагався виграти час для організації відступу. Чинив упертий опір нашим військам, здійснював систематичні контрудари. “Впертість противника, – згадував К.К.Рокосовський, – перевершила наші сподівання...Гітлерівці не тільки не залишали позицій, але і розпочинали шалені контратаки...Вони билися відчайдушно, не рахуючись з втратами” [3].

У зв'язку з високим темпом наступу 60-ї армії Черняхівського, виникли певні труднощі у підтримці наших військ вогнем польової артилерії, підрозділи якої значно відстали. В цій проблемній ситуації основному угрупованню зенітної артилерії було поставлене завдання вести вогонь по ворожих танках і піхоті. Головне угруповання зенітної артилерії армії було знято з вогневих позицій і кинуто на передову [4].

“Ми, – згадує Маршал авіації С.І.Руденко, – відчули, що він (ворог – авт.) посилює і авіаційне угруповання на цьому напрямку, його бомбардувальники активізували свої дії по наших наступаючих військах... В районі Ніжина розгорілись особливо вперті повітряні бої. Противник прагнув затримати ударами з повітря наступ наших військ і допомогти своєму ніжинському угрупованню утримати останній опорний пункт на підступах до Дніпра і Києва”[5].

О 6 годині 14 вересня німецьке командування підняло у повітря великі сили винищувальної, штурмової та бомбардувальної авіації, стягнену сюди з різних ділянок фронту. До 18 години вона зробила 1500 літаковильотів [6]. Використовуючи аеродром у м. Ніжині, безперервно, через кожні 10-15 хвилин, німці проводили штурмування та бомбардування бойових порядків частин 7 мехкорпусу. Скидалися бомби величезної ваги, від яких утворювались котловани в 15 – 30 метрів. Авіаційними ударами вони прагнули знищити села, втрачені раніше. Ворожа авіація лютувала в небі над селами Хороше Озеро, Крути, Черняхівка, Кунашівка. Наші солдати на це відповіли лише організованим вогнем по літаках противника з стрілецької зброї, використовуючи протитанкові рушниці, станкові кулемети й автомати, карабіни. Багато радянських воїнів загинуло в ті години від численних нальотів німецької авіації.

У радянських військ виникли великі труднощі у підвезенні вантажів на великі відстані. Колони автоцистерн і бортових машин постійно піддавалися нападам авіації противника, який прагнув будь-що завадити підвозу пального на передову лінію фронту.

Розвідники мехкорпусу доповідали, що аеродром в Ніжині охороняли танкові підрозділи. Спроба атакувати його лише їх силами закінчилась невдачею.

Авіація 16 повітряної армії не змогла допомагати наступаючим частинам. Вона не встигала передислокуватись на нові аеродроми в зв'язку зі стрімким наступом стрілецьких і механізованих частин. Від своїх баз наша авіація відірвалась на 300 – 400 км. І цей розрив не зменшувався, а постійно збільшувався. Незважаючи на це, 13 і 14 вересня штурмова авіація наносить удари по ст. Ніжин, де було знищено один паровоз, 6 цистерн з паливом, кілька товарних вагонів, вхідні та вихідні стрілки, розбита колія. Рух поїздів повністю припинився.

14 вересня 1943 року, близько 6 години 25 бригада, яка виступила з села Бурківка, стала розвивати наступ на північну околицю міста. Для забезпечення успіху були створені дрібні рухомі групи автоматників – розвідників які, рухаючись попереду, сіяли паніку в стані ворога, заходили йому в тил і відрізали групам фашистів шляхи відступу [7]. Сама бригада розгорнулась у бойовому порядку і намагалася оволодіти містом з ходу. Але перша атака успіху не мала. Передові підрозділи бригади зустріли організований опір німців, які встигли організувати систему вогню, замінувати підходи в місто. Весь світловий день бригада проводила перегруповання сил, вела розвідку і поодинокі бої. У зв'язку з тим, що місцевість біля Ніжина рівна та відкрита, наші танки і бронетранспортери

стали гарною мішенню для авіації противника. Зазнавши відчутних втрат в живій силі і техніці, підрозділи Червоної армії залягли на підступах до міста.

У другій половині дня опір німецьких військ почав слабнути. Відчуваючи, що спроби зупинити просування радянських військ не дають бажаного результату, вони відійшли безпосередньо до Ніжина. Ввечері передові загони наших військ були в 5-6 км від міста. Аналізуючи ситуацію, що склалась командуючий 7 гвардійським механізованим корпусом генерал І.П.Корчагін вирішив оволодіти містом вночі. Атаку планувалося почати о 20 годині [8].

Напередодні наступу в багатьох частинах корпусу відбувалися, організовані політуправлінням, мітинги, на яких виступали військовослужбовці, уродженці Ніжина. Вони закликали якомога швидше визволити рідне місто і просили не руйнувати пам'ятники історії та культури.

Ніжин оточувався великими силами, і це повинно було змусити гітлерівців його залишити. Цей тактичний прийом не був якимось відкриттям, але і не був трафаретним. При такому плані наступу наші командири йшли на ризик, який містила в собі відокремленість дій між танковими підрозділами і піхотою. Ситуація вимагала чіткої взаємодії різних родів військ. В обстановці, що склалась, іншого способу виконати поставлене корпусу завдання знайти не вдалося. Це рішення було прийняте ще і тому, що після запеклого бою біля міста підрозділи противника, які відступали, були дуже знекровлені і вже не могли чинити серйозного опору. Фашисти мали можливість залишити Ніжин. Нашим військам не було потреби перекривати виходи з міста.

Слід відзначити успішну діяльність нашої розвідки. Розвідники стрілецьких підрозділів уточнюють кількість ворожих військ і місцезнаходження вогневих позицій, тримали під наглядом мости через р.Остер. Вночі група розвідників 4 роти 605 полку 132 стрілецької дивізії на чолі з молодшим лейтенантом І.І.Куренковим проникає до приміщення педагогічного інституту і рятує його від підризу [9].

Командир 25 механізованої бригади підполковник Артамонов з настанням темряви посилає розвідку, перевдягнену в німецьку форму, на бронетранспортері в місто. Після повернення в бригаду розвідники доповіли, що німці шикуються в колони і організовано залишають місто. Німецьке командування відводить свої війська в напрямку с. Веркіївка, с. Володькова Дівиця та с. Григорівка. Бригада входила в Ніжин зі сходу та північного-сходу. Опівночі передовий загін 25-ї бригади захоплює знищене німцями авіамістечко і злітну смугу. На аеродромі виявилось 20 ворожих літаків. Ворог залишив їх, тому що не мав авіаційного керосину. Це в основному були не пікірувальні бомбардувальники італійського виробництва.

Починається операція по очищенню міста від залишків німецьких військ. Наші підрозділи успішно просувалися вперед, звільняючи вулицю за вулицею.

26 гвардійська Севська механізована бригада генерал-майора Барінова Д.М. наступала на Ніжин зі сходу. Важкі бої відбувалися за район міста Ворошилово (історична Мигалівка), де знаходились базові склади німців. В Ніжин, на його східну околицю, першим вступив командир першої танкової роти 215 танкового полку капітан Оболенський Володимир Васильович.

24 гвардійська механізована (командир полковник Максимов В.К.) і 57 гвардійська танкова (командир підполковник Сілов І.П.) бригади переправилися через річку Остер і повели наступ в обхід Ніжина з південного сходу. Значний опір

ворог чинив у районі ніжинського вокзалу. В бою за станцію брали активну участь партизани з'єднання "За Батьківщину", які протягом усього бою за місто допомагали нашим військам безпосередньою участю в ньому, показували дороги, надавали цінну інформацію про ворога. Багато з них згодом влилось в лави наших механізованих і танкових бригад.

Місцеві жителі, як тільки згасала перестрілка, виходили з погребів і підвалів, показували нашим танкістам і піхотинцям місцезнаходження ворога.

О 8 годині ранку танкісти – корчагінці разом з 280-ою Конотопською генерала Д.М.Голосова і 132-ою Бахмацькою генерала Т.К.Шкрильова стрілецькими дивізіями повністю звільнили місто Ніжин.

Важко далось взяття міста Ніжина. 418 воїнів загинуло у дводенних боях. У вуличних боях – 45 військовослужбовців, 117 отримали поранення. В приміщенні педінституту, сільськогосподарського технікуму, шкіл були відкриті госпіталі. Місцеве населення надавало різноманітну допомогу медичному персоналу і пораненим бійцям.

Із 94 танків, які були перед початком операції, у 7 гвардійському корпусі залишилося 26 машин. В Ніжині було підбито і згоріло 12 танків (4 Т-34 і 8 Т-70), 2 бронемашини, 8 гармат, 35 автомашин. У звіті командира 7 мехкорпусу генерал-лейтенант Корчагін приведе такі цифри втрат ворога: знищено 9 танків, 3 САУ, 18 протитанкових гармат, 13 мінометів, 36 кулеметів, захоплено 19 полонених, самохідна гармата, 5 гармат, 10 мінометів [10]. Через кілька годин потому, по залізниці прибули в Ніжин платформи з 32 новими "тридцять четвірками". Бригади мали змогу продовжити переслідування ворога, який відступав до Дніпра. Дорога на Київ була відкрита.

Про це німецький полководець Ф.Меллентін пише: "Суцільного фронту більше не існувало, і рухомі частини росіян вже діяли в нашому глибокому тилу. Ми повинні були якомога швидше відійти до Дніпра і тому йшли на великий ризик і можливо тяжкі втрати. Ми не могли припиняти нашого відходу..., становище було надзвичайно серйозним..." [11].

За високу військову майстерність і відвагу в боях, шість частин і з'єднань отримали почесне найменування "Ніжинських", в тому числі 7 гвардійський механізований корпус і бригади, які входили в нього – 24-а, 25-а і 57-а, 299 штурмова і 286 винищувальна авіаційним дивізіям. Президія Верховної Ради СРСР за мужність і масовий героїзм нагородила орденом Червоного Прапора 280-у Конотопську і 132-гу Бахмацьку стрілецькі дивізії, а також 26-у Севську механізовану бригаду. Сотні воїнів були нагороджені орденами та медалями. Наказом Верховного Головнокомандуючого солдатам і офіцерам було оголошено подяку за відмінні дії в боях за звільнення Ніжина.

У повідомленні Радінформбюро сповіщалося: "Війська Центрального фронту, продовжуючи наступ, сьогодні, 15 вересня, після дводенних жорстоких боїв, оволоділи великим залізничним вузлом і містом – Ніжин – найважливішим опорним пунктом оборони німців на шляху до Києва. У результаті перемоги радянських військ, противник лишився останньої залізничної рокадної магістралі

на Лівобережжі Дніпра. В бою за Ніжин знищено близько 3 тис. німецьких солдат і офіцерів. Захоплені важливі трофеї і багато полонених.” [12]. Після визволення Ніжина, вперше в повідомленнях Радінформбюро з’явилось повідомлення – “На київському напрямку 15 вересня Гітлер прийняв рішення про відведення військ за Дніпро.”.

16 вересня в Ніжин прибув командуючий фронтом К.К.Рокосовський. “Я побував у Черняхівського після того, як його війська визволили Ніжин. Солдати і офіцери переживали небувалий підйом. Вони забули про втому і рвалися вперед. Всі жили однією мрією – взяти участь у визволенні столиці України”, - скаже генерал у своїй книзі “Солдатський обов’язок” [13].

Отже, як ми бачимо, доля міста була вирішена в попередніх боях на підступах до нього. Проте автор стверджує – втрати в живій силі та техніці радянської армії могли бути значно меншими, якщо ця наступальна операція була б ретельніше спланована та підготовлена командуванням. Цифри загальних втрат німецьких військ визначаються значно перебільшеними. Проте це не применшує подвигу радянських солдат, їх самовідданості та ініціативи, вміння використовувати різноманітні тактичні прийоми. В результаті стрімкого наступу радянських військ гарнізон не зміг заподіяти місту великих руйнувань. Була збережена перлина Ніжина – приміщення педагогічного інституту.

Перемога під Ніжином мала велике значення. Радянські війська завдали противнику тяжких втрат, що в значній мірі полегшило наступ військ всього Центрального фронту на лівий берег Дніпра і організацію його форсування.

Література:

1. Конев И.С. Записки командующего фронта, 1943-1945.- К., 1987.- С.58.
2. ЦАМО РФ, ф.7, оп.53745, спр.5, арк.70-72.
3. Рокоссовский К.К. Солдатский долг. – М., 1968. – С.231.
4. Шарипов А.А. Генерал армії Черняхівський. – К., 1970. – С.216.
5. Руденко С.И. Крылья Победы. – М., 1985. – С.181 – 182.
6. ЦАМО РФ, ф.7, оп. 53745, спр.5, арк.76.
7. Уткин. Штурм “Восточного вала”. – М., 1967. – С.45-46.
8. ЦАМО РФ, ф.7, оп.53745, спр.5, арк.77.
9. Шоходько В. Рятівник інституту // Альма Матер. – 2000. – вересень.
10. ЦАМО РФ, ф.3437, оп.1, спр.39, арк.5-8.
11. Меллентин Ф. Танковые сражения 1939 – 1945 гг.- С.208.
12. Сообщения Совинформбюро.-М., 1944. – Т.5.-С.130.

До питання про використання військовополонених німців на відбудовчих роботах у Чернігові та області восени 1944 року

Вже в ході визволення території України від нацистів гостро постало питання відбудови зруйнованої війною економіки республіки. В умовах суттєвого браку робочої сили (адже йшла війна) радянське керівництво на найвищому рівні ухвалило рішення про використання контингентів німецьких військовополонених на відбудовчих роботах в промисловості, комунальному господарстві, на транспорті, будівництві державних об'єктів тощо. Починаючи з осені 1943 року військовополонені, серед яких левову частку складали колишні вояки німецького вермахту, почали активно залучатися до відновлення вугільної та металургійної промисловості Донбасу. Згодом сфера застосування їх праці значно розширилась і з осені 1944 року сконцентровані в таборах на території Української РСР німецькі бранці застосовувались вже для відновлення та будівництва інфраструктури транспорту і зв'язку, державного та комунального житлового фонду, урядових об'єктів тощо [1]. Працюючи в Центральному державному архіві громадських об'єднань України автором серед матеріалів Особливого сектору ЦК КП(б)У потрапили до рук документи, що проливають світло на деталі використання німецьких військовополонених на відбудові народногосподарських об'єктів Чернігівської області.

Особливу зацікавленість в контексті проблеми викликає спільна Постанова бюро Чернігівського обласного комітету КП(б)У та Виконкому обласної Ради депутатів трудящих датована 2 жовтня 1944 року [2]. Приводом до її ухвалення, як сказано в документі, стала необхідність "...прискорення вводу військовополонених на роботу по відбудові державних об'єктів" області [3]. Відповідно до рішення керівних органів області для ефективного використання в'язнів на відбудовчих роботах передбачалося влаштувати два табірні пункти. Один з них в обласному центрі, інший у м.Ладан. Табір для військовополонених у Чернігові мав вмістити до 2 000 осіб, а в м.Ладан – 1 000 в'язнів. "Спецконтингент" планувалося використовувати для відбудови залізничного вузла в м.Чернігові та заводу засобів протиповітряної оборони в м.Ладан.Для розміщення таборів виділялась житлова площа на території військових заводів. Зокрема,у Чернігові з цією метою передбачалося використати 3 житлових будинки на території літерного заводу "Б", які звільнялися для військовополонених вже до 7 жовтня 1944 року [4].

Новостворені табори мали бути належно облаштовані. Так, передбачалося терміново огородити зону таборів, забезпечити пиломатеріалами для влаштування нар, завезти обладнання для харчоблоків тощо. Окремо йшлося про влаштування постійного контролю за санітарним станом в районах розміщення таборів і робіт військовополонених та проведення з цією метою своєчасних профілактичних заходів. Передбачалося забезпечення медичного обслуговування в'язнів, яке покладалося на лікаря та трьох фельдшерів у кожному таборі [5]. Посилена увага влади до санітарно-епідемічного контролю таборів була не випадковою, адже трагічний досвід зими 1943–1944 років свідчив, що в умовах відсутності

елементарних умов утримання військовополонених смертність серед них була дуже високою [6].

Виняткову увагу господарників та органів НКВС було звернуто на створення відповідного табірної виробничого режиму. Передбачалося зробити неможливими будь-які контакти в'язнів з вільнонайнятими робітниками під час роботи, негайно підібрати та перевірити склад інструкторів, десятників, виконробів та провести бесіди з усіма, хто в силу виробничої необхідності мав спілкуватися з військовополоненими, забезпечити конвоювання та охорону полонених під час роботи [7].

З метою забезпечення ефективності праці військовополонених були розроблені “Виробничі умови” на використання останніх під час відбудовчих робіт, підготовлено графіки робіт, інструменти, інструкції по технічному та техбезпеці тощо. Місця роботи та розміщення військовополонених навіть були забезпечені протипожежним інвентарем, створені підрозділи пожежної охорони та проведено відповідний інструктаж [8].

Для використання полонених німців на роботах вони об'єднувалися у складі спеціальних будівельних підрозділів – так званих “Особливих будівельно – монтажних частин” . Зокрема, в'язні таборів у Чернігові та Ладані були включені до складу ОБМЧ – 313 [9].

Як бачимо влада досить ретельно готувалася до активного використання контингентів військовополонених на відбудовчих роботах в області. Усі перелічені в постанові заходи мали забезпечити ефективне використання робочої сили в'язнів передусім в інтересах військової економіки Союзу РСР.

Література:

1. Потильчак О. Полонені німецькі вояки в таборах на теренах України в 1944 році //Визвольний шлях. – 2000.-№ 11.-С.37.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України – (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 981, арк. 6 – 6 зв.
3. Там же, арк. 6.
4. Там же, арк. 6.
5. Там же, арк. 6.
6. Конасов В.Б. К вопросу о численности немецких военнопленных в СССР // Вопросы истории .-1994.- № 11.- С. 187 – 189.
7. ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 981, арк. 6.
8. Там же, арк. 6 – 6зв.
9. Там же, арк. 6.

Мобілізація до лав Народного Війська Польського на завершальному етапі Другої Світової війни

Розглядаючи історію формування та організації Народного Війська Польського (НВП) на території Польщі на завершальному етапі визволення країни від німецької окупації слід висвітлити військово – політичну ситуацію, що склалася в країні в другій половині 1944 року, бо вона мала безперечний вплив на вирішення організаційних проблем військового будівництва.

В другій половині липня 1944 року Радянська армія вступила на польську територію, звільнивши Білостоцьке, Люблінське, Жешувське воєводства, а в кінці серпня вийшла в район Вісли. На звільнених територіях вся влада перейшла до рук прорадянсько налаштованого Польського комітету національного визволення (ПКНВ), який був створений 21 липня 1944 року в Хелмі і претендував на роль нового уряду Польщі. Для того, щоб надати діяльності та заходам ПКНВ легітимного характеру та забезпечити йому юридичне визнання перед західними державами в липні 1944 року між урядами СРСР та ПКНВ розпочались переговори про взаємовідносини між радянським командуванням і польською владою після вступу Радянської Армії на територію Польщі. Угода з цього питання була підписана в Москві 26 липня 1944 року. У документі закріплювались принципи військового співробітництва між урядом Польщі та частинами Радянської Армії, окреслювалось коло питань, що увійшли до компетенції ПКНВ. Серед них чільне місце належало проблемі організації мобілізаційного процесу на визволених територіях [1]. Поповнення національними кадрами лав НВП мало важливе політичне значення для нового уряду Польщі. Польські комуністи чітко усвідомлювали, що розвиток і будівництво власних збройних сил є основним фактором становлення державного апарату і гарантом захоплення та втримання влади в країні в післявоєнний період [2].

Комплекс проблем, пов'язаних з організацією та перебігом мобілізаційного процесу до лав НВП на території Польщі в період 1944-1945 р.р. неодноразово досліджувався як в польській так і радянській історіографії [3]. Але в силу ідеологічних моментів висвітлювались лише окремі аспекти проблеми, зокрема наводились статистичні матеріали, як правило завищені, а сам процес мобілізації подавався спрощено та схематично. Основними епізодами, на які робились акценти в даному питанні були добровільність, масовість мобілізації. Спираючись на архівні джерела, дослідження польських та вітчизняних істориків ми спробуємо висвітлити реальну картину мобілізації до лав НВП на території Польщі в період 1944-1945 р.р. Практичні заходи по організації розпочались в другій половині липня 1944 року, коли були створені Головне командування та відповідні штатні підрозділи і структури, зокрема військова адміністрація та мобілізаційний апарат. Про повномасштабний початок мобілізаційної компанії ми можемо говорити, починаючи з серпня 1944 року, коли за наказом ГКНВП були створені районні комендатури поповнення та Штаб мобілізації і поповнення НВП [4]. Але ще з липня 1944 року нова влада розпочала підготовчі заходи, щоб забезпечити

успішну та швидку мобілізацію. Так, 28 липня 1944 року командуючий 1-ю Польською армією З. Берлінг видав наказ про розпуск всіх підпільних організацій на території країни і закликав всіх солдат та офіцерів, що знаходились на території країни вступити до лав 1-ї польської армії, юридичний статус якої був врегульований відносно радянських військ [5]. Наступним заходом мобілізаційного процесу став декрет ПКНВ від 15 серпня 1944 року про проведення на звільнених територіях часткової мобілізації і реєстрації населення призовного віку [6]. На військову службу призивалися особи 1921, 1922, 1923 та 1924 років народження, а також офіцери запасу віком до 50 років і кадрові офіцери віком до 60 років. Декретом також передбачалась обов'язкова реєстрація громадян 1911-1920 р.р. народження. Проведення процесу мобілізації та реєстрації на військову службу було покладено на районні комендатури поповнення. Зазначимо, що мобілізація на визволених територіях проходила в досить непростих та своєрідних умовах. Виникли значні труднощі та перешкоди, що впливали із наступних факторів:

- порівняно невелика територія, що була охоплена мобілізаційними заходами;
- постійна міграція населення викликана військовими діями;
- відсутність в рядах НВП досвідчених та професійних кадрів для проведення мобілізації;
- агітація та саботаж мобілізаційного процесу представниками лондонського табору.

Розглянемо детально вищезазначені фактори. Як свідчать статистичні дані з 5,5 млн. населення Польщі, що підпадало під юрисдикцію ПКНВ близько 2 млн. громадян були повністю знедолені війною, тобто не мали постійного місця проживання [7]. Тому на серпень 1944 року в районних призовних пунктах, що діяли на визволених територіях, були відсутні майже 80% списків обліку населення, не дивлячись на відповідні декрети уряду, процес мобілізації йшов досить повільно, і основним фактором, що сприяв цьому, був комплекс заходів прибічників лондонського табору, що протидіяли процесу мобілізації до лав НВП, і не визнавали за ПКНВ права на проведення мобілізації [8]. Так, бюлетень інформації Головного Командування Армії Крайової від 27 липня 1944 року зазначав: “На нашу територію вступає наймане військо, організоване зрадниками. Це військо не має підтримки законного уряду” [9].

Відмітимо і той факт, що процесом антимобілізаційних заходів на території країни керували служби пропаганди АК. Ці підрозділи працювали досить ефективно, мали в своїх штатах досвідчених службовців і на початковому етапі в організації агітаційної та практичної діяльності повністю переважали відповідні служби НВП [10]. За даними польських дослідників в другій половині 1944 року значно зросли витрати на антирадянську пропаганду у відповідних підрозділах пропаганди АК. Так за період лютий – квітень 1944 року в бюджеті служби пропаганди одного з центральних Варшавського округу АК на антирадянську пропаганду витрати постійно збільшуються і вже в квітні вони на 10% переважають аналогічні витрати на німецьку [11].

Активна агітація проти мобілізації проводилась паралельно з практичними заходами. Прибічники АК видавали листівки, знищували агітаційні матеріали і розпорядження ПКНВ, саботували роботу мобілізаційних пунктів, вдаючись в окремих випадках і до терористичних акцій. Відмітимо, що комплекс заходів,

проведений національно – визвольними силами на початковому етапі дав вагомий результати. На серпень 1944 року близько 50% населення ухилялось від призову до лав НВП, а серед мобілізованих громадян масових форм набуло дезертирство. Наприклад, за період вересня – листопаду 1944 року з лав НВП за приблизними даними втекло 3,5 тисяч чоловік [12]. Але особливого резонансу набув інцидент із розформуванням 31-го піхотного полку 7 дивізії НВП, в зв'язку з масовим дезертирством. Як військовий підрозділ польської армії він почав своє формування у вересні 1944 року. На цей період його особовий склад нараховував близько 3 тисяч солдат і офіцерів. На початковому етапі керівництво військового підрозділу зустрілося з рядом проблем, а зокрема з поганими умовами побуту, частковою комплектацією командного складу. Так, на той момент із 200 офіцерів і 570 підофіцерів необхідних по штатному розкладу в полку знаходилося 85 офіцерів командного складу і 300 молодших офіцерів. Більша частина з яких була росіянами, що не володіла польською мовою і не орієнтувалася в політичній ситуації, що склалася в країні. Зазначимо і той факт, що серед рядового складу проводилася активна агітаційна робота, спрямована проти ПКНВ та НВП. Весь комплекс вищезазначених причин призвів до початку заколоту мобілізованих у жовтні 1944 року, що став відправним моментом масового дезертирства з 31-го піхотного полку. За даними польських істориків з 2092 чоловік особового складу за один день втекло 1155 чоловік [13]. Влада негайно прийняла відповідні заходи, розпочалось розслідування інциденту, який був кваліфікований як групове дезертирство диверсійного характеру. 16 жовтня 1944 року 31-й полк був розформований, а його номер виключений з реєстру Війська Польського.

Під час призову до лав НВП залишилося нерозв'язаним ще одне ключове питання. Польська народна армія перш за все мала потребу в значних контингентах людей, котрі б мали різноманітні технічні спеціальності. Але в зв'язку з постійною міграцією населення, а також з тим, що звільнені райони країни були аграрними та економічно відсталими, процент таких спеціалістів був надзвичайно низьким. Для покращання ситуації з СРСР на територію Польщі, прибуло 23 тисячі призовників поляків мобілізованих з території Західної України і Білорусії [14]. Та серед них переважна більшість належала до сержантського та рядового складу і не мала відповідної освіти. Цікавим на нашу думку, є той факт, що серед мобілізованих знаходились і колишні вояки УПА, яких після фільтрації і перевірок направили для поповнення польської армії [15].

Ще одним актуальним питанням мобілізаційного процесу було залучення офіцерів та молодшого командного складу до лав НВП. Формування нових частин народної армії знаходилося в прямій залежності від вирішення проблем з мобілізацією командних кадрів. Згідно з розробленим мобілізаційним планом армії, було потрібно близько 30 тисяч офіцерів. При цьому було враховано, що на звільнених територіях буде можливість залучити на службу значну кількість офіцерів довоєнної армії та бійців різних військових організацій, що діяли в підпіллі. Але як показала реальність, цей пункт плану виявився помилковим. На 25 грудня 1944 року мобілізаційний апарат НВП зареєстрував 5459 офіцерів, з числа яких було мобілізовано 4054 [16]. Серед них відсоток кадрових та стройових офіцерів був надзвичайно низьким, а більшість з особового складу за свідченням працівників мобілізаційних пунктів вимагала ґрунтовної ідеологічної перепідготовки [17]. Безперечним є також і той факт, що офіцери старої армії

ухилялись від реєстрації, більш того відкрито симпатизували емігрантському уряду в Лондоні. Для вирішення проблем з мобілізацією офіцерських кадрів до лав НВП, урядом Польщі був розроблений комплекс заходів, що передбачав як агітаційні, так і репресивні методи.

Одним із перших кроків ПКНВ стало налагодження і проведення переговорного процесу з різними угруповуваннями і підпільними військовими організаціями, що входили до складу лондонського табору. Для цього ГКНВП видало низку наказів, що регулювали порядок прийому їх до складу НВП і направлення до відповідних з'єднань. Так, в наказі ГКНВП №9 від 22.08.1944 року йшлося про включення загонів Батальйонів Хлопських в повному складі до лав народної армії [18]. Наступним заходом нової влади та політико – виховного управління НВП стало створення і відправка вглиб території країни вербувальних груп, основним завданням яких була агітація солдат і офіцерів АК якнайшвидше вступити до НВП, при цьому їм обіцялось збереження посад, військових звань. Відмітимо, що вищеназаний захід не дав бажаних результатів, щодо залучення офіцерських кадрів АК, але сприяв мобілізації до лав НВП рядового та сержантського складу Армії Крайової. Як свідчать документальні дані на територіях, що знаходилися під владою ПКНВ, знаходилось близько 1800 офіцерів АК, з них на призовні пункти з'явилося близько 576 осіб, що було досить малою цифрою [19]. Аналогічною була ситуація з мобілізацією офіцерських кадрів і на всіх інших призовних пунктах. Так, наприклад, за перші три дні роботи вербовочного пункту в Любліні у вересні 1944 року було зареєстровано і направлено на службу 1002 чоловік, серед них з рядів АК 203 рядові та 22 офіцери [20].

Політичним апаратом НВП було розроблено та видано ряд інструкцій та директив, присвячених роботі з офіцерами АК, що перейшли на службу до нової влади. Зокрема, в цілком таємній інструкції від 25 вересня 1944 року, перераховуються найважливіші завдання, що стоять перед політпрацівниками Війська Польського: “подолати можливу початкову недовіру, створювати атмосферу братерства, постійно підкреслювати дружні стосунки з солдатами та офіцерами Червоної Армії”. Наприкінці даного документу зазначалось: “слід пам'ятати, що серед нових офіцерів можуть опинитися ворожі елементи, що будуть вести підривну діяльність... в таких випадках рекомендується встановити за ними нагляд і застосовувати методи контролю...”[21]. Але не дивлячись на весь комплекс заходів, спрямованих ПКНВ на мобілізацію та залучення до співробітництва офіцерів старої армії та представників національно – визвольних військових формувань на середину 1944 року, стало зрозумілим, що новий уряд не може розраховувати на поліпшення становища з комплектацією офіцерським складом частини НВП.

Зазначимо, що в подальшому кількість представників АК в лавах народного війська постійно зменшується, що пояснюється репресивною компанією, яку провели радянські війська та польська адміністрація проти загонів Армії Крайової. 14 липня 1944 року Ставкою Верховного Головнокомандуючого Червоною Армією була видана директива, що характеризувала АК, як спрямовану: “проти інтересів Червоної Армії... особистий склад АК наказувалось роззброювати, у випадку опору – застосовувати збройну силу” [22]. Про практичне використання вищеназаної директиви свідчить той факт, що радянськими військовими

частинами були роззброєні польські загони у Пнибраже частина з особового складу була арештована, а командири розстріляні [23]. Тобто, ПКНВ разом з радянськими військами почав процес політичного залякування та терору по відношенню до всіх хто не бажав вступити до лав НВП. Таким чином, процес мобілізації в Військо Польське на завершальному етапі визволення країни від німецьких окупантів, був суперечливим та не однозначним. Його хід безпосередньо зумовлювався військово – політичною ситуацією в Польщі на той історичний проміжок часу. Спираючись на аналіз наявної історичної літератури та архівних джерел ми можемо визначити ряд ключових компонентів, що характеризують мобілізаційні заходи. По-перше, якісні та кількісні показники вищезгаданого процесу були низькими. Так, невеликим був відсоток призовників, які мали відповідну освіту з технічних спеціальностей та досвід ведення бойових дій. По-друге, невдалою виявилась спроба залучення довоєнних офіцерських кадрів до лав НВП, що негативно позначилось на кадровому потенціалі та на престижі армії. По-третє, лише за допомогою репресивних методів та активної пропагандистської кампанії новій владі лише на кінець 1944 року вдалось завершити процес мобілізації.

Література:

1. Kowalski M. *Politika zagraniczna – Rzeczpospolitej w 1944-1947 гг.* - Warszawa, 1971. – S.23.
2. *Kształtowanie się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942 – 1944 // Wybor materialow i documentow.* - Warszawa, 1958. - S.321.
3. Монин М. Е. *Содружество рожденное в боях.* - М., 1971. – 420с.
Боевые действия Народного Войска Польского (1943-1945) / под ред. М. Павловского. - М., 1961. - 320с.
4. *Komunikaty Dowództwo Głównego Gwardii Ludowej i Armii Ludowej.* - Warszawa, 1961. – S.329.
5. *I bid.* - S. 315.
6. *I bid.* - S. 319.
7. Kersten K. *Migracji powojenne w Polsce.* – Warszawa, 1963. - S. 31.
8. Blum J. *Rola partii w organizacja i kstalowania wojska polskiego // Wojskowy Przegląd Historyczny.* – 1962. – № 22. - S.73.
9. Skarżynski A. L. *Nicktore aspekty dzialnosci BIPKGAK// Wojskowy Przegląd Historyczny .* - 1961. - № 3. - S. 6.
10. Залуский З. *Сорок четвертый: события, наблюдения, размышления.* - М., 1976. - С.206.
11. Skarżynski A. L. *Nicktore aspekty dzialnosci BIPKC AK // Wojskowy Przegląd Historyczny.* - 1961., № 3. - S. 8.
12. Blum J. *Sprawa 31 pulky piechoty // Wojskowy Pwzegląd Historycny.* – 1965. - №3 -S.6.
13. *I bid.*- S. 12.
14. Монин М. Е. *Содружество рожденное в боях.* - М., 1971. - С. 188.
15. Державний архів Тернопільської області, ф. Р3445, оп. 1, спр.34, арк. 7.
16. *Боевые действия Народного Войска Польского (1943 - 1945) /под ред М. Павловского.* - М., 1961. - С. 29.

17. Там же. - С. 32.
18. Turlejske M. Z walk pizeciwo Zbrojnemn Podzemnix (1944-1947). – Warczawa, 1965. - S. 53.
19. Spsychalski M. Wojsko Polskie (1944-1947) . W. 1947. - S.18
20. I bid. - S. 19.
21. Залуский З. Сорок четвертый: события, наблюдения, размышления. - М., 1976. - С. 208.
22. Русский архив: Великая Отечественная. СССР и Польша: 1941 - 1945. К истории военного союза. Документы и материалы. Т. 14. - М., 1994. - С. 166.
23. Там же. - С. - 180.

А.В.Чоботько

Форма и содержание произведений Н.В.Гоголя в оценке В.В.Розанова

Писатель и публицист В.В.Розанов был одной из самых загадочных и интересных фигур в русском интеллектуальном социуме начала XX века. Это один из первых “переосмыслителей” устоявшегося в литературной критике взгляда на творчество Гоголя, делавший свои выводы, в первую очередь, после ознакомления с содержанием и формой художественных произведений автора “Мертвых душ”.

К проблеме соотношения между формой и содержанием в произведениях Гоголя Розанов обращается в статьях “Толстой и Достоевский об искусстве”, “Тений формы”, “Гоголь и его значение для театра”, “Один из певцов вечной “весны”” и других. Рефреном звучит вопрос о форме и содержании произведений Гоголя на протяжении всего текста “Мимолетного”. Но исходные предпосылки своего понимания этой проблемы были сформулированы Розановым в “Легенде о Великом инквизиторе Ф.М. Достоевского” и в статье “Пушкин и Гоголь”. В “Легенде...” Розанов дал исходный тезис своего понимания гоголевского творчества: ...Гоголь “был гениальный живописец внешних форм, и изображению их, к чему одному был способен, придал каким-то волшебством такую жизненность, почти скульптурность, что никто не заметил, как за этими формами ничего в сущности, не скрывается, нет никакой души, нет того, кто бы носил их” [1].

Превосходство, превалирующее значение формы в произведениях Гоголя видится Розанову настолько очевидным и явным, что тот для него “...представляет, может быть, единственный по исключительности в истории пример формального гения, т.е. устремленного единственно на форму, чуткого единственно к форме, в ней одной, до известной степени, всеведущего и всемогущего. И - без всякой чуткости, без всякой мощи, без всякого ведения о содержании, о мысли, о “начинке” ” [2]. В унисон этому звучит и высказывание Розанова в статье того же времени “Один из певцов вечной “весны” . Характеризуя содержательную сторону произведений Гоголя, он будет полностью отрицать наличие в его творческом наследии нравственно-этических проблем, являвшихся актуальными во все

времена и эпохи. Везде, где в той или иной форме Розанов будет затрагивать эту тему, он будет выделять в произведениях Гоголя “мощь формы и бессилие содержания”[3], “красоту, оконченность форм, совершенство создания”[4] , с одной стороны, и отсутствие мысли, “бессодержательность и гордыню” [5] - с другой. В статье “На закате дней: К 55-летию литературной деятельности Л.Н.Толстого” Розанов сводит всю многогранную палитру гоголевских произведений к описанию “пустяков”, то есть совершенно ничего не значащих случаев, эпизодов, не имеющих никакого отношения к жизни: “В сущности, везде Гоголь рисует анекдот и “приключение”.., за черту передачи “бывшего случая”, т.е. совершенных по сюжету пустяков, вот именно только “анекдота”, душа его не поднимается!..” [6]. Поэтому творческая задача, реализованная на “анекдотически-приключенческом” уровне, но с гениальной художественной силой, видится Розановым предельно негативной чертой в гоголевском творчестве.

Форма и содержание художественного произведения, мыслящиеся Розановым в качестве совершенно неравноценных компонентов текста, наиболее откровенно противостоят друг другу в повести “Нос”. Эта повесть характеризуется Розановым как абсурдная, полностью лишенная содержания, без, даже милейших, намеков на смысл: “Так, “тьфу”, нечего и передать, бессмыслица, болтовня” [7]. Гоголевская бессодержательность в этом произведении представлена наиболее ярко. Но эта повесть вызывает у Розанова интерес не только в качестве наиболее яркого иллюстративного примера для его концепции, но и как такая, которая позволяет воочию увидеть непреходящую популярность гоголевской бессмыслицы в различных слоях русского, столь разнополярного и разнородного в своем составе, общества. Ее успех не может быть объясним иначе, чем наличием у Гоголя целого ряда свойств и черт гипнотически-притягательного характера: “Тут есть что-то волшебное; и – незначительное”[8].

К этой повести Розанов также обратится и в статье 1909 года “Гений формы”, появившейся во время широко отмечавшегося во всех уголках Российской империи столетнего юбилея со дня рождения Гоголя. В этой статье дополнительной смысловой нагрузкой наделен и подзаголовок к ней “К 100-летию со дня рождения Гоголя”/, декодирование которого становится возможным только при сопоставлении его с содержанием статьи. Если подзаголовок настраивает читателя на весьма мажорный лад, свойственный только такого рода случаям, то сама статья опровергает закрепленный за такого рода событиями “юбилейный” тон, заключающийся в выражении похвал, чувств и эмоций, адресованных юбиляру. Причем это происходит в довольно резких и нелюбимых суждениях. Поэтому данное мнение Розанова, прозвучавшее именно во время гоголевского юбилея, должно было как бы еще раз, но, учитывая фактор времени его появления, уже со значительно большей силой, подчеркнуть свое особое положение как среди того множества отзывов и рецензий, которые были озвучены во время этих торжеств, так и в русской “гоголевской” критике вообще.

Тема, затронутая Розановым в “Гении формы”, не была для него новой. Но здесь она раскрывается с учетом целого ряда новых аргументов, ранее не высказывавшихся и позволяющих с еще большей силой мотивировать свою точку зрения по этому вопросу. В качестве точки отсчета для цепочки своих дальнейших размышлений Розанов и выбирает повесть “Нос”. Напомним, что именно она была для Розанова наиболее наглядным иллюстративно-показательным примером,

позволявшим говорить о творчестве автора “Мертвых душ” как о ничего не значащем и не несущем в себе никакого содержания: в ней “...ничего нет...”, “здесь - ничего нет” [9].

Содержание этой повести передается Розановым в нескольких предложениях и сводится им к потере майором Ковалевым собственного носа, поисками его и возвращением на причитавшееся ему место. В самой статье Розанов прибегает к столь любимой им манере диалога с “мнимым” оппонентом, то есть с оппонентом не конкретным, когда-то участвовавшим в споре с писателем, а вымышленным лицом, отражающим в своих суждениях ту точку зрения, которая вступает в прямые противоречия с розановской. Конечно, такой оппонент будет носителем наиболее распространенных в русской критике точек зрения на творчество Гоголя, отстаивать в нем именно то, что самому Розанову представляется либо вторичным, либо вообще ничего не значащим. Главным аргументом таких “мнимо-реальных” оппонентов Розанова была ссылка на абсолютную уникальность и неповторимость формы гоголевских произведений, на то, “как рассказано”. Исход спора между Розановым и его условным собеседником был уже заведомо известен: вопрос о соотношении таких неразделимых между собой эстетико-художественных категорий как “форма” и “содержание” в воззрениях писателя уже нашел свое решение.

Исходя из позиции, предусматривающей не подлежащее сомнению положение о главенстве, превалирующем значении содержательной стороны любого художественного произведения Розанов и решает вопрос об определении главных идей конкретных гоголевских текстов. Творчество Гоголя, в его понимании, распадается на несколько этапов, разграничительным критерием между которыми, как бы этому не противился Розанов, выступает, в первую очередь, тематико-содержательный фактор. Так, в статье “Загадки Гоголя...” Розанов говорит о том, что “после короткого периода, когда /Гоголь/ забавил и восхищал Русь своими малороссийскими рассказами, - он сделал как бы несколько “проб пера” своими петербургскими повестями. “Миргород” и “Петербург” - так можно было бы объединить его творчество до “Мертвых душ”” [10]. Но в другом месте Розанов выделяет в отдельную, самостоятельную группу “Выбранные места из переписки с друзьями” и “Авторскую исповедь” как произведения, составившие также особый период в творчестве Гоголя: “...в “Переписке с друзьями” и “Авторском завещании” /он/ заговорил самые необыкновенные вещи...” [11]. Эти произведения вычлняются Розановым также как первые в начале качественно нового этапа в духовной эволюции писателя, прерванного только его смертью: Гоголь закончил свою жизнь “...сожжением дальнейших рукописей, поездкой в Иерусалим, покаянной “Перепиской с друзьями”, попытками “Авторской исповеди”.., за которой, проживи он долее.., последовали бы еще другие, более интересные “Исповеди...” [12].

Следует отметить, что произведения первого, в розановской классификации, периода в творчестве Гоголя (он их неоднократно называет “малороссийскими рассказами” [13], “малороссийскими вещицами” [14]) несколько дистанцируются, отграничиваются от произведений, следовавших за ними. Такое их положение в мировоззренческой концепции Розанова обусловлено наличием в них хоть какого-то содержания. Они мыслятся Розановым как такие, в которых Гоголь хоть как-то попытался отразить “извечные первоначальные устои, на которых всегда все

держалось на Руси” [15]. “Малороссийские” повести Гоголя (в частности, “Вий”, “Страшная месть”) виделись Розанову единственными в истории русской литературы по силе “фантастичности вымысла” [16], такими произведениями, “которым автор сообщил живучесть, смысл, какое-то странное доверие читателя и свое” [17]. Розанов отмечает, “...что в них чувствуешь какую-то истину, хотя их фабула переступает границы всякой возможности”, что никто до Гоголя “не создавал таких чудодейственных фантазий” [18]. В этих произведениях Гоголь “туляет”, то есть дает максимальную свободу своему творческому вымыслу и, таким образом, хоть на время освобождается от гнетущей повседневной рутины. Апофеозом гоголевской бессмыслицы, по мнению Розанова, явились “петербургские” повести писателя. К этому ряду произведений Розанов также причисляет и “Коляску”. “Коляска” для него - ничего не значащая, совсем не несущая никакого содержания история об одном помещике, “история о том, как хозяин, к которому ехали гости, забывший о приглашении их и не приготовившийся их принять, спрятался от смущения в коляске” [19]. “Петербургские” повести видятся Розанову, своего рода, промежуточным, переходным этапом между “малороссийским” творчеством писателя и произведениями последних лет его жизни. Это, своего рода, “пробы пера” перед написанием “Мертвых душ”. Главным отличительным признаком этих произведений Розанов видит их “смехотворность” [20], то есть полное отсутствие в них содержательной линии, смысла. К этому перечню Розанов относит также повесть “Шинель”, которая представляет собой “...рассказ о том, как...несчастный чиновник сшил себе новую шинель, но ее у него ограбили, сняли с плеч на улице...” [21]. Схема, по которой строятся все эти произведения, называется Розановым “схемой “Носа”” и сводится им к, своего рода, формуле: “Содержания почти нет, или - пустое, ненужное, неинтересное. Не представляющее абсолютно никакой важности. Форма, то, как рассказано, - гениальна до степени, недоступной ни одному нашему художнику, по яркости, силе впечатления, удару в память и воображение” [22].

Центральным, главным произведением в творческом наследии Гоголя Розанов называет “Мертвые души”, которые увенчали собой, своим появлением тему “глупости и бессмысленности” [23], “начатую” Гоголем еще в “Ганце Кюхельгартене”. “Мертвые души” характеризуются Розановым как “история о плуте” [24], решившем “скупить умершие ревизские души и заложить их” [25], чтобы потом, путем различных манипуляций, нажить на этом себе капитал. Даже в главном произведении (по Розанову) своей жизни Гоголь не может выйти “за черту передачи “бывшего случая”, т. е. совершенных по сюжету пустяков, вот именно только “анекдота”, душа его не поднимается” [26], “план “Мертвых душ” - в сущности, анекдот...” [27].

В отдельную группу Гоголь выделяет пьесы Гоголя. Во многом определяющей для уяснения его понимания драматургического творчества Гоголя стала статья “Гоголь и его значение для театра”, появившаяся во время столетнего юбилея со дня рождения писателя. Здесь Розанов довольно четко очертил свое представление о драматургическом наследии Гоголя и его месте в творчестве писателя вообще. Пьесы Гоголя (в качестве примеров Розанов называет “Тяжбу”, “Женитьбу”, “Игроков”, “Ревизора”) являются “первоначальным абрисом”, “пробными эскизами” перед написанием “Мертвых душ”. В случае не написания Гоголем своей гениальной поэмы главная тематика его творчества была бы

наиболее полно и широко раскрыта именно в пьесах, именно в них получила бы свое максимально полное отражение и художественную завершенность. Но “Мёртвые души”, будучи все же написанными и опубликованными, свели роль этих пьес к положению “подготовительных” и “этюдных”. Сходство между гоголевскими пьесами и “Мертвыми душами” для Розанова заключается как в общности их тем, так и в ряде других аналогий (общность сюжета, художественно-изобразительных средств, использованных для раскрытия этого сюжета и т.п.). Касаясь, например, тематической близости между пьесами Гоголя и “Мертвыми душами”, Розанов отмечает, что и там, и там “рисуетя все то же темное, вернее, - грязное, засоренное и заношенное, русское захолустье...” [28]. В пьесах, как и в прозаических произведениях, титаническое художественное воображение Гоголя выбирало для своего воплощения те эпизоды, которые “ничего собою не характеризуют и ничего в себе не содержат” - это “просто петербургские анекдоты, которые могли быть и которых могло не быть” [29].

Разумеется, центральной гоголевской пьесой для Розанова был “Ревизор”. Сюжет его, как и сюжеты большинства других произведений писателя, Розановым предельно утрируется и сводится им к “анекдотическому”: в пьесе речь идет о том, как “барина прощальгу приняли в городе за ревизора” [30], это “рассказ об ошибке чиновников, принявших проезжего...человека за присланного из Петербурга важного ревизора. Почти “Нос” ” [31]. “Ревизор” видится Розанову венцом литературы “пустословия” [32], поскольку и здесь содержанию произведения отводится вторичное, периферийное место. Поэтому развитие сюжета, решение тематических задач в пьесе сводится к минимуму, так как это является для ее автора совершенно не имеющим никакого значения. “Ревизор” - это также грандиозный лингвистический эксперимент, практическое воплощение гоголевской языковой доктрины. В этом произведении блестящее лингвистическое чутье Гоголя отразилось в полной мере: “Действия, хода в пьесе почти нет,- или они, в сущности глупы; того, что технически зовется “интригою” или “фабулою”, - почти нет, или они совершенно не значащи сами по себе. Все дело в фигурах, в изваяниях...”, здесь “изумительную сторону составляет дух языка, все эти речи...” [33]. Это - некая “изваянная” комедия, состоящая из самоценных слов. Форма ее представляется Розанову настолько совершенной, что даже эпизодические герои, такие, например, как Осип, запечатлеваются в читательской памяти на относительно продолжительные временные отрезки, надолго: “Тут - совершенство чеканки,- тут все принадлежит форме, а не содержанию. С мастерством Фидия Гоголь изваял насекомых маленького городка в маленькую историческую эпоху: и эти крошечные бронзовые фигурки, которые могут все уместиться на ладони, руки их рассматривают...с удивлением и завидованием более слабые мастера более громоздких созданий. - “И веревочку подай сюда”...” [34]. Эта розановская оценка - еще одно подтверждение тому, что форма произведения для Гоголя является самоцелью, она самодостаточна и сама по себе содержательна.

Содержательно-тематическая сторона других пьес Гоголя также сводится Розановым к отражению “пошлости пошлого человека” [35]. Сюжет их также представляется ему “анекдотичным”, “ничего в себе не содержащим” [36]. Но даже при такой характеристике содержательной стороны драматических произведений Гоголя тот видится Розанову в роли одного из основоположников (наряду с Пушкиным), основателей русской драматургической школы, по следам которого

пошли Островский, Л.Толстой и другие писатели: “Гоголь дал школу, создал движение на сцене” [37]. Лучшие образцы русских пьес второй половины XIX века созданы именно в гоголевском духе, в рамках заданного именно им, а не Пушкиным, типом мышления и художественного отражения действительности: “...все последующее движение русского театра продолжает собою Гоголя, а не Пушкина, продолжает “Ревизора”, а не продолжает “Бориса Годунова”. Не только весь Островский, но и такие вещи как “Плоды просвещения” и “Власть тьмы” Толстого, примыкают, к “Ревизору”. Они изображают то же самое, что изображал Гоголь, и под тем же самым углом смеха и ужаса, под каким он взглянул на сор и темь русской жизни” [38]. Но, определяя место пьес в творчестве Гоголя как второстепенное, побочное, Розанов не включает его в число ведущих русских драматургов: Гоголь не “жил для театра, и театр не может жить им. Театр может жить только тем, кто сам весь и всю жизнь живёт или жил для театра” [39]. Это определение непосредственно связано с розановским членением и составлением ценностной градации различных жанров и конкретных произведений в творческом наследии Гоголя. Однако, наряду с этим, им также признается исключительное положение драматического творчества Гоголя в истории русской литературы и театра.

Исключительное “чувство” слово, неограниченная власть над ним позволяли Гоголю придавать форме своих произведений совершенную неповторимость и, тем самым, они становились совсем непохожими ни на чьи другие, стояли обособленно среди художественных сочинений русской литературы, занимали в ней автономную позицию: “Между многими качествами сила Гоголя и власть его над читателями проистекает из изумительного чувства им русского слова. Никто так не знал русского слова, не чуял его духа и формы. Можно сказать, лицо русского человека он видел под формой русского слова, – как бы в вуали из слов, речи” [40].

Глубокое овладение потенциалом русского слова позволяло Гоголю максимально эффективно использовать скрытые, невидимые и неизвестные другим писателям его возможности, придавая тем самым своим произведениям и героям, ни с чем не сравнимую индивидуальность. Это главная причина “запоминаемости” читателями персонажей гоголевских произведений. В частности, это утверждение касается второстепенных персонажей ряда произведений Гоголя: Осипа из “Ревизора” и Петрушки из “Мертвых душ”. “Осип произносит один монолог о ничего не значащих вещах. Но он так произнесен,- слова, им выговоренные, соль этих слов, дух их таковы, что Осипа из “Ревизора” все знают, пожалуй, ярче, чем знают и помнят главных действующих лиц многих комедий Островского” [41], “...без всяких усилий вся Россия помнит Осипа, слугу Хлестакова, хотя он выведен только раз и произносит всего один монолог, притом пустого, ничтожного значения”[42]; “Сколько строк посвящено Гоголем Петрушке?.. Если сложить все отдельные строки, разбросанные на протяжении длинного произведения, то едва ли наберется больше одной страницы. Ведь нет его общей характеристики, все отдельные, оброненные замечания. А между тем Петрушка всей Россией помнится и живо представляется, не менее живо (а в сущности живее), чем Николай Ростов, которому в “Войне и мире” Толстой посвятил целые главы...” [43].

Еще в самом начале обращения к гоголевскому творчеству Розанов мотивирует “запоминаемость” сказанного писателем особым умением обращаться с русским словом. Позже он подкрепляет это указанием на магико-гипнотические

свойства личности Гоголя. Сравнивая языковую ткань произведений Гоголя и Пушкина, другого, “доброе” гения, сыгравшего в русском обществе некую уравновешивающую, сдерживающую роль, Розанов приходит к выводу, что Пушкин выступает в качестве положительного полюса в его ценностной системе. Розанов признается, что “его слово, его сцена, как волна, входит в душу и, как волна же, освежив и всколыхав ее, – отходит назад, обратно: черта, проведенная ею в душе нашей, закрывается и зарастает; напротив, черта, проведенная Гоголем, остается неподвижною: она не увеличивается, не уменьшается, но как выдавилась однажды – так и остается навсегда” [44]. Это кажется Розанову еще более удивительным, потому что “Мертвые души” однообразны для него на всем протяжении сюжетного действия (“рассказ узок, эпопея удушлива, тесна; ни одного лишнего слова в ней; автор точно надел на себя терновый венец, и идет, сколько будет сил идти” [45]), а сцены из произведений Пушкина – “своеобразны и романтичны” [46]. Отсутствие содержания в произведениях Гоголя как раз и объясняется Розановым абсолютно уникальным пониманием им сути русского слова, делающего его язык “восковым”, “в котором ничего не шевелится, ни одно слово не выдвигается вперед и не хочет сказать больше, чем сказано во всех других. И где бы мы ни открыли книгу..., мы увидим всюду эту же мертвую ткань языка, в которую обернуты все выведенные фигуры” [47]. Согласно Розанову, “мертвый”, “безжизненный” язык Гоголя никак не мог отразить всю полноту жизни, явлений и процессов действительности, начиная с широты человеческих чувств и заканчивая описанием характернейших черт быта русских людей. Это всего лишь “мертвая ткань, которая какою-то введена была в душу читателя, таковою в ней и останется навсегда” [48]. Язык, слово, единственно занимавшие ум писателя при создании его произведений и обусловили такую его “...власть...над читателями...” [49]. Но, поскольку, художественные произведения Гоголя состоят “из какой-то восковой массы слов, и тайну этого художественного делания знал один Гоголь” [50] и, следовательно, русские читатели “никогда ни с кем из виденного не имели ничего общего, связующего...” [51], то это и делало произведения автора “Мертвых душ” незабываемыми.

Близко по своему семантическому наполнению к розановскому рассмотрению проблемы соотношения между формой и содержанием в произведениях Гоголя также и рассмотрение причин доступности и понятности их тем русским читателям, которые не имеют специальной филологической подготовки. Так, в “Мимолетном”, называя Гоголя “атомным писателем” [52], то есть писателем, сумевшем отразить в своем творчестве “первичные элементы”, передать “первосущность” человека, Розанов интерпретирует содержательную сторону его произведений как направленную только лишь на отражение отрицательных сторон человеческой натуры. Поэтому и вопрос об их всеобщей “доступности” является для него практически решенным и не представляющим никаких загадок. Наличие у Гоголя гигантского художественного дарования, направленного на профанацию и огрубление всего, что предстало перед его взором и затем выходило из-под его пера, и делал, о, в конечном счете, его произведения максимально “понятными”: “Кто же не поймет азбуки... Отсюда -то его могущество. Сели его “элементы” на голову русскую и как шапкой закрыли все. Закрыли глаза всем” [53]. В качестве же “первосущностей” Розанов выделяет такие элементы и их персонифицированных носителей: “...грубость (Собакевич),

слащавость (Манилов), бестолковость (Коробочка), пролазничество (Чичиков). И прочее, Все элементарно, плоско... “Без листика” и “без цветочка” [54].

В другом месте образ Собакевича получает более пространную и емкую характеристику: “...когда (Гоголь) писал “Собакевича”: он писал вечную, “пока мы на земле”, человеческую грузность, человеческую грубость, человеческую физиологичность. “Я съел осетра”. Подло...”[55].

Для Розанова содержательная канва гоголевских произведений свелась к отражению только “протозоа” (первоначальной жизни) русской действительности: “Как это забыть? Как не с этого начать обсуждение? Гоголь неувядаем” [56]. “Мертвые души” и “Ревизор”, произведения, наиболее точно иллюстрирующие его мысли, “лубочны” и поэтому общедоступны, понятны: “Сразу всем понятно. Это - лубок. Сразу никакое художество не может стать всем понятно: оно слишком полно, содержательно и внутренне для этого” [57]. Но даже отражение Гоголем “первоначальной русской жизни” предельно односторонне, ограничено минимальным набором тем, что позволяет Розанову лишней раз акцентировать внимание на гоголевской однобокости и невозможности передачи им более широких и содержательных сюжетов:“(Гоголь) гениально и истинно выразил протозоа русского бездушия, русской неодушевленности, – те “первичные и всеобщие формы”, какие являет русская действительность, когда у русского человека души нет. Но это лишь одна сторона: он не описал и не выразил (хотя, по-видимому, “вдали” увидел) тоже сущие у нас протозоа нашего одушевления, нашей душевности и притом гнездящиеся в каждой хибарочке в странном соседстве и близости около дикости и грубости...” [58].

“Понятностью” и “доступностью” гоголевских произведений объясняется Розановым и тот широкий общественный резонанс, который был ими вызван. Более того, Розанов видит в Гоголе духовного лидера и предводителя той части русского общества, которая впоследствии явилась основной движущей силой бунтов и революций: “ “Успех” Гоголя... весь и объясняется тем, что, кроме плоско-глупого по содержанию, он ничего и не говорил, и, во-вторых, что он попал, совпал с самым гадким и пошлым в национальном характере - с цинизмом, с даром издевательства у русских, с силою гогочущей толпы, которая...мнет и топчет слезы, идеализм и страдание...”[59]. Поэтому вполне естественной выглядит розановская мысль о том, что каждое художественное произведение лишь тогда может считаться высокодуховным, если оно способно приносить пользу людям, быть направленным на улучшение духовной атмосферы общества. А польза для общества от любого произведения не мыслится им без его глубокой содержательной стороны.

Таким образом, розановская характеристика творчества Гоголя в значительной степени определялась его пониманием сути художественного слова, его практических целей и конкретных задач. Выдвигая на первый план в любом литературном произведении его тематико-содержательную сторону, Розанов весьма скептически относился к формальным элементам художественных текстов. Творчество Гоголя было для него в наибольшей степени подходящим наглядно-иллюстративным примером в этом плане, неоднократно использовалось в качестве образца тупиковой линии в истории русской литературы, линии, которая должна была, по его мнению, прекратить свое существование и никоим образом не должна была считаться начинающими писателями в качестве “учительно-

подражательной”.

Литература:

1. Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского// Розанов В.В. Собр.соч.: Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского.- М., 1996.- С.18.
2. Розанов В.В. Гений формы// Розанов В.В. Собр.соч.: О писательстве и писателях.- М.,1995.-С.348-349.
3. Розанов В.В. На закате дней: К 55-летию литературной деятельности Л.Н.Толстого // Розанов В.В. Собр.соч.: О писательстве и писателях.- М.,1995.-С.226.
4. Розанов В.В. Гений формы.- С.350.
5. Розанов В.В. Мимолетное: 1915 год// Розанов В.В. Собр.соч.: Мимолетное.- М., 1994. - С.118.
6. Розанов В.В. На закате дней: К 55-летию литературной деятельности Л.Н.Толстого.-С.226.
7. Там же.-С.226.
8. Там же.-С.226.
9. Розанов В.В. Гений формы.-С.346.
- 10.Розанов В.В. Загадки Гоголя...// Розанов В.В. Собр.соч.: О писательстве и писателях,- М.,1995.- С.338. 11.Розанов В.В. Лермонтов: К 60-летию кончины// Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях.- М.,1995.- С.73.
- 12.Розанов В.В. Загадки Гоголя... – С.337.
- 13.Там же.-С.338.
- 14.Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 1-й// Розанов В.В. Уединенное. М.,1990.- С.117.
- 15.Розанов В.В. Загадки Гоголя.-С.344.
- 16.Розанов В.В. Гоголь// Розанов В.В. Собр.соч.: О писательстве и писателях.- М.,1995.- С.121.
- 17.Там же.-С.121.
- 18.Там же.-С.121.
- 19.Розанов В.В. Гений формы.-С.347.
20. Розанов В.В. Загадки Гоголя...-С.336.
- 21.Розанов В.В. Гений формы.-С.347.
- 22.Там же.-С.347.
- 23.Розанов В.В.Мимолётное: 1915 год.-С.117.
- 24.Розанов В.В.Гений формы.- С. 346.
- 25.Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 2-й и последний// Розанов В.В. Уединённое.-М.,1990.- С.317.
- 26.Розанов В.В. На закате дней...-С.226.
- 27.Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 2-й и последний.-С.317.
- 28.Розанов В.В.Гоголь и его значение для театра // Розанов В.В. Собр.соч.:Среди художников.- М.,1994.- С.300.
- 29.Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 2-й и последний.-С.317.
- 30.Там же.-С.317.
- 31.Розанов В.В. Гений формы.- С. 347

32. Розанов В.В. Мимолётное: 1915 год.-С.17.
33. Розанов В.В. Гоголь и его значение для театра.-С.301.
34. Там же.-С.301.
35. Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 1-й.-С.117.
36. Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 2-й и последний.-С.317.
37. Розанов В.В. Гоголь и его значение для театра.-С.300.
38. Там же.- С.300.
39. Там же.- С.302.
40. Там же.- С.301.
41. Там же.- С.301.
42. Розанов В.В. На закате дней...-С.225.
43. Там же.- С.224-225.
44. Розанов В.В. Пушкин и Гоголь// Розанов В.В. Собр.соч.: Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского.- М.,1996.-С..139.
45. Розанов В.В. Лермонтов: К 60-летию кончины.-С.72.
46. Розанов В.В. Пушкин и Гоголь.-С.139.
47. Там же.- С.139.
48. Там же.- С.139.
49. Розанов В.В. Гоголь и его значение для театра.-С.301.
50. Розанов В.В. Пушкин и Гоголь.-С.140.
51. Там же.- С.140.
52. Розанов В.В. Мимолетное: 1915 год.-С.94.
53. Там же.- С.94.
54. Там же.- С.94.
55. Там же.- С.226.
56. Там же.- С.145.
57. Там же.- С.319.
58. Там же.- С.145-146.
59. Там же.- С.117.

ЗМІСТ

І.Ф. Курас	Сучасна регіональна політика як фактор державотворення.....	3
Ю.І. Шаповал	Сучасний стан дослідження політичного терору в Україні у 20-50 ті роки.....	9
О.І. Путро	Останній гетьман Лівобережної України (нові штрихи до соціально-політичного портрету Кирила Розумовського).....	13
О.Д. Бойко	Перебудова та формування “кризового синдрому модернізації” в Україні (друга половина 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.).....	27
В.В. Снегірьов	Сучасна соціально – правова держава (Понятійно-термінологічний аспект).....	33
Є.М. Страшко, С. Баранник	Жіночі організації в суспільно-політичному житті України.....	36
О.М. Уривалкін	Чернігово-Сіверська земля під владою Великого князівства Литовського та Москви.....	41
О.Ю. Москаленко, І.С. Кедун	До питання про укріплення малих міст Чернігово-Сіверщини в Х – XIII ст.....	50
О. Москаленко	Чернігівські князі і тмутороканські відомості Повісті временних літ.....	53
Р. Бабенко	Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками- сельджуками за контроль над Судаком (1221-1222 рр.).....	57
А.В. Блануца	Духовно-релігійний фактор в ході Національно-визвольної війни 1648-1657 рр.....	61
П.П. Захарченко	Білоруський козацький полк у 1655 – 1659 роках: національний феномен чи українське запозичення?.....	67
О.М. Уривалкін	Коли було створено Ніжинський козацький полк і хто був його першим полковником (Спроба історичного аналізу).....	70
М.М. Великанова	Правові засади устрою Ніжинського і Прилуцького полків.....	73
О.В. Желіба	Графічні і духовні попередники герба Війська Запорізького “козак із самопалом”.....	78

М.О.Луняк

Характеристика правового статусу українських міст у складі Російської імперії..... 81

В. Бойко

Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні..... 85

А.В.Вашенко

Система адміністративного управління селянами після реформи 1861 р..... 91

Л.М.Шара

Джерельна база для вивчення проблеми становлення муніципального управління на Чернігівщині у другій пол. XIX ст..... 94

Є.М.Страшко

Жіноча освіта в українській провінції другої половини XIX ст. як складова гендерної історії (На матеріалі Чернігівщини)..... 98

О.В.Понаморенко

Деякі аспекти впровадження інституту військових поселень в Україні..... 104

В.М.Шевченко

Селянське повстання 1902 року: погляд через століття..... 107

О.В.Герасименко

Селянське повстання 1902 року: огляд публікацій..... 113

Є.М.Страшко, О.П.Кривобок

Соціально-національна стратифікація студентства Лівобережної України на межі XIX-XX ст..... 119

В.В.Ткаченко

Роль провінції у розгортанні комунітарного руху в Лівобережній Україні у 80-х рр. XIX-20-х рр. XX ст..... 123

О.В.Ростовська

Національно – визвольний рух на Чернігівщині у 1900- 1917 рр..... 130

О.О.Лейберов

Військовополонені на Ніжинщині в 1916-1917 роках..... 138

А.Г.Нігченко

Вибори до міських дум та земств на Чернігівщині в 1917 році..... 142

П.П.Овдієнко

Парламентські виборчі кампанії у Лівобережній Україні (історичний досвід)..... 150

О.Оніщенко

Чернігівський губернський громадський виконавчий комітет у 1917 році..... 159

В.В.Мартиненко

До питання українсько-білоруських стосунків наприкінці 1917 – на початку 1918 рр..... 166

Т.Й.Окряшвілі

Донецко-Криворожская республика как попытка провозглашения государственного образования на территории Левобережной Украины...	169
П.П. Гай-Нижник	
Листопад-грудень 1918 р.: Повстання Директорії чи успішна спроба державного військового перевороту?.....	171
П.П.Моціяка	
Т.Г.Масарик і українська революція.1917-1918 рр.....	175
А.М. Боровик	
Діяльність видавничого відділу Міністерства народної освіти по підготовці українських підручників за часів Центральної Ради.....	178
Ю.В.Котляр	
Селянський рух на Лівобережній Україні в 20-х рр. XX ст.....	181
В.В. Голець	
Кооперативний рух в умовах непу (на матеріалах Чернігівської області) (1921 – 1928 рр.).....	185
І.М. Преловська	
Ніжин і Ніжинщина в архівних матеріалах УАПЦ.....	194
М.А.Журба	
Взаємини селянських громадських об'єднань УСРР та РСФРР в умовах більшовицького режиму (20-ті роки XX століття).....	196
Д.К. Гринь	
Облік міської людності УСРР 1931 року як історичне джерело.....	204
П.М. Чернега, В. Доценко	
Єврейська проблема міст порубіжних районів Лівобережжя в 20-30-х рр. XX ст.....	207
В.В. Голець	
Кооперативне будівництво в північному Лівобережжі: використання історичного досвіду.....	210
С.М.Фурс	
Переселення з Північного Лівобережжя України (середина 30-х рр. XX століття).....	213
С.М. Крапив'янський	
Нові сторінки з історії визволення Ніжина від німецько – фашистської окупації.....	218
О.В.Потильчак	
До питання про використання військовополонених німців на відбудовчих роботах у Чернігові та області восени 1944 року.....	224
Ю. М.Давиденко	
Мобілізація до лав Народного Війська Польського на завершальному етапі Другої Світової війни.....	226
А.В.Чоботько	
Форма и содержание произведений Н.В.Гоголя в оценке В.В.Розанова...	231

Підписано до друку 11.03.2002 Формат 60x84/16 Папір офсетний
Гарнітура Computer Modern Ум. друк. арк. 15 Тираж 110 пр.
Замовлення № 396

Різограф НДПУ імені Миколи Гоголя, м. Ніжин,
Кропив'янського, 2.

Редакційно-видавничий відділ університету

8 (04631) 2-22-37

E-mail: ndpu@nezhin.ukrsat.com